

АЙТБАЙ БЕКИМБЕТОВ

ТУҰЫСҚАНЛАР

(Повестьлер хәм гүрриңлер)

„Қарақалпақстан“ баспасы
Нөкіс — 1978

Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың лауреаты Айтбай Бекимбетов көп жылдан бери проза тарауында шығармалар жазып киятыр.

„Туұысқанлар“ кітабына автордың соңғы жыллары жазылған ширели шығармалары еңгизілген. Бунда тарийхый-революциялық таматикадағы жазған шығармалары, Уллы Уатандарлық урыстың аұыр ақыбетлерин сөз ететуғын хәм хәзирги заманластарымыздың турмысынан жазылған шығармалары бар.

© „Қарақалпақстан“ баспасы — 1978

АНТ

Повесть

Ақ қайыңның қойыу саясында кең жауырының ко-
лясканың арқасына беріп менің тәғдирлес жолдасым
терең ойға батып отыр. Билмедім, бул адам қаққында
сөзди неден басласам екен? Қууаныштан ба, я қайғы-
дан ба, бахытлы күнлерден бе, я отлы жыллардың
азап-ақыретинен бе? Улыұма оның қууанышы қысқа
болған, ал қайғысы жүдә ерте келген. Ол тек қай-
ғыма? Оның аты өшпес урыс. Бул еки ауыз сөзде
қаншелли бахытсызлық, бүгіншлик, қаншелли
есапсыз төгілген көз жаслар, орнына келмейтуғын,
жоқ етиулер бар.

Мен бул адамның мунаймас түр-түсине қарап
отырып: «Ауа ол солардың бәрін, әсиресе жәлладлар
мойнына салған дар жиби менен әжел оғын қалай
жеңип, дүньяда тири қалды екен» деймен ишимнен...

1944-жыл.

Нәубәхәр. Ол төрт мәүсимнің қуяшы асғында му-
дам гөззалыққа бай болған Балтик бойындағы әйіем-
ги латышлар жерин жасыл липасқа бөлеп, түрли
реңге дөңдирип жиберди. Әтираптап көктің ийіси
әтирдей аңқып, тоғайларда мәкан еткен хәр қыйлы
қуслар симфониясы жаңғырады. Шәменлерден атлы-
ғып шыққан мөлдир суулар терең сайларға сарқы-
рап, узақларға ағып кетип атыр.

Тәбияттың бундай мәңгилик заңына, қыр дөгеректи
қара түтин менен қызыл қанға бояған рейимсиз фа-
шистлердің ашқан урыс оты да хеш қандай тосқын-
лық жасай алған жоқ. Усындай бәхәрдің қәуетерли
қараңғы түнинде жалаң аяқ, жалаң бас жамаулы гүр-
тесин жамылған бир әбигер бала қалын тоғайдан
шығып, «Курзема» хуторына қарай тасаланып жол

жүрди. Ол хәр бир ағаштың, хәр бир қонаның пана-сында бир тоқтап, жәп-жағына қарап қараңғы түн-нің төрине құлағып тұрип, хутордың шетиндеги ағаш жайдың алдына келди. Әсте ғана оның қапысын қа-ғып: «Ата есигинди аш, мен Леонспан», деди ол Жиңиң-ке дауысы менен асығысly түрде.

Уйқысынан оянып, аяғына турған Карл ғарры желкилдеген ақ сақалын көкирегине қысып ауызға келди де: — Леонс, растанда сенбисен? — деп сезик-лепген түрде сыпырадай құлағып есиктің жарығына апарды.

— Аўа, Леонспан, тезирек аш есигинди ата, — деди бала қалтыраған дауысы менен жыламсырап. Карл ғарры албырақлап есигиниң тәмбисин тайдырды да, илдиргишин босатты. Он бир жасар Леонс бирден ата-сын қушақлап қалай болса солай зарланып қоя берди.

— Не болды саған, қара түнде қорықпай қаяқтап киятырсаң, аманлықпа өзи?—деп зәрреси ушқан Карл ғарры ақлығының жумбарланған жумсақ шашын сый-палады. Леонс жас жүрегин кернеген аўыр қайғы менен жоғалтыўдың дәртине шыдамай, бұрыңғысынан да бетер зарланып шашын жулды, бетин тырнады, атасының қушағына сыймай сермеленди, тепсинди.

Оның тула бойып жарып шыққан аяшылы, ашшы дауысы ағаш жайдың ишинен шығып қара түннің пердесин жарып, Курзема тоғайының түпкириде гү-ңирсинип шыққандай болды.

— Азғышлар, жәлладар!..

Карл ғарры қанасына сыймай қалтырап, қас кир-пиги тикендей шапшылып, шекесиниң шапаштай тери-си, көриктей исип, шуңгил көзлери шапағына сыймай аларып кетти. «О, құдайым жалғыз қызымның не жазығы болды, ол қайсы жауыздың көзине қадалып жү-регине шапшылды». Ол өз бетинше қапаланып, қуша-ғында талып қалған ақлығын бауырына қысып, ғы-жырдан қайпатқан қорлық пенен ызаға кек жалыпын тутандырды.

Карл ғарры хәр жағында жуптан қалған төрт ти-син қысып:

— Жоқ, сизлер Ирмгардтың жас жаны, бийгүна төгилген хәр тамшы қаны ушын жуўап бересиз, хеш қайсыңызда жазасыз қутыла алмайсыз. Әйемин Кур-зема — кнйели жер, — деп ызаланды. Кейин Леонс-

ты бөлмесіндегі кәтине жатқарды. Ол ақлығының қасына отырып, еріксіз аққан көз жасын сыпырды...

— Мүмкін емес, менің Имгардым тири, ол өлмей-ди... — Леонс өзіне келип көзін ашты.

— Ақылықпенем айтшы қәне не болды, сеп не көрдің, не еситтін? — Карл ғарры қайтадан орнынан турып, ақлығынан сорады.

Леонс өткен ұақыяларды бирме бир есине келтирип, оқлы көзін терезе арқалы қара түннің төрине тигип отырып айтып берди. Ол былай болған еди.

«Фашистлер хәм олардың жалпылдақ полицейлері күп батардың алдында бирден хуторды қамал етип қоршап уллысы, кишиси барлық халықты «қара тас» тың алдындағы майданшаға жыйнады. Әне усы ұақытта мотоцикли автоматшылардың түзетіуінде майданшаға бир қара машина келип тоқтады. Ишинен көз әйнекли фашист капитаны түсип сапта турған жәлладлардың алдындағы офицерлерге қарай: «Хайль гитлер» деп, оң қолын алға созды. Жараныуға әдетленип қалған қыянетшилер жууап ретінде әүпилдесип ийттей үрди.

Үлкен сумлықтың «тусауын тоқып», курземашылардың ар-пәмысын, инабатын сынап, қанын төгіуге арнап келген сур бетли капитан ортаға шығып: —

— Бизлер латыпшларды сыйлаймыз, бірақ русларға қосылып кеткен азғыпшларды жаман көреміз хәм оларды атамыз, асамыз, жоқ етеміз. Бұл менің улыуа түсінгим хәм ескертиуім. Енди сизлер айтың, партизанлар қаяқта, қайсы тоғайда жасырынып жүр. Бизің бес солдатты өлтирип, складты, оқ жарақты тонап кеткен кимлер, қайсысыңыздың тууған-тууысқаныңыз? — деп хәркимнен бирме-бир сорады.

Хуторшылар үндемеді.

Төзминнен қорыққай фашист капитанының қәхәри келп:

— Айтыңлар, партизанлар қаяқта, фюрер солдатына қарсы қол көтерген кимлер? — Ұсылай етип ол хәркимге бир жекиринип алып топылды.

Бирақ курземашылар фашист жәлладының абайынан қорқпады.

Үнсиз турған адамлардың арасынан ауыл мектебинің мураллими Ирмгард Лусте сууырлып шығып:

— Господин капитан, егер сизге растан да партизан керек болса, ғарры-кемпир, бала-шағаға азап бере

бермей, дут тоғайдың қалеген жерине барып кириң, излеген адамыңызды ушыратасыз хэм тийисли сыбағанызды да аларсыз, — деди басып жоқары көтерип.

— Үниңди өшир, сен ким боласаң? — деп капитан Ирмагарттың ийегине кирип барды.

— Мен совет мугаллими, қала берсе өз халықымның садық перзенти, хақыйқат ана боламан? — деди Ирмагарт фашист офицериниң абайынан тайсалмай.

Тынып турған халық бирден қозғасылып қоя берди. Ал буындай қайсарлық пенен турақлылықты сынап көрмеген офицердиң көзи қанға толып, қәхәри мурнынан шықты. Ол жамбасындағы жарағын қабынан сууырып алып:

— Комсомолмысаң, партизанбысаң, айт расынды? — деди ол пистолеттиң аузын Ирмагарттың көкирегине қадап.

— Мен коммунистпен, аўа Курзема тоғайының иши партизанға толы. Батыр болсаңлар кириңлер тоғайға. Қорқасызлар, нәмартлер, тек бала-шағаға ғана дәпинесизлер... — Ирмагарт оқлы көзин капитанның сықылсыз, қапсыз жүзине қадады.

Фашист офицери көкирегин кернеген қәхәрге шыдамай аузын қыйсайтып, тислерин ғышырлатты:

— Және не айтасаң, тезирек айтып қал болмаса хәзир үниңди өширемен? — деди қәхәрли түрде.

— Партизанлар, фашистлерди қырыңлар, қууыңлар олардан өш алыңлар, деп бақырды Ирмагарт.

Қарс етип атылған «браунинг» тиң сести шықты.

Бирден Курзема тоғайының иши гүңиренип: «Партизанлар, фашистлерди қырыңлар, қууыңлар, олардан өш алыңлар»... деп қайталады.

Ирмагарт ана жерге ет-бетинен жығылып... «Леонс фашистлерден аңаңның өшин ал» — деди де ақырғы демин тауысты.

Енди қуралсыз адамлар шуұласып, мушын түйип жауызларға қарай топылды.

— Атыңлар, қырыңлар, жоқ қылыңлар, — деп капитан буйрық берди де, темир жаба көтерип қарсы киятырған Томастың қақ маңлайынан атты.

Сол заматы автоматлар үзликсиз тыр-тырлап, оқлар қуралсыз халықтың үсгине сел жауындай қуйды. Бийгүна адамлар қойдай қырылып, майданшаның бети қызыл қанға боялды...

Леоне орнынан турып, атасыпың көйлегинен услан:

— Фашистлер буның менен де шекленип қоймас-
тан, барлық жайларға лампамай қуйып от берди,—де-
ди жаңадан көз жасын төгіп.

— Бул трагедияның ұақтында сениң өзің қай жер-
де едің, қалай аман қалдың? — деп Карл ғарры ақлы-
ғынан сорады.

— Мен жер төлеңнің ултанындағы урада жасыры-
нып барлық ұақыяны терезеден корип отырдым. Тек
ол жауызлар кетип қалғаннан кейін ғана абайлап
сыртқа шықтым. Жән-жағыма қарап аңлыұшының
жоқ скенин сезип, дәрриұ майданшаға келдим. Қызыл
қанға боялып жатқан анамның жансыз денесин қушақ-
лап бираз жыладым. Кейин оны алысып киятырған
өрттиң аўзынаи алып шыгып, «Қос емен» ннң түбинде-
ги үңгирге сүйреп әкелдим. Сөйтип ҳеш жерде иркли-
местен саған қарай жууырдым, — деди ол солығын ба-
са алмай.

«Ауа, олардың бұрыннан соңға тийкаргы тактика-
сы, жауызлық идеологиясы солай»... Карл ғарры сил-
тидей тынып өз ишинен сөйленди. Кейин қатты қәхәр-
ленип:

— Ол гәззапларды аяўсыз қырыў керек, ана жер-
ден тезирек қууы керек, — деди.

Леонс терезеден ағарып киятырған таңның төрине
қарап:

— Мен қайұақ бир ұақ ол жауызлардан әрманда
кеткен анамның өшин, жазықсыз жер дастанған жер-
леслеримнің қанын аламан. Бул мениң пионерлик ап-
тым, ата! — деди ол кишкене көкирегин керип.

— Мен сениң антыңа исенемен, Леонс! Ақыры сен
Лусте менен Ирмгардтың перзептисең Әкең Лусте
Курзема партизанларының комаидирн болып немец
басқыншыларының зәрресин ушырып, күн сайын олар-
дың гарнизонына шабыұыл жасап жүр. Хәттеки фа-
шистлер әкенди услап берген адамға 10000 марка
сыйлық беремиз деп дағаза етип қойыпты. Бирақ
«Темир Лусте» ҳеш кимге услатпай усы ұаққа шекем
талай фрицтиң геллесин түпсиз торфлыққа тықты.
Анаң Ирмгард болса хутордағы ҳаял-қызлар арасынан
шыққан биринши коммунист, өзиниң жаслығына
қарамай атақлы муғаллим еди. Ол байланышы ре-
тинде партизанлар отрядына әхмийетли мағлыұматлар
жеткерип, сәтли шыққан операцияларға өз үлесин
қосқан ҳақыйқат қаҳарман болды. Мине, енди ол

қахарманларша «Қара тас» майданшасында қаза тапты Аўа, сениң мақтанышың орылы саған исенемеі ақлығым. Қәне жүр, апаңның денесін жерлейік, — деді ол.

Олар мархумның басына келіп, аза туғып отырғанда тосыпан қасына бیرهу келді.

Хаў, Ян Августовичпен. Сен қалай аман қалдың?

— Несін сорайсаң аға, тас қуының ишінде жасырынып жан сақладым. Муздай суўға шүміп, тек тушшыққанда ғана басымды шығарып дем алып, әйтеуір өлімнен аман қалдым, — деді аўылласы үсті басының суўын тамшылатып.

Карл ғарры жерлесінің сөзінен соң орнынан түргелип, анасының бас ушында ишінен жылап отырған Леонсты жубатты қам Августовичке қарай:

— Сениң аман қалғаның жүдә жақсы болған. Улыўма бахытлы адам екенсен. Қәне енді Ирмгардты жерлеўге жәрдем ет, — деді ол қайғылы түрде.

— Меннен қандай жәрдем керек?

— Сен эзелий ағашқа жан берген шебер устасаң Хәзир Ирмгардтың табытың соғып бересің.

Ян Августович қолын жайып.

— Қудайай, көрмеі турсаң ба Карл аға, менің дәскем туўе хутордағы жайлардың тырнағы да қалмай жанып кетті. Хәзирше усылай жерлей бергенде болмас па екен? Кейін бул залымларды елден куўған соң табытқа салып қойымшылыққа қайтадан қояр едік.

— Болмайды, адамның денесін, рухын әсиресе егер ол перзентің болса, — қәдірлеу керек. Менің үйімде пышқы, балта бураўда бар. Солар менен әмелсей алмайсыз ба?

— Хақыйқат болады.

— Онда Ирмгардтың денесін менің кәмзолыма орап үйге апарайық — деді де Карл ғарры ийінідегі кийімні шешіп жерге төседі.

Сөйтіп олар күн шығардың алдында Ирмгардты жерледі.

Ғарры үйге келгеннен кейін:

— Енді сениң менен Леонсқа менің үйімде қалыўға болмайды. Ян Августович. Тезден партизанларға барып қосылың хәм хутордағы трагедияның бәрін бастан аяқ айтың. Меніңше сен «Батпақ атаў» дың жасалмалы соқпағын жақсы биліўің керек, — деді ол.

— Өзиниңше, егер фашистлер қайтадап орала ғойса сизди де аямайды. Оларға бул трагедияның тири гуа-сы — айыплау хукими менен бара баргой, — деп Ян Августович ғаррыға қарады.

Карл ғарры бираз ойланып:

— Маған бул жерде қалыу керек. Биреуди күтемен, ол ертең бир күн келип қалады.

Леонс бирден әңгимеге араласып:

— Ян ағаның айтқаны дурыс. Сени мийримсиз фашистлер дәрриу атып таслайды. Жақсысы бизлер менен жүре бер ата, — деди ол қәуөтерленген түрде.

— Хеш қорықпа, ғам жеме ақлығым, мен жасарымды жасаған адамман. Маған енди бәри бир. Улыу-ма халықтың еркилиги, жеңиси ушын өлсем де, эрманым жоқ. Ошан да сизлер тезирек жолыңызга түсин, сәл жерде жыртқышлардай тимискиленген жауызлар келип қалар, — деп Карл ғарры оларды узатыу ушын орнынан турды.

«Батпақ атау» бул жыллар бойы үстнен суу кетпеген майлы өсимлиги ширип жатқан торфлық массив. Курземашылар оны өзиниң қәсийетиле қарай бурынан соңғы «Пирли жер», «Шайтан атау», «барсаң батып кететугын кийели қамыслық» деп қорқыныш сезимин туудырып келген.

Мипе хәзир Ян Августович пенен Леонс дүт тоғайға кирип усы ағауға жол алды. Олар азғана уақыт жүргеннен кейин күн шығып, қараңғы тоғайдың иши жақтыланып кетти. Төрт, бес киломерлик жол жүргеннен кейин Ян Августович үлкең емешниң панасында тоқтап:

— Енди абайлаңқырап жүр. Леонс Бул зонада фашист аңлыушылары болыуы мүмкин, сәл жерде олардың торына түсип қалмайық, — деди.

Әзелден сезимталлы Леонс жән-жағына жалтанлап Ян Августовичтиң изишен жүрип отырды. Бир уақлары ол тоғайдың ишинде ешки сауып отырған ер адамды көрип,

— Ян аға тоқтаң, ана адам ешки сауған болып көз астынан бизлерди бақлап, гүзетип атыр, — деди. Ян Августович дәрриу ағашты паналап қапталына қарады.

Хақыйқатында да ол қолында хеш қандай ыдысы жоқ адамның ешки сауған қусап отырғанын көрди.

Ян Августович өз ауылласын дәрриу танып: «Ион полицай фашист жандармасының жалпылдағы, уәй

азғын, сатқын, бизлерди аңлыўға шыққаны — деди ишинен. Кейин Леонсқа сыбырлап: Қашамыз, болмаса дузаққа түсиўимиз мүмкин сен менің изимнен қалмай жуўыр — деп буйырды.

Леонста жан-тәни менен оның артынан жуўырды.

— Тоқта атаман, бәри бир ҳеш жаққа қашып қутыла алмайсызлар? — деп абай менен қышқырған айбатлы даўыстан кейин автоматтың сестни шықты.

«Зуў-зуў» еткен оқлар Леонс пенен Янның төбесине зуўлап өтип, қарағай менен ақ қайыңның шақаларына тийди.

Бирақ олар тоқтамады ҳәм қуўғыншыдан біраз араңы ашып, қалың тоғайдың төрине қарай қашты.

— Ян аға, мен шаршадым аяғым шалысып баратыр ҳәзир жығыламан, — деди Леонс ҳаплыққан даўысы менен.

— Сестниңи шығарма, дәрриў менің арқама жабыс! — деп, Ян Августович ҳалдан кеткен Леонсты желкесине отырғызды.

Бирақ Курзема тоғайының дөгерегин ҳәм айырым соқпақларды қатаң бақлаўға алған сақшылар автоматтың сестни еситип бәри бирден қашқыншылардың изине түсти.

Соның арасында Ян Августович дүт тоғайдың төриңде көрннген қамыслық «Батпақ атаў» ға жақынлап қалды.

— Мени түсирпң енди өзим жуўыраман, сиз шаршадыңыз Ян аға? — деп Леонс Августовичтиң арқасынан түсти.

Усы ўақта олардың артынан қуўып княтырған қасқыр ийтлердиң әўпидиси менен автоматтың тыр-тырлаған сестни еситилди.

— Жуўыр балам, тезирек жуўыр, фашистлерге көрнибей ана әспрлик еменнің жанына жетсек болғаны, сонда қуўғыншы жаўызлардан қутыламыз? — деп Ян Августович Леонстиң қолынан тартты.

— Қалай қутыламыз? — деди ол.

Сол еменнің геўегинен жер астына түсетуғын жасырын үңгирдиң қақпағы бар. Оған батпақлықтың астынан жарып өтетуғын ағаш труба жалғанған, — деп Ян Августович абайсызда ағашқа сүрнигип гелледей тастың үстине шалқасынан жығылды.

Леонс бирден иркилип оның түргелиўин күтті.

Лийкин Ян Августович өзлигинен аяғына тура алмай тисни қысып ыңырана баслады.

— Сизге не болды Ян аға?

Ян Августович бетер ыңыранып:

— Билмедим, сирә жыгылғанда бел омыртқам сынды ма, я шықты ма деймен, аяғымда ҳәрекет жоқ. Қалайда жауызлардың азабын шегип, олардың дарынан өлнү нәсип болды ма деймен, маған. Сен сиди тезирек еменге жетип үңгирге кир. Оның шеп дийұалын шуқыласан адам сыйғандай тесик көринеди. Сол тесик арқалы ағаш трубаға кирип, бираз еңбеклегеннен соң торфлық зонадан өтип, батлақтың үсти не төселген паяпылдай қалың тақтаға минесең. Әне, соған минип қамыслықтың төрине қарай қорқынышсыз жүре бер, ол туұры партизанлардың постына апарады. Кейин сени партизанлардың өзи атаўға өткерип әкеннің алдына аарады. Түсиндиң бе?—

— Жоқ, мен сени жыртқышлардың қолында қалдырып, қашып кете алмайман. Ян аға. Жақсысы мен сениң ийниңнен сүйейин. Мүмкин фашистлер келмей үңгирге жетип қалармыз? — деп Леонс оның қолынан тартты.

Ян Августович биресе қорлығы келип, биресе ашыўланып:

— Маған қарама деймен, тезирек жуўыр, әне ийтлердің әўпилдеси де жақынлап қалды. Жапың барда қаш! — деди ол буйрық ретинде.

Бирақ Леонс жарадар жолдасын қасқыр ийтлердің түтип жеўине таслап кетиўге көзи қыймай, жаны ашып, қорлығы келип жылап жиберди.

— Сен балалық етпе, жаның барда жуўыр деймен! Болмаса екеўимизде қолға түсемиз. Ол ўақта партизанлар хутордағы қанлы ўақыяны билмей қалады?— деп Ян Августович тисиниң арасынан ызаланып бақырды.

— Леонс оның жалынышлы даўысын еситпегендей силейин тура берди.

Соның арасында әўпилдескен қасқыр ийтлер жақынласып қалды.

— Жат, киймиңе бүркен, болмаса ийтлер сени тилким-тилким етеди, — деп Ян Августович тыпыршылай баслады.

Сол заматы өшиккен ийтлер арсылдап келип қурал жарақсыз баспанасыз жатқан Ян Августович пенен

Леонстың үстине шапшыды. Оларды аяўсыз талай баслады.

— Анажаным, ийтлер жеди гой?..

Леонстың қулындағы даўысы менен қышқырған азарлы, жалынышлы сести Ян Августовичтиң тула бойын титиретип, төбе шашын тик турғызды. Ол өзиниң үстіндеги ийтти ылақтырып таслап жапн ҳәрекетипде Леонсты талап атырған жыртқыштың тамагыпан буўуға ҳәрекет етти.

Усы ўақта өзлериниң ийтиндеи ырсылдасқан жағалаўшылар да жетип келип, есинен айырылған жаралы Леонс пенен тула бойы қызыл қанға боялған Ян Августовичти қоршап алды.

...Фашистлик дала жандармериясының пачальниги майор Шульц узын бойлы, қақ шеке, сын сымбаты келеспеген, түси суўық қатал офицер еди. Ол өзиниң мийримсизлиги, жаўызлығы жағынан қатар-қурбылары арасында тилге алышып «Гонс жәллад» деген лақауқа ийе болған еди ҳәм Россия жериндеги жаўызлық ислери ушын фюрердиң «алтын атанақ» орденин алғанлардың биреўи. Ол көnten берли Курзема партизанларының изине түсип, гүманлы адамлардың артынан астыртын бақлаў жүргизип киятырған еди. Мине енди ол бүгинги «олжасына» ишинен шексиз қуўанып кең кабинеттиң ишине сыймай, қыялынан тағы бир орденли болажағын еслеп, жумсақ креслосында шалқайып отыр. Оның қымылдамай, ҳәрекетсиз қалған коғис көзлери телетип қапланған қапыға қадалған. Қыялға ол көзлердиң төринен нур орнына қап сәўлеси шапырап турған сыяқлы. Ийесиниң ой-пикирин аңлаған қасқыр ийт те креслоның қасында қос қулағын тикрейтти, есик бетке қарап шоққайып отыр. Ол ҳәр дайым узын тилни шығарып, жабадай тислерин қайрап қояды. Майордың буйрығы бойынша кабинетке тула бойы ийтке таланып, қызыл қанға боялған ҳәм бел омыртқасы сынып түр-түси өзгерип кеткен Ян Августовичти зәмберге салып тергеўге әкелди. Қансыраған тойымсыз көзлердиң төртеўи де оған қадалды.

Шульц орнынан турып посилкада жатқан Янның қасына келди. Оған аянышлы түр көрсетип:

— Уай-бой, недәуир жарақатланып қалыпсыз гой, аўа, ақылсыз ийтлердиң қолына түссең ақыбети усы да зыяны жоқ, бизниң тәжрийбелли докторларымыз тез күн ишинде емлеп жазады.

Ҳазир азгантай сөйлескеннен соң сизди госпиталға жибертемен.

Бирақ, алдын бир-еки аўыз сораўға жуўап берип, өзинизди «таныстырып» кетесиз. Қәне айтыңызшы сиз атыңыз фамилияңыз ким болады? — деди жумсақ сөйлеп.

— Ян Августович Берзин.

— Берзин?!

— Тоқтаң тоқтаң, Сиз латыш революционери Берзиннің туқымынан емесписиз? — деп Шульц жәбиркештиң түр-түсине қызықсынған пишинде жалт қарады.

Ян Августович азгантай ойланып: — Ол жағын анық билемейменде әйтеўир фамилиямың Берзин екенін, билемен, — деди.

— Не талап ислейсиз, кәсибиңиз қандай?

— Талабым дийханшылық, шаруашылық, қәнигелигим агроном.

Шульц көгис көзлерин қыялдай қысыңқырап:

— Не ушып сизди руслар армияға, я рабочий батальонға алмады хуторда қалып қойыуыңыздың себеби неде? — деп сорады.

— Ян Августович тәниндеги жараға шыдамай тислерин ғышырлатып:

— Менің еки көзим де эззи, оның үстине белимнің эззиліги де бар еди. Медициналық комиссия солардың себебинен мені әскерий хызметке жарамайсаң деген жуўмақ шығарды.

Шульц мыйығынан астарлы күлип:

— Көзиңиз эззи болса дүт тоғайдың арасынан қаяққа жол тауып баратыр едің?—деди.

— Өзиңиз айтқаныңыздай «ақылсыз нйтлер» деп қашып қутылыу ушын баратыр едіңк.

Майор Шульц ашыулы түрде бармақларын ойнатып:

— Бәрекелле, сиз ҳақыйқаттан ҳәм ҳәзилкеш, тапқыр адам екенсиз. Маған унай басладыңыз. Демек, қашып баратыр едіңиз, қаяққа, кимлердің панасына? — деди оқлы көзлерин ғаррыға тигип.

— Әлбетте, тоғайдың төрине, құдиретли еменлердің панасына.

Шульц шыдамсызлық пенеп қатты жекириди.

— Сизің «қудиретли еменлеріңиз» тоғайдың қайсы участкасында жайласқан?

— «Құдіретлі еменлер» дүт тоғайдың барлық жерінде де бар.

Төзимі таусылған Шульц маңлайының терін сыпырып:

— Өзиніңди садаға санап, мени ақмақ деп ойламаң, дуұрысын айта берің. Лусте басшылық еткен партизанлар отряды Курзема тоғайының қайсы квадратында жайласқан, мине карта. Қолыңыз бенен көрсетің? — деп оның алдына домалақ картаны жайды.

Ян Августович қатты ыңыранып, ериксіз көзін жумды. Ол біраз демін алып.

— Сизің ол сорауыңызды мен қанаатландыра алмайман. Себеби мениң өзім Лустаны үш жылдан берлі көргенім жоқ. Партизанлар қаққында да қеш қандай хабар билмеймен, — деди.

Майор Шульц қуры сөз бенен сырдың ашылмайтуғынын сезіп: — Жеткиликли, мен сениң менен бул жерге жумбақ айтысыу ушын келгеним жоқ. Мениң «Альпам» ақыллы ийтлердің тухымынан. Оған қазір ым қақсам болғаны, дәрриу үстиңе минип, желкене аұыз салады. Сол ұақта сен бұлбилдей сайрап, картаға қолыңды шошайтасаң. Бирақ, оннан алдын мен сени ийт бағарымның сынауына салып көремен. Соннан соң ақылына келерсен? — деди ол көзі жеркенишлі жылтылдап.

Ян Августович жумыұлы көзлерін қыялдай ашып:

— Берзинлерди излегенлер көп болды. Бирақ олардың қеш қайсысыда бул батыр әуладтың тухымын құрта алған жоқ. Сиз де мени ашкөз ийтиңізге талапты өлтирген менен қақыйқатлықты, өз халықының азатлығын гөзлеген Лусте партизанларын жоқ еге алмайсыз, — деди аұыр дем алып.

— Қысқарт, маған Крапты шақыр? — деп Шульц сақшыға буйырды.

Ишке адам жабайысына қусаған сықылсыз жәллад кирди.

— Мына батырсымақ Берзинге қыйнау ұсылынды көрсетип, ол тарауда өзиннің маман екенінди билдирип қой.

Өз жумысына бурыннан соңға жақсы түсинген фашист жәллады хожайинне жағыныу ушын дәрриу жеңлерін түрип, кийтелинің түймелерін жаздырды. Билегиннің түклерін желпилдетип, Ян Августовичтің

бас ушында диз бүгип отырды да, оның еки қолын услап арқасына қарай бірдеп қайырды. Кейин оны күш пенен таулап бурап жиберди...

— Үх! — Ян Августовичтің түйедей ыңыранған азарлы дауысы кабинеттің ишині гүңирентіп жиберди.

Соның арасында жәллад өзінің жауызлық жумысын дауам етіп. Берзиннің еки қолын да шығанағынан шығарды. Оның бармақтарын былғауыштай таулап бәрін де сындырды.

Ян Августович тәниндегі азар менен қорлыққа шыдамай тислерін қысып,

— Хәй, азғынлар, жыртқышлар, сизлер бул қыйнауыңыз бенен меннен хеш нәрсе алалмайсызлар. Түсініп қойың, мен өз антыма берк хәм қайсар адамман. Берзинлер әуладынанман!— деди.

Берзиннің шыдамлығына, турақлылығына, мәртлігіне хайран қалып, қатты қәхәри келген Шульц қыйнау ұсылының соңғы түрін сынап көриуі үшін,

— Край, ендігі гезекті «Альпа» ға бер— деди ернинің бир мүйешін қысайтып.

Өз атын еситкен жыртқыш бірден жууырып барын есінен танып жатқан Берзинди қапсыра тислеп, үстине дөңди.

Жан хәулетінде жатқан Ян Августовичтің бірден көзлери адырайып, шанағынан шығып кетти. Кен көкірегі босап, көтерілген ийегі сылқ ете қалды...

Ийттен де бетер қутырған Шульц қан талаған көзлерін сыпырып:

— Енди оны дарға асың! — деди қолын бир силтеп.

— Ол өліп қалды ғой, сонда оның несін асамыз, господин майор? — деди сақшылардың биреуі Ян Августовичтің мәңгіге жумылған көзіне қарап.

Шульц еле де қәхәрін тарқата алмай;

— Өлсе де асың, денесін асың, қасына сақшы қойың. Кейин маған партизанның баласын әкелиц!— деп ол столдағы коньяктің тығынын ашты.

Ишке үсти басының ырым-жырымы шығып, тәниндегі жараның қаны тыйылмай, түр-түсі ағарып кеткен Леонсты киргизди. Оның еринлери де көгеріп, көзлери де қызарып, пүткіллей аңы қашып кеткен. Қалай да ауыр қайғы менен азаның үстине жамалғап дәрт оның хәлсіз денесін тал шыбықтай ийген.

Атақлы грек коньягпен кәйіп етіп ише баслаған Шульц Леонсқа көгис көзін қадап:

— Уай, сорлы бала, ақмақ адамның айтқанына еремен деп, қасқыр ийтлердің талауынан пүтін жерің қалмапты ғой. Минне, енді сенің сықылыңа қарап менің жаным ашып тұр. Не пләж, хәзір жараларыңды таидырып, қарыныңды тойдыртамап. Сақшы, дәрриу доктор менен аспазды шақыр? — деди ол қайырқөм-сып.

Сол заматы кабинетке жетип келген ақ халатлы хаял Леонстың жараларын таңып, ақ қалпақлы аспаз қырма толы аұқат әкеліп, столдың үстине қойды.

Бирден Леонстың аш көзлері жауғайлап. Қууырылған тауық пенен қамлайған булқаға тигілді.

Бул рет майор, Леонсқа аұқат арқалы тәсір жасауды шешті.

— Хәзір мазалы аұқат жейсең бирақ әуели менің үш-төрт ауыз сауалыма жууап беріп жибер: Сөйтп сениң өзің кимнің баласысаң? Әкең, шешен ким болады, олар хәзір қаяқта? — деди.

Леонс бул сораудан кейін өзінің ашылығын да, столдағы аұқаттың барлығын да умытып кетті. Бирден оның көз алдына хутордағы қанлы ұақыя менен ұақытсыз құрбан болған сүйнкли анасының келбети хәм фашистлерге зәулим салған әкесінің құдіретли келбети елеследі. Ол өз ниішен гә қыйналып, гә қууанды, гә мақтанды, гә жеркенді:

«Жоқ ицлас, мені жұмсақ сөзпң, дәмлі аұқатың менен алдай алмайсаң. Ақыр мен күн сайын бийгүна адамлардың көз жасы менен ашық әптадалықты көріп ақылланып, бәрине де түсініп киятырмап. Оның үстине сениң сумлығың менен қаталлығыңды, сур бетінде сәуленген жауызлық ниіетіңісп сезіп тұрып-пап...» дегендей еринлерін қыбырлатты. Кейін айта-жақ сөзлерін алдын-ала жәмлестіріп:

— Әкемнің аты Артур, фамилиясы Лусте. Анамның... анамның аты Ирмагд, фамилиясы Лусте еді.

Жақсы, хәзір әкең менен анаң қаяқта? — деп Шульц хеш пәрседен хабарсыз адамдай тұр көрсетіп Леонстың сөзін бөлді.

— Әкемді урыс басланғаннан берлі көргенім жоқ, анамды өткен түнде Вебер атып өлтірді, — деп Леонс, еріксіз түрде, көзінен аққан жасын сыпырды.

Шульц бул ұақыядан пүткиллей бийхабар адамдай орынан өрге тұрып:

— Распа ўақ, қандай аянышлы, жақсы, капитан Вебер менен өзим сөйлесемен, қапа болма, ақыры сен келешектиң солдатысан. Ал солдат деген өлимнен қорықпайтуғын дәўжүрек, қайсар болады. Сөйтіп ол ўақья ўақтында өзин қай жерде едің?

Леонс майордың астарлы сораўына дәрриў түсини:

— Мен өткен түни Қарл атамның үйинде қонақ болып қалған едим деди ол өмирінде биринши рет-өтирик сөйлеп.

Хаў, сонда сен ол ўақьяны кимнен еситтиң?

Леонс тапқырлық етип:

— Ол хабарды бизге Ян Августович азанда айтып келди. Сол заматы мен атам менеп хуторға келип апамның денесин изледик. Бирақ апамның денесин хеш жерден таба алмадық. Өйткени хуторды жазалаўшылар өртеп жиберген екен. Итимал апамның денеси де өрттиң ишинде қалып жанып кеткен шығар. Атам «қара тас» тың үстиңде отырып қызының рухына пәтия етти. Кейин мени өз үйине ертип қайтты. Жолда баспағын излеп «батпақ атаў» бетке баратырған Ян Августовичке жолықтық. Мениң атамның да танасы үш күннен берли үйине қайтпаған екен.

Атам маған:

— Ян ағаца ерип тананы таўып қайт балам, — деди.

Мен атамның сөзин тыңлап Ян ағаның изине ерген едим, — деди ол сөзин таўысқандай бирден тынып.

Майор Шульц ишинен тынып:

— Егерде сизлер тек мал излеп жүрген болсаңыз неге бизиң патрульден қашып ийтке таланасызлар?— деп сорады. Леонс азғантай ойланып:

— Ақыры, патрульлер хә демей бизлерди автоматтың оғына тутты. Соннан соң бизлер қорықтық, сөйтіп қашыўға мәжбүр болдық, — деди ол хәк көкирегин ашқандай тур билдирип.

Бирақ адам сырын ашыўда айрықна оқыўды тамамлап тәжирийбеси басынан асқан Шульц Леонстың айтқанларына дым инанған жоқ. Қайтама ол кольтың қызыўына мәс болып:

— Егер саған басың, жапың керек болса, мени алдаўға урынба! — деди жекиринип.

Леонс үндемеді.

— Улыұма сени «аяўға» болмайды екен. Қәне, ырасыңды айтасаң ба я жоқ па, Берзин менен қаяққа баратыр едің? Леонс жәлладтың қансыз бетіне қараўға жеркенип:

— Мен шынымды айтып отарман господин начальшк — деди.

— Алдайсаң ийттің баласы. Хәзир әкен қай жерде, оның партизанлары Курзема тоғайының қайсы квадратында жайласқан?

Леонс үндемеді.

Шульц әбден қәжәрге минди.

— Сөйле күшик неге үндемейсең я жолдасыңның жазасын күтин атырсаң ба? — Ол столды урып қышқырғанда айшаның шийшелери шытырлап кетти.

— Ақыры айтқаным аманбасаңыз не айтайып?!

— Сойлейсең, еле бәрін де айтасаң. Мейли асық па. Енди өзиңнің өжетлиғиң ушын саған деген аўқатты «Альпа» ға бермен. Ол жейди, сен болсаң түпирингиди жутып тамсанасаң. Мен жақсылықты хәр кимнің көрсеткен хызметіне қарай бақалайман. Түсиндиң бе? — Шульц тарелкадағы қуұырылған таўықты қасқыр ийттиң алдына қойды.

«Альпа» таўық гөшин асықпай шайнап, хәз егип жей баслады. Леонс терис қарап отырды.

Майор Леонстың бул хәрскетіне шыдамай,

— Хәзир саған батырсымақ Берзиннің тағдириң көрсетемен. Бәлким соннан кейин сен ақылына енип, әкеңнің қай жерде жасырынып жүргенин ядына түсирсең? — деди хәм сақшыға айрықша көрсетпе берди.

Сақшы Леонсты ийтермелеп алып шықты да, кеңсе майдапшасының бир мүйешіне қурылған дардың қасына әкелди.

— Қара өзинның жолдасыңды таныйсаңба? — Ийтин ертип келген майор бас бармағын жоқары шошайтып Леонстан сорады. Леонс зилдей басып әсте көтерип, дарға асылған адамға қарады да.

— Ян аға! — деп бирден артына шегинди.

Бирақ оның жүрек-баўырын жарып шыққан аянышлы сестин хеш ким, хәттеки масайрап турған жәлладлар да еситкеп жоқ. Бирден Леонстың жиңишке аяқлары қамыстай қалтырап көзиниң алды тынды.

Ол есинен танып, ет-бетинен жығылды.

...Леонс әлле кимнің сыбырлаған сестинен өзине келип козин ашты. Қараса қараңғы бөлмениң ишинде

оның жалғыз өзі жатыр екен. «Қау, мен қаяқтаман?» Ол қызықсынып жән-жағына қарады.

— Леонс бул мен, Петерсен. Қазир саған жип таслаймыз, соған сен өзінди байла, бизлер сени түңлик-тен тарып шығарамыз. — деген таныс дауыс онын құлағына зорға жетти.

Леонс тынышсызланған түрде пәтикке қарал, кишкентай тесиктен үңилип турған иргелес хутордағы достын таныды:

— Петерс, бул не жай өзи, сен менин бул жерде жатқанымды қаяқтан билдин? — деди сыбырлап.

— Соң бәрин айтаман, қазир биз жип таслаймыз, сен оны қолтығыңның астынан беккем етип байла, түсиндин бе? —

— Түсиндим, таслаң?

Петерс сол заматы узын арқанның бир ушын түңликтеп төмен жиберди.

Леонс дәрийу жиптиң ушын алып, қолтығының астынан өтирдиде:

— Тартың? — деди асыққан түрде.

Төбеде турған төрт бала бирден арқанға жабысып, хә демей оны тартып шығарды.

Еркинликке шыққан Леонстың көзлери жарқ етип, қуанышы көкирегине сыймай кетти. Ол өзіннің қатар-құрбы досларын қушақлап.

— Рахмет, сизлерге Петерс Андра, Жан. Қау! Роберт сен де келдин бе? — деп ол Айсманға таңланып қарады.

— Сен барлық алғысынды алды менен Робертке айт. Сениң тосыннан қамалып жандармернияның жайында жатқаныңды бизлерге айтып келген сол. Улыў-ма Роберт Айсман хақыйқат дос бала, пағыз пионер. Ол жандармернияда ислейтуғын қыз апасы Эльзадай сатқын емес — деди Петерс.

Леонс Робертти бурын жек көретуғын еди. Сонда да оны қушақлап:

— Рахмет саған, бул жақсылығыңызды өмиримше умытпайман — деди.

— Жақсы, қалған гәплерди соң сөйлесемиз, қазир тездеп жерге түсип, сақшыға сездирмей бул жерден қашыў керек. — деп Петерс тасадағы зәңгиден төмен түсе баслады. Оның артынан басқа балалар да жерге түсти. Сөйтип олар қалың ағашлықтың арасы менен қараңғы түннің қушағына сүңгип кетти...

Карл гарры белгиленген орында «байланысшы» ны күтип түске шекем айланшықлады. Бпрақ байланысшы өз ұақтында келмеген соң гарры иши пытырлап сезикленейин деди: «Қалай да бул үзиліс себсіз емес. Жақсысы бул жерден тезирек кетиу керек»... Ол өз ишинен гүбирленип қалың путаның арасынан шықты да үйине қарай жүрди. Бир ұақлары оның алдынан сыйыр жетеклеген бала шығып:

— Ассалаума әлейкум Карл ата, сениң үйиңди жазалаушылар менен полицейлер қоршап алған, Мениңше олар тегиң жүрген емес, соның ушын сизиң үйиңдизге қайтыуыңыз жүдә қәуипли. Хәттеки олардың биреуи менен:

— Карл гаррыны көрмедиң бе? — деп сорады. Сонлықтан жақсысы бир жерге жасырының ата!

Гарры бирден шоршынып:

— Рас айтасаң ба улым, қызық оларға менің үйимде не бар екен? — деди.

— Рас айтаман ата.

— Сен өзиң кимнің баласысаң, атың ким болады?

— «Пальма» хуторындағы бажбанның баласыман, атым Оскар.

— Балдирис бажбанның баласымысаң?

— Аўа!

— Хә, өзимиздің туқымымыздан екенсең ғой. Бул өзиңиздің сыйырма?

— Өзимиздики.

— Аўа, аўа жақсы балам, жолыңнан қалма, айтқан хабарыңа рахмет, — деп Карл гарры қайтадан қалың путаның арасына тасаланды: «Демек, Ян менен Леонстың иси насырға шапқан. Егер олар қолға түскен болса хақыйқаттан маған үйге барыуға болмайды. Аўлақ жерде тасаланып, барлық аўхалды билиу керек. Кимнен, қалайынша? Эттегене-ай, жаңағы баладан Леонс хаққында сорамаппан-аў. Ол бир нәрсе еситкен болса айтар еди. Ар-намыслы, кеуили ашық, қәлиби дурыс бала екен. Тәўбе, қаяққа барсам екен?! Хә, таптым, таптым, қыспақтағы Ведутаның таслап кеткен суу қаразына барып жасырынаман. Ол урыс басланғалы берли адамсыз, қараусыз жатыр. Хәмме ол қараздың кәраматы бар деп жақыңлауға қорқады. Оған мен үйреніскенмен. Өмирмиң үштен бири оның ишинде өтти...» Карл гарры турған жеринен ғырра кейнине қарай қайтты. Ол жән-жағына қарап, аңлыушының

жоқлығын сезіп туұры терең сайдың қыснағына қарай жүрді. Үш шақырымдай аралықты өткеннен кейін сайды жағалап, оның сарқырама пайда қылған қыснағына келді.

Адамсыз, хәрекетсіз қалған суу қараз оның көзине оттай басылып, өзіне тартқаңдай болды. Ол талай хожалықты асыраған хәзір қараұсыз қалған қаразға гә түңілді, гә қууанды. Бірақ оннан сезікленіп үркен жоқ. Хәш иркілместен оның ашық есігінен кирип, дәнхананы, унхананы, қаразхананы хәм өзінің жатақ жайын бир қатар аралап шықты. Бәри қәдімгідей бузылмастан, өзгерместен өз жайында тұр.

Бірақ, қараұсыз қалғанлықтан ба оның ишип шаң басып, өрмекшилер «әткөншек» құрған.

Карл ғарры бәрін көзден өткеріп, ең ақырында өзінің бирдейги орнына отырып жамбаслады хәм сәлден кейін түрлі ойдың тербеуінде жатып уйықлап кетті...

...Балалар сол қашыұдан хәш жерде иркілмей ауыллық ширкеудің қасына келип тоқтады. Олар қараңғыда оттай жанған козлерің бир-биреуінше тикти: «Енди не қыламыз. Леонсты қаяққа, кимнің үйіне жасырамыз?! ...Бул сораұлар хәр бир көздің шанағында парлап, хәр бир жүректің соғыуында сыбырлады. Петерс тыныспаны бузып.

— Бизлер хәқыйқаттанда хәхарманлық не иследик. Өз достымыз, классласымыз Леонсты дар гәзбіннен, өлімнен қутқардық. Әлбетте бул бизлердің пионерлік миннетиміз, дослық ұазыйпамыз еди. Бул үшін пионерлер совети атынаи бәриңізге үлкен алғыс айтамап. Бірақ, сонысында ядыңыздан шығарман, енди фашист жандармиясы менен жазалаушылары ийтгей қутырады. Олар бизің изимізге түсіп, биреуимізди услай ғойса, хәш аямайды, сөзсіз қыйнайды хәм ақыр-аяғында атып таслауы, я дарға асыуы мүмкин.

Соның үшін бизлер бәріннің де алдың алып, иешіуіши сынаққа таяр болыуымыз керек хәм олардың барлық дузақларын билип, оған түспеуіге хәрекет жасауымыз керек. Сондай-ақ егерде биреуиміз қолға түсеуіған жағдайда, басқаларды айтпау үшін хәзір рәсмий түрде ант етиуиміз шәрт—деди ол.

— Дурыс айтасаң Петерс. Ант—өлімнен күшли болады.—деп Андрэ Кальман достының сөзің қууатлады.

Жан Майер сөзге қосылып:

— Қалайынша ант етемиз.

Қуры сөзден гәп болмайды, сөз жел менен ушып кетеди.

Демек анттың қандай да бир беккем шәрти, я гуұасы болыуы керек, — деди ол.

— Егер ширкеуді кепил етип алсақ болмас па екен? — деп Роберт Айсман өз усынысын ортаға салды.

— Сен усы ширкеуге сыйыпыуынды қашан қоясаң. Пионер диннің, жарамсыз үрип-әдеттің нағыз душпаны болыуы керек. Мениңше анттың шәрти мынадай болсын:

— Ұәр биреуимиздің бармағымыздан ийне арқалы қан шығарып, мына ақ сәтинге тамызамыз. Нәтийжеде ол бизлердин қанымызға боялып қақыйқат қызыл болады. Сөйтип ол бизлердин символикалық байрағымызға айланады. Түсиникли ме, соған қайылсыз ба? — деп Петерс өз пикирин айтты.

— Қайылмыз, бул дурыс усыныс, — деп балалардың бәри Петерстің пикирин қуұатлады.

Петерс дәрниу кисесинен ақ материал, ушлы ийне шығарып:

— Олай болса мен алды менен өзимнің бармағыман қан шығараман, — деп ийненің ушын бармағына тықты.

Ақ әлуәнның бир мүйешине қызыл қанның тамшылары өширилмес бояудай жайылды.

Қараңғыда Петерстің хәрекетине қарап турған балалар бирден сыбырласып.

— Енди мен!

— Енди мен!

— Енди мен!

— Енди мен! — десті

Солай етип, бес жүректің қызғын қанына боялған бул әлуән енди «Жас өш алыушылар» дың жауынгерлик байрағына айланып, оларды шешіуши гүреске шақырды.

Петерс жауынгерлик байрақты жоқары көтерип:

— Ант өз күшине минди, байраққа бас ийиңлер?— деди.

Балалар антының бериклиги ушын байраққа бас ийди.

Буннан кейин Петерс байрақты әлпешлеп бүкле-

ди де, көйлегінің жағасынан жүрегінің тусына жасырып:

— Ол енді қазірше усы жерде сақланады—деди.

Балалар Петерске мақтанышлы көзін тигіп, өзлерінің ішінен бір елі өскендей сезді. Ал, Петерс болса олардың існеніміне ырза болып:

— Енді бәріңіз үйлі-үйіңізге тарқасың, Леонсты өзім менен алып кетемен,—деди.

Балалар дәрію дағысты. Петерс жән-жағыпа қарап алып:

— Сени усы ширкеудің астыдағы бір жайға жасыраман, достым. Қазір үйге апарыу қәуіпті. Ал, мен балаларға сени биле гөре үйге апараман дедім. Өйткелі, сениң қай жерге жасырынғаныңды барлық балалардың билиуі шәрті емес. Түсіңнің бе енді? —деди

— Мейлі, қаяққа болса да тезірек жасыр. Сол жерде таң атып, «биреулер» дін көзіне түсіп қалармыз? — деп Леонс достына сыбырлады.

Петерс өзінің достын ширкеудің астындағы алдынала таярлаған жасырын жайына апарды.

— Мынау сениң көрпе төсеңің, ана текшеде азық-ауқат, суың бар. Қәр күні түнде сеннен өзім хабар алып тураман. Жаранды байлау үшін дәрі, сийле әкеліп, барлық жаңалықты да тууел жеткерсемен. Ал бірақ сен өзліңнен далаға шығып, я биреу менен хабарласып жүрме. Болама? — деди.

— Жақсы достым, ол жағына өзімнің де ақылым жетеді. Енді саған бір өтіншім бар: — Мениң атамның аманлығын биліп оған хабарымды айтың? — деп Леонс Петерс пенен хошласты.

...Таң атып күн шығардың алдында жандармерияның иши улы топалаң болды. Сол заматы фашист солдатлары менен офицерлері аяғына тик турып, жандармерия (бурынғы ауыллық мектептің) жайынын алдына жыйылды. Қасқыр ийтин жетеклеп, жайынан жууырып шыққан Шулық:

— Не гәп болды? — деп қышқырды. Әйне усы уақта майордың қарсы алдында тап болған нәубетши албырақлап.

— Қамақтағы бала қашыпты господаин майор-ден ол болған уақыяны айтты.

— Не дейсең, ол баланы қашырғаныңыз үшін бәріңіздің де басыңыз кетеді. Билесең бе? Ол Курзема

партизанлары отрядының командирин коммунист Лустениц баласы. Мен оны кеше биле гөре атып тасламай, әкесінің қайда екенін айттырыу үшін қамақта қалдырдым. Қарауылда ким тұрған еді? — деп майор оған жекирипиди.

— Жақында резервни ретінде келген солдатлардан Гаис Шмидт, — деди.

Шульц қәхәрін көкирегине сыйдыра алмай:

— Шақыр маған ол ақмақты? — деп бұйырды.

Нәубетши лейтенант аяғы күйген тауықтай тышырлап:

— Хәзир, хәзир господин майор, мен оны гауппахқа қамап қойған едим? — деди де ұзын дәлизднің төрине қарай жууырды.

Майор Шульцтің аяқ-қолы қалтырап көзлерін ала-рып кеткен офицерлерге әзирейлидей дәпинип тұрғанда,

— Господин майор, сизнің бұйрыгыңызға мууанық солдат Шмидт келди, — деди.

Майор оқлы көзін оған қадап:

— Баланы қалай қашырдың? — деп жекирипиди.

Жасы қырықларға жеткен солдат қорыққаннан тутлығып:

— Мен... мен камераның есигінде ақ болып...

— Жеткиликли. Уллы Германия алдында аптыңды ақлай алмай қарауындағы қыянетинини қашырганың үшін Фюрер атынан атыуға хуким қыламан!—деди де ол белиндегі қабынап «парабеллум»ып сууырып алды. Түр-түсі ағарып кеткен солдат Шульцтің аяғына жығылып:—

— Господин майор, рейним етің маған, төрт баламды жетім қалдырмаң. Жақында олар анасынан айырылған еді, — деп жалыпды.

«Парабеллум»ның қарс еткен қәхәрли сестинен солдаттың сесті бөлишип, өл ет бетінен жығылды. Жан хәулетінде ол басын сәл көтеріп айтпақшы болған сөзінде айта алмай жан тапсырды.

Шульцтің совет солдатлары менен совет граждандарына қарсы ислеген қыянетлигине үйренисип қалған фашист офицерлері менен солдатлары оның өз жерлесін атып таслағанына зәрреси ұшты. Бірақ олардың хеш қайсысы өз аяпынын ашық билдире алған жоқ.

Соның арасында Шульц «парабеллум»ын қабына салып.

—Солдатларды шақыр, жарамсыз жерлесниң денесин алып кетсин!—деди джурныйға қарап.

Ауа, майор Шульц дала жаңдармериясының начальниги дәрежесине көтеріліуі үшін көп басқындардан өткен еди. Оған хәр қапдай жылаятты ашыуда, я қашқыныны ушлауда тек оперативлик уқын пенен тәжирийбе ғана емес, ал оның өзине тән қаталлығы менен мийримсизлиги үлкен жәрдем еткен еди. Сондай-ақ өзиниң қара түсли қасқыр ийти менен бийкарга дос болған емес.

Кейин Шульц жаңдармерияның барлық офицерлерин өз кабинетине шақырып, бул ўақыя туўралы олар менен қатаң түрде сөйлести.

Буындай айрықша аўхал бурын бизде болған емес хәм болыуы да мүмким емес еди. Бул биринши хәм ақыргысы болыуы керек. Барлық күш хәм имканият хәзир қашқыныны ушлауға қаратылады. Қәне хәзирги ўақыяның орнын көзден өткерип, жайында қалған затлар болса ийтти жибермеймиз? — деди де ол есикке қарай жүрди.

Майордың изине ерген офицерлер сатырласып жайдың төбесине шықты. Олар барлық жерди бир қатар көзден өткерип, «камера» ның төбесинен тесилген тесикке үчилди. Шульц ерин тислеп:

— Бул ўақыяның болыуында сырттағы адамлардың ҳақыйқат байланысы бар. Себеби ол қыянетшилер баланың тап усы камера да жатқанын анық билгені қызық. Мениң қараўымда қандай сатқын я аўзында сөз турмайтуғын «аңқылдақлар» пайда болды екен?!... ым... бәрин де табамыз. Меннен қыянетши қашып қутыла алмайды. Экспертиз, мына излерди гипске түсирип ал, етиклердиң размерин анықла!—деди.

Кейин олардың бәри қайтадан жерге түсип, зәңгиниң қасында қалған резинка етиктиң излерин керди хәм оларды гипслеу үшін экспертиз иске киристи.

— Господин майор, излеуши ийт резинка етиктиң қалдырған излерин алмайды. Ақыры резинка жерде ийис қалдырмайды ғой.

— Ол жағын өзим де билемен неге маған лекция оқып тұрсаң. Бөтен жақларды излестир, бәлким тасада тұрғанының изи қалған шығар?

— Әжеп!

Майор Шульц аўыр ойға батып:

— Зәңгир тексерің онда бармақлардың орны, ийісі қалмаған ба екен? — деп экспертиз жасаушы лейтенантқа қарады.

— Бәрің де іследім господин майор, бірақ хеш жер де тырнақ илгендей белги қалмаған. Демек, қыянетшилер аяғына резинка етик, қолларына резинка қолғап кийген болыулары керек. — деди лейтенант.

Майор үндемеді. Ол ишине күйіп-писіп: шынында да бул ўақыяда тәжірийбелі адамның қолы бар.

Сумлар қылмысты алдын-ала таярланып, пұхта бежерген, — деди тисиниң арасынап.

— Господин майор етиклердің размерлери: 38, 39 хәм 40 болыу керек. Олар меннше қашқышы балаға да резинка стик кийгизген.

Шульц қасындағы ийтине қарап:

— Усы ўаққа шекем меннеп бир де жынаятшы қашып қутылған емес, бул да қутыла алмайды, — деди ишине.

Ўақыяның орнын көзден өткеріу хәм жыпаятшылардың изи көриу хәзирше хеш қандай сацлақ бермеген менен майор Шульц өзиниң исеини жойған жоқ. Ол капитан Вебер менен нәўбетши лейтенантқа қарап:

— Жақын хуторлардағы 12--15 жасар өспиримлердин бәрин жыйнап, ўақытша иркиўге алып. Кейин олардың хәр қайсысынап өзим сораў аламан. Түсинклиме? — деди қатал түрде.

Арадан еки, үш саат өтпей-ақ жақын хуторлардағы өспиримлердин бәри иркиўге алынды. Олардың арасында Петерс пенен Андря Роберт пенен Жан да бар еди.

Солаі етип жандарма пачальнигиң кабинети, «Қыйнау камерасы» на айланды. Оған кирген балалардың мурны қанамай, шекеси қыршылмай, кози қызармай, аяғы сылдымай аман шыққаны жоқ. Ал жүреги эззи еки, үш бала Шульцтиң абайынап қорқып, кабинетте талып қалды. Оларды аўызда турған сақшы солдат көтерип далаға шығарды.

Хә демей «сынақтан» өтиу гезеги Петерске келип жетти. Ол тәртип бойынша үстки кийимлерин шешип ишке киргенде, майор Шульц кабинеттиң төринде талтайып тур екен:

— Фамилияң ким? — деп бирден Петерске жекиринди.

— Лацис!

— Лацис? Майор Петерстиң ийегине кирип барып, оның түр-түсине қарады.

— Аўа, Лациспен!

Шульцтиң олсыз да сумлықлы көзлерн ойнақшып, сур бетине әлле қандай сумлықтың сырлары сағым шашты. Ол жуқа еринн шүртийтип: — Коммунист Виллис Лацистиң ағайинимисен? — деп бақырды.

Петерс сәл ойлашып:

— Жоқ господаин майор, Виллис Лацистиң ағайини емеспен, Тек фамилиямыз бир қусайды, — деди.

Майор өз жойбарының үстинен шықпағаныпа өкиннп:

— Ол жағын еле тексерип көремиз Әкең, анаң қаяқта, олар не жумыс ислеиди? — деди көз астынан Петерстиң түр-түсиндеги өзгерислерге итибар берип.

— Ағам өткен жылы урыста өлди, апам темир жолда ислеиди.

— Қим болып?

— Проводник болып!

— Өзиниң талабың не?

— Оқыўшыман!

— Нешинши класста оқысаң?

— Жетинши класста.

— Пионер, комсомолда бармысаң?

Бирден Петерстиң көз алдында мектеп жанындағы майданша менен қызыл байрақ елеслеп көринди Петерс сол қызыл байрақ алдында бас иийп пионер қатарына өткенди. Сондай ақ оған қызыл әлўан түрдеги жалаў алдында берген пионерлик анты да елеследди.

Петерс ҳәзир Шульцтиң қыйнауынан. бәлким, оның қолында өлип кетиўден қорыққан жоқ. Бирақ ол жәлладтың ҳақыйқатлықты, жас жүректиң қайсарлығын билмейтуғынына, түсинбейтуғынына көзи жетип:

Ұсы урыс ўақтында да ондай уйым бола ма, ҳәзир маған ҳәр қандай уйымнаи гөре бир тислем нан қайғы господаин майор, — деди:

Майор Шульц мыйық тартып.

— Сениң басың ислеиди, тиккелей саўалға улыўма түрде жуўап қайтардың. Мейли ол жағын соңынан өзим анықлайман. Қәне, сен өткен түнде қаяқта болдың, не ислеидиң? — деп жекиринди.

— Үйде болдым. Жатып уйқладым. Улыўма мен түнде ҳеш жаққа шықпайман. Ақыры, сизиң «полат» тәртибиңизди бузып болама!..

— О о, сен жүдә ақыллы бала ексенсең, маған унап киятырсаң. Сен аяғыңа қандай размерли аяқ кийим кийсең? — деп майор өзиниң сыпшыл пәзерини оның аяғына тикти.

Петерс өзиниң сезиклеңгенин билдиргени келмей ботинкасының түмсығы менен еденди түрткилеп.

— Ҳәзир дус келгенин кийе беремең. Ақыры, дүкандә үйилип турған аяқ кийим жоқ. Оның үстине кийим сатып алғандай пул да жоқ. Соның ушы мен кийим парықламайман. Аяғымдағы ботинка ағамдики. Ҳәзир ол маған шақ. Лескин буның да размерин билмеймен. Өзимниң пәмлеўимше 40 я 41 болыўы керек, — деди ол.

Шульң усыниша тергеўден ҳештеме таба алмағанына қәҳәрленип: — Мени сениң жартық ботинкаң сирә қызықтырмайды. Үйинде резинка етигиң барма? — деп сорады.

Петерс ойланғандай түр билдирип,

— Бар шығар, өткен жылы төледе жатқан бир гөне етик көргепдей едим. Улыўма бизиң шараятта резинкалы етиксиз күн көриў қыйын. Өйткени жылдың алты айы жаўынлы болса, және үш айында да жерден қар кетпейди.

Шульң оған бирден жекиринип: — Мен сепшен Латвияның климатын сорап турғаным жоқ, үйиндеги резинка етигиңниң размерин айт деп атырмап. Түсиндиңбе? — деп оның сөзин бөлди.

Петерс: — Ол етиктин размерин билмеймен, тозып қалған нәрсе гой... — деди.

— Сен өзинди садаға сапан, ҳәр нәрсени былшылдай берме. Лустениң баласын тапыйсаң ба?

— Кайсы Лустениң?

— Курзема партизанларының командири Артур Лустениң, түсиндиң бе?

— Түсиндим, Леонсты айтады екенсиз гой.

Төзими таўсылған Шульң Петерстиң оң қулағынап тартып.

— Леонс ҳәзир қаяқта? — деп бақырып жиберди.

— Үйинде шығар господин майор.

— Алдайсаң, ырасыңды айт, оны «камера» дан

кимлер алып шықты? — деп Шульц оның кишкентай құлағын күш пенен соза баслады.

Бирақ Петерс құлағының от *болып, азарының жанына батқанына қармай жық етип сес шығарған жоқ.

Ол көзлерин жумып, тислерин қысты, сөйтп бұл қыйнауға шыдады. Оған Шульцтиң қәхәри бурынғы-дап бетер келди.

— Айт, Леонс қаяқта, болмаса сени қәзир «Алла» ға талатаман?

— Меп билмеймен, үйинде шығар.

Қаны қайшап кеткен жаңдарм начальниги Петерс-тиң шекесине берип жиберди. Буындай турпайылықты күтпеген Петерс жалтыр еденниң үстине жалп етип жығылды. Салмақлы муштап оның мийн айлашып, көзиниң алды қарауытып кетти. Мурнынан қап сорғалап, айнадай полды бояп таслады. Буындай «ұақыя-ға» көзи үйренисип қалған Шульц жеркенишли түрде мурнын жыйырып,

— Ал, бул ипласты, басқасын әкел?— деди ауызда турған сақшыға.

...Петерс үйине келип, бираз ес-ақылыи жыйнаған соң өз досларының ауғалыи, тәғдирин ойлап, «Қызық, олардың қеш қайсысы аптынан тайған жоқпа? Я биреуи абай мепен таяқтың азарына шыдамай сырды әшкара етип қойды ма скен? Жоқ, досқа исениу керек. Әлбетте, қәзир олардың үйине барып хабар алыу қәуестерли. Жәлладлар әлле қашап изимизден өзиниң аңлыұшыларыи жиберген шығар. Қалай да абайлы болыу керек. Қалай хабарлассам скен? Ғе-е, таптым-таптым, қәзир қармағымды ийиниме салып балық услау ға баратырған болып Андрэниң үйиниң алдынан өге-мен. Егер ол мепи көре ғойса, ол да қармағын көтерип далаға шығады да, изиме ереди»...

Петерс барлық дәскесин көтерип майданға шыққанда, алдын ала үделескен адамдай Андрэ да қармағып қолына алып үйинен шықты. Сөйтп олар аңсат табысты да көлшиликке қарай жүрди.

— Хәй қосжақпастар, қаяққа баратырсызлар?

Олар дауыс шыққан тәрепке жалт қарады. Карл ғаррының есигинде автоматын қолына алып турған аңлыұшы полицай Макс Ведутаны қорди.

Петерс зәрре иркилип:

— Сәлем Макс аға, бизлер көлшиликке баратыр-

мыз. Падашымыздың айтыуына көпшілікте балық көп усайды. Нәсіп болса қазір бақтымызды сынап, жормалымызды балыққа толтырамыз. Егер нәхәңлері қармаққа илинсе, сизге де береміз.

Мәнисі қашып, «басы ауырып» тұрған мәскүнем Макс бірден ашыуланып:

— Сизлерге бөтен жол қапылды ма, көрмейсіз бе, мен поста турман. Балығыңыз басыңызды жесип? — деп жекиринди.

Андрэ аң-таң болып:

— Не гәп өзи, әлле Карл ата үйінде өлип қалған емес пе? — деди қызықсынған пишинде.

— Жумысыңыз болмасын Карл ғарры дегениң жүз жасамай өлмейди. Бирақ...

Петерс сөзге қосылып,

— Карл ғарры жүдә жасағыш тухымнан, ол қақықаттан да өлмейтуғын еди, — деди биле тура.

Оған Макс бірден ашыуланып,

— Қәне жоғалың бул жерден, ол ғаррыға енди жүз жасау жоқ.

Бүгин, ертең ол «түлкі» қолға түседі, — деп миңгирледи.

Сол заматта ол жерден зып берген Петерс, Андрэ көпшіліктің пугалы жерине келип, қармақ таслады. Петерс жән-жағына қарап усы түнде бул сатқышың өзип жоқ етиу керек. Болмаса ол жалғыз Карл ғарры емес, басқа да адамлардың басына жетеді, — деди.

— Сен не деп турсаң өзиниң есиң бар ма, жандарманың қураллы адамын қалайыңша жоқ етесең? — Андрэнің көзлері аларып, тур-түсі бузылып, тили зорға айланды.

Петерс достының қулағына сыбырлап,

— Сен қояндай қалтыра ма, есиңди жый. Биз жас болсақ та, көн пәрселерди ислей аламыз. Енди бизге қорқақлықты жеңип, нағыз батыр болатугын ұақыт жетти. Қазір гейпара жерлерде сениңдей өспиримлер қутырған фашистлер менен жекпе жекке шығып, жениске ериспекте. Сен болсаң әлле қаңдай мәскүнемнен қорқып — «қалайыңша, қалайыңша» дейсең. Қалайыңшалығын мине, бүгин түнде көресең. Қазір сен бөтен жол менен үйиңе қайт. Жатар алдында Жан менен усы жерге кел.

Бирақ қорқақлық етпе. Антыңды ядында сақла. Мен де Леонстан хабар алып, Робертти ертип келе-

мен. Қалған жағын соң сөйлесеміз хәм шешеміз, — деп ол қармағын жыйнай бастады.

...Түнгі саат он екилердің шамасында төрт пионер Карл ғаррының жайын қоршады. Олар жер бауырлап жылысып, есик алдына әбден жақынласып Ведутаның бастырмада қорылдап уйықлап жатқанын көрді. Петерс қолындағы «браунинг»ин сақшының басына қаратып бойын тикледі де әстен оның жанына келді. Шеп қолы менен оның қойнындағы автоматын өзіне сездірмей сууырып алды. Кейін төрт бес адым артқа шегиніп браунингті қойнына тықты да, автоматты ушлап тетиклерин тексерді хәм оның ислейтуғынын анықлап аұзын ашып, силейіп жатқан сақшыға қаратты:

— Хей, уйқыңды аш сатқын!—Роберт оны тал шыбықтың ұшы менен түрткілеп оятыуға урынды.

Араққа тойған Ведута сөгінніп көзін ашты. Қараңғы да өзіне қаратылған автоматтың түтінгін көріп,

— Бул қандай хәзил, мениң жарағымды неге урладыңыз, хәзир жандармаға хабарласам бәрнннзді де дарға асады? — деді көзі әлле пәлле болып.

— Үниңди өшир, болмаса автоматтың оғы менен өширемиз. Бизлер сенің менен хәзиллесиуіге келгенимиз жоқ. Оңашада сөйлесиуіге, сырласууға келдик.

— Қолыңды көтер, қәне, Карл ғаррыда ала алмаған қандай өшин, хақың бар еди, айт тез!—деп жекириңди, мәрт пионерлер.

Ол балалардың аямайтуғынын билип хәм өз жанының «қыл көиір» де турғанын сезіп албырайын деди. Уйқысы шайдай ашылды:

— Бәрекет табың, маған тиймең инилерим. Не тилегиңиз болса орынлайман, хәттеки керек десеңиз көп ақша беремен. Хәр қайсыңызға тап он мың манаттан тийетуғын көмеғим бар, — деди ол өзиниң қақпанға түскенин сезгендей.

Петерс бірден қызықысынып:

— Ақша дейсең бе, қаяқта ол ақшаң? — деп сорады.

— Билесизлер ме, оны айтқан менен өзимнен басқа хеш ким табалмайды, аұлақ жер де көмип қойыппан. Егер мени ол жерге апарсаңлар дәрриу тауып беремен.

— Қай жерге көмгенсең?

— Барған соң айтаман?

Петерс бірден ашыуланып:

— Егер сен бизлерди алдан, бала биллип, жавдарма-
ға апартуғын ниһетин болса, сол заматы жақты дүнья
менен хошласа бер. Түснидиң бе? — деди.

— Түснидим?

— Онда ҳәзир айт, көмигин қай жерде, болмаса...
Ведута автоматтың қыймылдағанын көрип:

— Айтаман, айтаман, — деди қалтырақлап.

— Суу қа-разымның жаныпа жасырып қойыппан?

— Алдамайсаң ба?

Ведута албырақлап:

— Ҳасла алдамайман, — деди.

Қәне қолынды арқаңа тутып, алдыма, түс, жол
бойы жән-жағыңа қарасаң, я үн шығарсаң ескертпүсиз
атаман, билдин бе?

Зәрресеси ушқан сатқын еки қолын арқасына ту-
тып қараз бетке қарай жүрди...

Жауышгер пионерлер оны жарақ пенен гүзетип
барды. Олар бираз аралықты жүрип өткен соң, терек
сайдың қыснағындағы қаразға жетти.

Петерс сатқыншыға қарап:

— Тоқта, қыймылдамай тур. Андрэ менен Роберт
жайдың ишин көрип, тексерип шығады? — деди.

Сол заматы еки пионер ағаш жайдың есигинен иши-
не кирип кетти. Олар бираздан кейин шыгып Петерске
«хәммесин көрдик», кәуетерли ҳеш нәрсе жоқ» деген-
дей ымлады.

Петерс бийтаныс жайдың ишине киргенде қәўип-
сизлеу болуу ушын Робертке сыбырлап:

Сатқынның еки қолын арқасына байла? — деп, буй-
рық берди.

Роберт қараңғыда ҳеш жерден қарыстай жип таба
алмаған соң, шалбарының қайысын шешип алып
Ведутаның қолын соның менен байлайжақ болды.

Алдын-ала балалардан қутылуудың барлық жол-
ларын ойлап турған сум, абайсызда бирден Роберттиң
қолына жабысып, ашық турған есик арқалы ишке
қарай умтылды.

Аңлып турған балалар менен Петерс бирден албы-
рап:

— Тоқта жауыз, аатаман? — деди сатқынның арты-
нан қышқырып.

— Соның арасында қараздың иши-тысын бес саўса-
ғындай билетуғын сатқын Робертти қаразшының жа-
татуғын жайына, сүйреп кирди де, дәрхал есикти иш-

тен илди. Кейин оның тәмбинин басып, аягынан тартып атырған Роберттиң алқымынан қылғындыра баслады.

Роберт жан хәўлетинде жаўыздың қолына жабысып.

— Атың, өлтириң оқ маған тийеди деп, ойламан, болмаса...

Петерс биле гөре автоматтың аўзын жоқары көтеріп қолып тетигине басты.

Тыр-тырлап шыққан оқлар емен есикти тесип өтип, пәтикке тийди.

— Есикти аш жаўыз, болмаса өзінди атаман?

— Атып болыпсаң еле мен сени көремен, — деп Ведута хәлсиреген Роберттиң үстинен түспей ийттей ырсылдады.

Усы ўақта жайдың төринен шыққан бир белгисиз сая Ведутаның артынан келип, желкесине жабысты.

Хеш нәрсени, хеш кимди күтпеген Ведута бирден шоршынып:

Жибер бул ким өзи? — деди буўлыққан даўысы менен.

Бирақ белгисиз адам оны жаздырған жоқ қайтама мойнынан буўып, Роберттиң үстинен түсирди.

Бирден тамағы босап дем алыўы дурысланған Роберт секирип турды да, есикти ашты.

Дәпиниң турған пионерлер жуўырып ишке кирди.

Андрэ менен Жан жаўыздың аяқ қолына жабысып бийтаныс қайырқомға жәрдем етти. Петерс автоматтың аўзын сатқынның маңлайына қадап:—

Қолыңды көтер, болмаса атаман? — деп дәпинди.

Ведута өзиниң қайтадан қолға түскенин сезип илажсыздан қолын көгерди.

Сол замат Андрэ менен Жан оның аяқ — қолын таңып таслады.

Бийтаныс адам да орнынан турып:

— Бул не гәп өзи? — деп балаларға бирме-бир қарады.

— Ассалаўма әлейкум Карл ата. Сиз бул жерде не илеп жүрсиз? — деп хайран қалысты хәмме.

Карл гарры күлимсиреп:

— Мына балаларға жәрдемге келдим. Болмаса ол сорлыны Макс мәскунем өлтиретуғын еди. Өзлериңиз бул сырғыя менен қаразда не қылып жүрсиз? — деди қатты қызықсынып.

Петерс барлық ұақыяны Қарл ғаррыға бирме-бир айтып берип.

— Буны пионерлер советниң қарарына муўапық атыўға ҳүким етемиз? — деди.

Ғарры бираз ойланып:

Ҳүкимниңди қуўатлайман, ол азгынның жазасы сол, — деди жеркенишли түр билдирип.

Бул сөзлерди еситип, дирилдеп жатырған Ведута жыламсырап,

— Қарл аға, мени кеширип ақылдан адасыппан; мына балаларды да ақылландырың. Буннан былай хуторшыларға ийнедей зыян етпеймен — деди даўысы тарғылланы.

Қарл ғарры қәхәрге минип:

— Азғынның үнин өшириң балалар, — деди.

Петерс орнынан ушып турып автоматты Ведутаға гөзеди. — Үниңди өшир! — деп тепсинди ҳәм шүриппени басып қалғанын өзиде билмеди.

Ведутаның реймсиз көзлери атлығып тула бойы қызыл қанға боялды...

Өз мақсетине жеткен балалар сол заматы қараздан шығып, жолларына түсти.

Енди өзиниң қосын өзгертиўге мәжбүр болған Қарл ғарры камзолының кисесивен «шақпақ тасын» шығарып, ұақыяның орнына от берди де, Курзема партизанының жайласқап жерине қарай жол тартты...

Төрт пионер аман-саў өз үйлерине жеткенде, қараздың үстинде лаўлаған өрттиң жалыны әл-аспанға көтерилген еди...

...Постта турған Ведутаның суўға сингендей жойылыўы хәм ески қараздың белгисиз адамлар тәрелисин өртеп жиберилиўи дала жаңдармасын аяғына тағы тик турғызды.

Әсиресе бул ұақыялар майор Шульцитиң жинине тийди, ғәзебин келтирди. Ол азап менен тас талқанын шығарып қараўындағы хызметкерлерин зыр жуўыртты. Ақырында олар менен оперативлик жыйналыс өткерип:

Аўылдағы гүманлы адамлардың бәрин, тоғыз жасар баладан баслап, тоқсандағы ғаррыға шекем иркиўге алып тексериўден өткерип. Олардың Ведута менен Қарл ғаррыға болған көз-қарасын анықлап. Мениңше бул ски ұақыя қандай да бир жасырын биреўлер арқалы бир-биреўи менен байланыслы болыўы керек.

Буған ең баслы дәлил Қарл ғарры Ведута байдың қаразында отыз жылдай ислеген, Сол ұақлары Ведута бай сықмарлық стип оның мийнет қақысын толық төлемеген болыуы мүмкин. Минне енди Қарл ғарры Ведута байдың баласы Макстаи өш алыұды ойлаған. Ал, Макс Ведута болса ғаррыны жандармаға услап бермекпи еди. Минне олардың арасындағы жасырың шийеленнскепниктиң мазмұны усындай. Бирақ мениң пәмлеуімше Қарл ғаррының қолынан қаразға от беріу келген менен автоматы бар Ведутаны услау келмейди. Демек арада бул исти бежергеп хийлекер адам бар. Әпе, сизлердин баслы ұазыйпаңыз оперативлик хәм тергеу жолы менен ол адамларды анықлап, жандарманың берик өресине байлауыңыз керек.

Сол күни сәскеге қалмай жандарманың иркиұхана-сы менен мектептің иши «гүманлы» деген адамларға толды.

Олардың хәр қайсысып қорқытыу, сөпнү хәттеки урыу жоллары менен алынған тергеулер жандарманың пайдасына айтарлықтай жаңалық, я жәрдем бермеді.

Ал бурын иркиұде болған ауыл балаларынан сорауды Шульцтиң өзи қолына алды.

Шульц тергеуге әкелинген Петерске;

— Хе, «ески таныс» қайтадан келдің бе? — деди.

Петерс өзін бийпәрұа тутып:

— Сиз шақырғап соң келмеуге болама? — деп төмен қарады.

Шульц сезимталлы балаың сумлығына түсіннп:

— Өткен күни түнде сен қаяқта болдың — деди оннан оқлы көзин айырмай.

— Үйде болдым.

— Ким мспен болдың?

— Жалғыз өзим болдым, өйткенн апам жумыстан қайтпады, екниши сменада қалып қойған.

— Үйиңце ким келди, кимлер менен сөйлестің?

— Хеш ким келмеді, хеш ким менен сөйлескеннп жоқ.

Шульцтиң жиши келип.

— Гүңелектей аузыңды жумып отыра бердің бе, ишиң пспеди ме? — деди тутлыққан дауысы менен.

— Енди өз-өзимненп жиңлидей сөйлене бермен бе, үнимди шығармай китап оқып жаттым.

Улыұма сораудың хеш қандай пәтийже бермегенн-

не хәм Петерстин жүдә хийлекер бала екенне Шуль-
тиң көзи жетип:

— Сен тазалықты, тәртипти, өз кийимлеринди күтиў-
ди жақсы көресең бе? — деп мәселсин биротала бөтен
жаққа аударды.

Бирақ Петерс жандарма начальнигиниң тапқыр-
лығына дәрриў түсинип:

— Хәзир мен ол айтқанларыңыздың хеш биреўине
де кеўил бөлмеймен, маған тек ишип-жеўге аўқат та-
болса болғаны,—деди.

— Сонда китапқа қалай қызығасаң?

— Китап оқыў қарынның ашлығын умыттырады.

Шульцтиң бирден ғыжырданы қайнап: «Улыўма
бұл балада бир нәрсе бар қусаған. Бирақ оны ешейин
сораў менен қолға түсире алмайсаң, ол жаслығына
қарамай пухта хәм хийлекер. Жақсысы оны хәзир
иркиўден босатып, изише еки, үш адам салыўым ке-
рек» деди ол ишинен.

Петерс үйинен қайтып шай, нан жеўге отырған ўақ-
та бирден сик қағылды.

— Мәрхәмат, кире бериң, —деди ол.

Ишке Роберттиң опыншы классты питкерген қыз
апасы Эльма Айсман кирди.

— Бир өзиңсең бе Петерс?

— Аўа, бир өзим, саған ким керек?

— Сен керексең.

Петерс сезикленип:

— Айта бер, менде не жұмысың бар? —деди.

Эльма қыз апасы Эльзадан үйренгеп хийлесин иске
салып:

— Сен турпайы болмасең Петерс. Мен сениң менен
сөйлеснўге, сениң менен оңашада отырыўға келдим,—
деп ол балапың ийиннен қолын салды.

Петерс ашыўланып, ийин силкип жиберди де:

— Мениң сениң менен сөйлеснўге ўақтым жоқ. Мен
шаршадым, уйықлайжақпан, деп төсекке қыйсайды.

Эльма хийлесин кеўилдегидей иске асыра алма-
ғанына ишинен пушайман жеп:

— Бул өжетлигиң ядында болсын, кейин өкииниң
жүрме!—деди ашыўға буўлығып.

— Жоғал! —Петерс қышқырып жиберди.

Эльма өз бетинше тоңқылдап иләжсыздан шығып
кетти.

Оның изінен қарап тұрғанда терезеден ауыллық почтальон Альбертті көрді.

«Уәй иплас, сен де еле Эльмаға қусап Шулыққа жаллаһыпна едің? Мейли, бул қыянетнің ушыи сеннің менеп де есапласатуғын ұақыт келер...

Ол әлле қандай сумлықтың тусауын тоқып, биле гөре почтальон менеп ушырасыуға шықты:

— Сәлем Альберт ага, кимди ізлеп жүрсиз меннің хат салатуғын яшигим өрнында тұрғой.

— Ҳе, Петерс қалайсаң иним, усы маңда биреу менеп ушырасыуым керек еди, келмей тұр пайсап, — деди ол да хийлени асырып.

Соның арасында әлле қайдап кино театрдың билет сатыушысы Маргарита келип қалды. Альберт өзінің «алмасыушысын» көрип жөнине кетти.

Бурып Курзема пионерлері менеп жасларының жасырын жұмысына олардың сүйикли мугаллими Ирмагд Лусте басшылық ететугын еди. Енді бул ұазыйпаны бурынғы пионер отрядының председатели Петерс атқарып жүр. Сонлықтап да ол өзин хәр бир пионер, хәр бир өспирим алдында жууанкерли сезип, хеш қандай хәрекетсиз отырыуды қәлемейди: «Мейли күн батып, қараңғы түссе болар. Сизлерди қалай болмасын алдап, бул берген азап-ақыретинизди, қорлығыңызды мурныңыздан шығараман»...

Ол өз ишнен усындай шешимге келди де төсекке қыйсайды.

Күн батып геүгим түскен ұақта гана Петерс уйқысынан оянып көзин ашты. Қараса анасы жұмыстап қайтып, картошка писирип атыр екен. Ол орнынан өрре турып: — Сәлем апа, қалайсаң, шаршағаның жоқ па, сен үйге қалай кирдің? — деди таңланып.

— Рахмет, жақсыман балам, сен жайдың сыртқы есиғи ашық қалдырған соң тууры кире бердим.

— Жоқ ана, мен есикти илип жатқан едим. Демек, меннің изіме түскен аңлыушылардың биреуи бақша беттен жаз есикти ашып үйге кирген. Ол харамы меннің уйықлап жатқанымда сыртқы есиқтиң илмеғи түсприп кеткен, — деди Петерс өз жойбарын апасына тақирарлап.

Хеш нәрседен бийхабар апа аң-таң болып:

— Ол неткен аңлыушы, кимди не ушыи аңлыиды? — деди көзи тасырайып.

Петерс оған өткен ұақыялардың бәрін қалдырмай айтып берді.

— Өзім де көптеп берлі сезикленип, қәуетерім көкірегіме сыймай жүр еді.

Бәрі тап ойлағанымдай болып шықты Улыұма аяның жүрегі алдамайды. Өзіңді байқа балам, сен еле ондай іске жассаң, тәжірийбең де, уқыбыңда кем. Саған басшылық ететугың адам да жоқ. Сәл жерде жауызлардың қолына түсіп қалсаң, құтқаратугың тириениң де жоқ. Абзалы тыныш жүргенің жақсы емесне? — деді.

— Бәриде бар, ол жағынан хеш қәуінсін бе. Мий-ирман ана бираз кеуіллің басып.

— Айтпақшы бағана бир адам саған сәлем айтып, өлле қандай тапсырмалар беріп атыр еді... — деді.

— Ол ким өзі, қандай тапсырма? — Петерс бирден жаңланып, анасының сөзін бөлді.

Анасы айтажақ сөзлерін ядына түсіріп:

— Мен жумыстан шаршап шығып электричкаға миниұден мулгіп кетиппен. Бир ұақлары әлле қандай биреу қасыма отырып:

— Берута, сен мени таңыйсаң ба? — деді.

Мен оған қарасам ол хутордағы Карл гаррыға қусады. Бирақ ол жас жигиттей қырылған, басқаша кийінген хайран болып:

— Сиз Карл ата емессіз бе? — дедім.

— Аўа, Карлман, бирақ әсте сөйле. Мен хәзир жандармадан жасырынып жүрмеп, — деді қулағыма сыбырлап.

— Маған не айтпақшы едіңіз? — дедім.

— Петерске айт, бәрі кеуілдегідей өз жайында. Ол далаға көп шықнасын, жандарманың адамларына көринбей жасырынып жүрсін. Келеси жума күні таң азап да әхмийетли ұақыя болады. Совет армиясының әскерлери де, партизанлары да «Курзема қазанындағы» немец-фашистлерінің әскерлеріне қарсы хұжимге шығады. Олар қоршаўда.

Петерс қуғаннан анасын қушақлан алып:

— Сен қандай қууанышлы хабар әкелдің? — деп жиберді.

Петерс анасының жарқын жүзіне қарап:

— Мен сениңдей хадал жүрекли анадан туўылғанымна ырзаман хәм мақтанаман! — деп жиберді бирден.

Петерске бул сааттаи баслап күн батса, таң атпады, таң атса, күн батпады. Ол гә отырып китап оқыды, гә жатып терең ойға батты, гә қайтадан турып терезеге үңилди. Қараңғыда көпек ийттей тимискенип жүрген аңлыұшының тулгасын көріп: «Шульц мениң изиме раслап түскен қусайды. Аңлыұшысын түнде де алмайды ғой. Қалай да бул жағдай көпке созылмас»... — деп ойлады.

Оның ойын еденге түскен асықтай нәрсенің сесті бөлді.

Петерс әуели терезеден биреу оқ атты ма деген ой менен зәрре қаймықтыда, кейін еденде жатқан дома-лақ затты көріп: —

— Қызық бул не екен, биреу рогаткадан тас атқан қусайды, — деп гүбірленип, оны қолына алды.

Ол оралған заттан бир жапырақ хатты шығарын ишинен оқый баслады: «Петерс, «тревога», сен дәрқал үйиңнен қашып, бир қәуіпсиз жерге жасырып. Болмаса, фашистлердің қолына түсесен. Шульц тағы бир қыянеттің торын тоқып, барлық жасларды, өспирим-лерди қамаққа алмақшы. Солардың ишинен гүманлы-сын қыйпап, атын тасламақшы дейди. Ал, басқаларын Германияға жибермекши қусайды. Мен бул хабарды Эльзаның аяма айтып атырған сөзинен еситтим. Усы усыл менен Андрэ хәм Жанды да ескертемен. Тезден жасырып Р. А.».

«Ауа, ол жауыздан хәр қапдай қыянетти күтіуге болады» Петерс өз уақтында жеткерген ескертиуді еситип, хақыйқаттан да қәуестерлене баслады. Ол хә-зир түрлі ойға кетип: «Ой, қара түпнің ишинде қаяқ-қа жасырыпамап, я Леонстың жанына барсам ба екен?» — деп тыпыршылады.

Ол үйинде бар азық, аұқатын сумкасына салып, анасына еки ауыз хат жазып жасырып жерге қойды да, шыраны сөндирип, жаз есик арқалы бақнасына шықты. Жан-жағына қарап алып, қалың жапырақлы қарамықтың арасы менен қараңғы түннің қойныпа сүңгип кетти...

Петерс пенен Леонс таң сәхәрде гүмбирлен атыл-ған топтың сестинен шоршып оянып, орнынан өрре турды. Олар шайдай ашылған қууанышлы көзлерни бир-бирине тигни;

— Қутлықлаймап достым!

Минне, бизлердің көп күткен үмітлі саатымыз жаңғыра бастады. Мейлі, жаңғырсын, және де, тағы да жаңғырсын! — деп бірін-бірі қушақтап сүйнепті.

Ауыр топтар екі пионердің жүрек бұйрығын есептескендей жаңадап үсті-үстіне гүмбірледі.

— Яша! Яша! Леонс өз қуанышын көкірегіне сыйдыра алмай ұсылай қышқырып жиберді.

— Сен қызба, достым. Еситіп атырсаң ба, аяғына тик тұрған фашисттер пйттей улысын, өрден-ыққа жуырмақта, — деді.

— Мейлі жуығырсын, улысын, — деді Леонс. Петерс есептескендей кишкене құлағын жер астындағы жайдың дийұалына қойып, даладағы топаланды дыққат пенен тыңлады... Топлардың жиін-жиін атылып сестиннің бәленг шығыуына қарағанда Совет әскерлері бизнің хуторға кем-кемпен жақыппап княтырған құсайды... Ол өз ишинен сойленіп атырғанда самолеттің гүрілдеген сесті еситіліп, фашисттердің жайласқан жерінде бір неше рет бомбалар жарылды.

Кейін үсті-үстіне атылған топтар менен самолеттап таслапған бомбалардың партлауына ширкеудің тырнағы қозғалып, қоңырауы жаңғырғандай сезілді.

Бір ұақлары ширкеудің жаиындағы жолдан жүріуінің машиналар менен сөгініп баратырған солдатлардың дауысы еситіладі.

Леонс жауынгер достына қарап;

Енди бизге де өз орнымыздан шығып, дунпан менен бетлесетуғын ұақыт жеткен жоқ па? — деді.

— Петерс көкірегің керіп,

— Азгантай асық па достым, совет әскерлері менен партизанлардың алды хутордың шетіне кірсің, — деді әбден исти питиргісің келип.

Соның арасында жеңіл топтар менен автоматтың сеслері де еситіліп олардың қыялына ауыл иши ала топалаң болгандай сезілді.

Петерс шешиуши минуттың жеткенін сезіп, оқлы тұрған автоматын қолына алды да:

— Уатан ұшын, халық ұшын сауашқа дослар! — деп жасырын үңгір арқалы далаға шықты.

Оның артынан Леонс та жарамаса шығып:

— Қара, Шудың тасадағы машинасына қарай қашып баратыр! — деді ол бірден албырақлап.

Петерс ҥақыйқаттан Һәм қыянетшиниң әдил жазадан қорқып қашып баратырғанын көрип дәрриў ақ қайыңның арқасына тасаланды:—

— Әпеқалас, тәғдир мени нағыз ата душпаным менен жүзлестирежақ қусайды. Мейли, жүзлесемиз,— жуўыр достым, оның шофери менен ийт бағары артынап келмей турып бетлесейнк, — деп алға умтылды. Ол машинаны папалап майордың дәл артынан келди де:—

— Қолыңды көтер господин Шульц, үшиңди шығарсаң ескертпей атаман?! — деп автоматтың аўзын оның көк желкесине қаратты.

Шульц бирден албырақлап ериксиз қолын көтерди.

Петерс сол заматы шаққанлық пенеп оның қарсы алдына өтип:

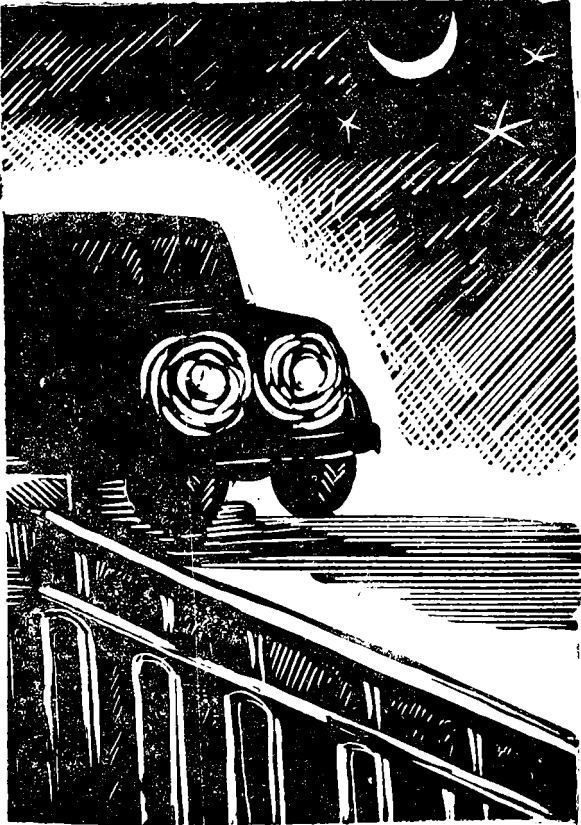
— Сен жаўыз мениң менеп есапласпай қаяққа қанып баратырсаң? — Ҥе, тилің қысқа, үндемейсең? Жоқ, жазасыз кете алмайсаң, қолыңнаң құрбан болған анам менен бийгүна набыт болған жерлеслеримнің атынан сени атыў жазасына ҳүким етемен? Қәне, таярлан!—деп ол жаңдарм начальнигин автоматтың қайнар оғына тутты.

Шульц қапсыраған қасқырдай ыңырысынып таўланды да, мәңгиге жер дастанды...

— Танк, бизнің тапқлар княтыр! Леонс гүрилдеген сеске басып бурып қараған ўақта, оның көк желкеси от болып, көзіннің алды жер көрмей кетти. Бирден аяғы шалысып ол ана жерди қушақлап жыгылды.

Сопнап берли арадан отыз еки жылдай ўақыт өтті. Леонс болса өшкен урыс оғының салдарынан аяқ басып жүре алмай, қатал тәғдир менен өмиринше коляскаға таңылды...

ТЫНЫМСЫЗ ТҮНЛЕР

Повесть

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — Психиатриалық кеселхананың айрықша кеселлерди қарауды талап етиуші паластында жатқан жигирма жаслар шамасындағы ақ қуба, сулыұшық жигит кроватында отырып тоқтаусыз күле береді. Бірақ, оның тур-түсинде, күлкисине ылайық қууаныштың, я болмаса усыпшелли күлкі сезимін қозғаған ерси нәрсенің белгілері көрінбейді. Гейде, оның көзлері бақырайып, кірпігі тикенектей шапшылып, гейде еріптері үнсіз жыбырлап кетеді. Дизесіне қойған қоллары да тап терісіне жабысып қалғандай хеш қозғалмайды. Ол тап «буддист» — лердің тастан ойылған жансыз құдайындай мүләйім пішінде қатып қалған. Өзлігінен күлкисін тоқтата-туғын емес.

Оның палатаға кірген емлеуші врач пенен де милиция майоры менен де хәм қасындағы өзіндей кеселлер менен де хеш ісі жоқ.

Шыдамы таусылған майор, психиатор врачқа қарады. Тәжірийбелі врач тергеушінің үнсіз нәзеріне, ішкі ойына дәррiу түсіпгендей, аұрыу жигиттің жанына жақып барып, оның іішіпен қақты да:

— Айдос, сен бүгін аұқат жедиң бе? — деп сорады.

Айдос отырап жерінде бірден селк етип емлеуші врачқа жалт қарады. Оны танып дәррiу күліуін қойды да:

— Жегенім жоқ, маған аұқат бермейді доктор, аспазыңыз, официанткаңыз дым жаман. Оларға айтып қойың, менің пайымды ұақтында беріп тұрсын. Болмаса мен аштан өліп қаламан ғой? — деди де ол өкпелі баладай өкіріп жиберді.

Врач әлпайым түрде аұырыұдың ийинен сыйпалап:
— Жылама Айдос, төп-төрели жигитте жылай ма екен. Ұәзир саған аұқат бергиземен, — деди ол жанындағы медсестраға ым қақтыда.

Сестра палатадан жуұырып шығып, аздан кейин бир тарелка аұқат әкелди де, еле отырған кеселдин алдындағы орынлыққа қойды.

— Әнеқалас, қәне Айдос, аұқатыңды суұытпай жеп ал. Кейин сепиң менеп сөйлссетуғын азгантай жумысым бар, — деди врач аұырыұды алдастырып.

Көзинен бир тамшы да жас шықпаған Айдос бирден жылаұын қойып темир қасықты қолыңа алды.

Ол тап кешеден берли аұзына бир тислем де нан салмай ашырқап қалған адамдай тарелкаға басын ийип, макоронды шайнамастан үсти-үстине жута берди. Ұә демей тарелканы тақырлап, аұзын сыпырмастан врачқа жалт қарады да: — және жейімен, — деди.

— Яқ, енди тәртин бойыңша түсте жейсен. Ұәзир макоронға әбдеп тойдың ғой, солай емес пе? — деди врач аұырыұдың психикасына жарамлы тәсир жасағысы келип.

— Аұа, тойдым, енди түсте жейімен, — деп Айдос тарелка менеп қасықты кроватьтың астына жасырды.

Айдостың әжептеұир қылықтарын бақлап турған майор ҳайран болып врачқа қарады. Ал, врач оған «үндемен, исиңиз болмасын» дегендей көзин қысып, басын шайқады. Кейин оң қолын Айдостың ийинине қойып: — Сен жолдас Абутовты танийсаң ба? — деди.

Айдос адырайған көзлерин майорға тигип үндемей қатты да қалды.

Әлбетте, таныұы керек. Оның менеп екеұнмиз бир қаланың адамымыз ғой ақыр. Уақтыңда ҳәр күни болмаған менеп ара-туұра көрисип туратуғын едик. Оның үстине Айдос өткен жылы оныншы классты питкерер алдында бир ирет велосипедин жоғалтып маған арыз сткен еди. Солайма Айдос, ядың да бар ма? — деп майор аұырыұдың есине өткен уақыяны түсирмекши болды.

Бирақ Айдос үндемеді. Ол бирден өзиниң басындағы пытыраңқы ойларына, умытыла баслаған әлле қандай уақыялар дизбегиниң елесине шүмгендей сазарып кетти.

— Ҳау, Айдос, неге үндемейсен, Нуржан ағаңның жаңагы айтқандары ядында ма? — дең врач тағы ауырыудың ийінінен қақты.

— Аўа — деди Айдос.

Врач аң-таң болып турған майор менен нәзер алысып:

— Ҳе, солай болсын. Ал, енди Нуржан ағаңың сепің менен сөйлесежақ бир-екп ауыз сөзи бар екен. Сен оған үйлениў тойың ақшамы өз басыңнан кеширген барлық ўақыяларды асықпай айтып бер, иним?— деди. Ол Айдостың мөлдири суўдай тынған сарғылт жүзи менен сөне баслаған жулдыздай гүлгүрт көзине қарады.

Емлеўши врачтың бул сөзлери Айдостың гә өзгерип-жоғалып, гә жәмлесип-туўелленип атырған ақыл ойы менен сапа-сезимине айрықша тәспр еткендей, бир-деп өзгерди. Оның омирге түңилген солғын жүзи кем-кемнен ашылып, түр-түсіне қандай да бир әжайып ўақыяның сағымы ене баслады. Басынан кеширген барлық ўақыяны көз алдына елеслетти... Әтирапқа қараңғы түсіп, елдің алды жата баслаған ўақытта, Айдос үйінен шығып, көшелес қонсысының бақшасына кирди. Ол аяғын газ-газ басып, қойыў саялардың асты менен тасаланып, алдын-ала ўәделескен қос алманың қасына келди. Демин ишнінен алып, көзлерин жәп-жағына тикти. Әйне усы ўақта жасыл линасына бөленген мийўезардың төрнінен он төрттинең туўған ай киби, ақ жүзинен сәўле шашып күткен қызда келе берди.

Бирден Айдостың жүреги дурсилдеп, қанасына сыймай тыпыршылап кетти. Соның арасында суў перидей сүзиліп киятырған қыз оның жапына келіп қалды.

Айдостың буўышлары қалтырап, тили тамағына тығылын, не айтарып билмей албырақлап үнсиз қалды.

Ийбелі қыз, уялнақ жигитке ашыўланғандай қос алманың қосарына арқасын берип, жүзин жасырды.

Сөйтіп, арага тынышлық шөкти.

Әлленемірде қыз қолайсыз тыпышпаның қалың думанын серип:

— Сен менің бағыма не ушын кирдің, Айдос? — деди қалтыраған даўысы менен ерпін тиследі де.

Айдос көкірегін кернеген ҳәўірли демин шығарып. —

Бағыңа киреуіге өзің рұхсат еткен едің ғой, Перийзат, — деди сырлы сораудың мәнісіне түсінбей.

— Соны билсең неге үндемейсең? — деді Перийзат ашыулаанып.

— Қеширерсең Перийзат, мен гәпти неден басла-рымды билмей басым айланып тұр еді.

— Сен мені көптен бері күтесең бе, Айдос! — деди мүләйім дауысы мепен оған Перийзат тағы да.

— Яқ, мен де жаңа келдим. Жақты бар да бағыңа кириуіге батыпа алмадым. Өйткені, бұл бизің... бирин-ші ушырасуымыз ғой, — деп Айдос сыр сандығын ашты.

Перийзат мыйғынан күлешырай беріп: — Оңшама не асығыс? — деди.

Айдос кеуилин біраз жәмлеп:

— Билмедім, Перийзат жақыннан берлі мен биротала тынышымнан айрылдым. Сени көргім келеді де турады. Бір майдан көрмесем хеш жерге сыймай кетемен. Жатсам да, тұрсам да көз алдымнан сирә кетпейсең. Сыртыңнан бөлсе да сениң қаранды көрсем жүрегім парахат тапқандай болады.

Перийзат қызларға тәи ийбелилік пенен екі ал-маңың нәзик шақасын бір-бирине шатастырып: — Ме-нің кеуилимді өзің билесең ғой, Айдос. Алдыңа кел-геним көп сырларды аңлатпай ма? — деди ол жиңшике қауазы менен қаллас урған жүрегіннің төріннен сөйлеп.

Айдос оның қолынан ұслап, қушақламақшы бол-ғандай хәрекет етті.

Перийзат бірден кейін серпилип:—Сен олай етпе, егер бийәдеплик етсең өмір-өмірімше өкпелеймен, — деди.

Айдос өзінің бийәдеплик хәрекеті менен Перийзат-тың сөзлерінен уялып, бірден үнсиз қалды. Оның қысыңғаны соншелли терге батып, көзінің алды ты-нып кетті.

Айдос біраздан кейін өзің бийлеп: — Қеширерсең. Перийзат шынымды айтсам, менің ойымда хеш қандай тұрпайылық жоқ еді. Саған тек өзімнің шын мухаб-батымды сездирмекші едім. Мейли, ендигиден былай өзіңнен бийжууап бетіңе де тикленип қарамайын, — деди гүнәкар адамдай жалынышлы түрде.

— Сен менің ойыма тереңнен түсінбей неге олай дейсең? Ақыр мен сени жақтырмасам қаранғы түң-

ның шатырын түріп жаныңа келемен бе?!—деді де ашыуланған Перийзат бағдың төрине қарай жүрді.

Аңыз турған Айдос албырақлап: — Перийзат тоқта, енді бәрине де түсінемен. Тек ашыулапба, жақсылап сөйлесейік, —деді де оның изинен жууырды.

Бирақ, Перийзат жигитті азғантай өшкіртиргісі келді ме, әйтеуір кийіктей туулап тура қашты.

Айдос жигиттік намыстың жеделіне мініп: — Перийзат тоқта жаным, бәрі-бір изиңнен жетемен. Қай түпкірге тығылсаң да тауып аламан?!— деді де қалласлап оның артынан қууды.

— Жетеалмайсаң, тутқызбайман!..

— Жетсем, тутсам не қыласаң?!..

— Онда, онда бәріпеле рухсат етемен..

Бұл уақытта олар хеш нәрсені, уялууды да, тартынууды да, басқаларға әшқара болып қалууды да ойлаған жоқ. Перийзат ағаш аралап қашты, ал Айдос болса оның изинен енгігіп жууырды.

Бір уақлары ол қойуу саяның тасасынан шығып, қарсы алдында аққан жұлдыздай жалт ете қалған сәулени қушақлай алды:

— Жибер... сүйме... бетіме қарама, уяламан. — Перийзат жигиттің қушағында талшыбықтай тауланып туншыға баслады.

— Қулласы, бір-бирін сүйген қос жүрек мәңгіге табысқандай бірге туулады жүрегі бірге соғып, бірге қууанды.

Бәрине де ырза болып, кеуілі жай тапқан Перийзат көзін жумып, гә мыйығынан күлді, гә ернін қыбырлатып Айдосқа жүрек сырын сыбырлады.

Бір уақытлары таң сарғайып, қоразлар қышқырыса баслады.

Перийзат бірден көзін ашып, Айдосқа жалт қарады. Оның сумлықсыз, бирақ сыпшыл нәзерінде: «Сен маған ырзамысаң?.. —дегендей сырлы сораулардың сағамы сәулеленіп көрииді.

— Айтшы, Перийзат, енді үлкен тойға таярланаберсем болама? — деп сорады Айдос оннан.

— Таярлана бер, — деп Перийзат жүзін жасырды.

Айдос оның аузынан бұл сөзді еситіп биротала қууанып кетті.

Соның арасында қоразлар екінші мәртебе шақырып, қыр дөгерек жақтылана баслады.

Бундай кеуилли кешелер хәр күн сайын қайтала-
нып, Айдос пенен Перийзаттың бир-бирине болған өз-
ара дослығы, исеними, хұрмет иззетн кем-кемнен
күшейип кетти.

Бирақ, олар қаншелли ушырасыулар, заўықлы
түнлер өткерип, жаслық сезиминиң қызғын қумарына
батқан менен, бир-биреуиниң кеуилин қалдырып, ар-
намысына тийген емес. Әсиресе, Перийзат оған исенин,
барлық ерикти оған берсе де ийбелн қызга тәң әдеп-
икрамлылықтың белгили шегинен хеш шыққап жоқ.

Ең ақырында буындай берик хәм таза муҳаббат-
тың түнлер бойы тоқылған әжайып кестеси, үлкен
тойдың әнжамына алып келди...

Шийәсмбиге белгиленген тойдың хабары район
орайының көпшилик халқына, ең соңғы жаңалықтай
тез жетти хәм олардың түрліше таллауы менен қыз-
ғын дыққатында болып, биреулер арыу қыздың хұржа-
малын тәрийплесе екинши бир адамлар Айдостың өз
ўақтында көп жигитти жамалына қаратқан шырайлы
анасын тилинен тусирмейди.

Хақыйқатында да үш-төрт күн бурын бул тойдың
дабарасын жеткергендей хәртүрли гәплер менен аса
кеткен өскетн тезден тоқылыуына азы-кем тийкар да
бар еди. Ақыр, Перийзаттың әкеси Камал Муқанов
көп жыллардан берли саўда хызметинде «майлы орын-
ды» ийелеп, хәмме оған қол қаўсырып сәлем беретугын
сур папақлы «Камал аға» деген ат көтерди...

Ал, Айдостың анасы болса қыз ўақтынан кимсең
Арыўхан атанып, талай жигитлердиң жүрегине от
салған сәруиназ еди. Оиың үстине Арыўханның күйеуи
Сабырбай Нуржанов Уатаңдарлық урыста өзін көр-
сетип, батальон командири болып, армиядан келген-
нен соң удайына қалалық атқаруў комитетиниң сек-
ретары болды.

Нуржаповтың аталас иниси Атабай Айманов болса,
көптен берли районның атақлы судьясы.

Соның ушып Арыўхан күйеуи менен қәйинсиниң
хәмелине арқа берип, районниң анаў-мынаў басшы-
ларын шунатайының ушында шыр гүбелек айланды-
рып, болажақ мерекениң кеңесинде: — Баламның той-
ына жанымнан басқасынан бәриң сарп етип, жыйна-
ған-тергенимниң хәммесиң аямай шашаман! — деп ши-
ренди.

Халықты таң қалдыратуғын дабараға турарлық тойдың таярлығы жигит пенен қыздың үйінде бәсеки жарысқа түсіп кетті. Камал ағаникинде еки-үш машыншы менен бес-алты ҳаял Перийзаттың кийимлерин, корпе-төсегин сырып нағысласа, Арыұханның үйінде оплаган ҳаял таңдыр-таңдыр шөрек жауып, табақ-табақ қырмыш бөрек, пирожкалар писирди. Камал ағаның қоңсылары, үйине жыйналған қыз-келишшеклер Перийзаттың той күни қолына салып, қулағына тағатугып алтын жүзиклер менен алтын сырғаларын көрип: «Пах-пах, усындай сақый қоллы, бай әкең болса да...» деп ах урса, Арыұханның баласына атап алған гарни-тур менен басқа да қасыл затларын көргенлер сирә таңлашып тоя алмады.

«Көлдин сәни ғаз бепен, тойдың сәни қыз бепен» дегендей әлле қашан Перийзаттың құрдаслары той кийимин кийип, еки үйдин арасында жығасып жайған тауыстай назланып жүр. Ал, Айдостың қатар құрбы-жөралары болса олардың көрки менен сәнли кийимлеринен қумарлы көзлерин аламай өз-ара қуұжыңдасып қояды.

Хәтте, көшенин шым-шырқадай балалары тойдың дебдебесине өзлеринше сән қосып, еки үйдин айланасын басларына көтерип жүр. Алдып ала той сауыұға атап алдырған сәзенделер, қосықшылар ойыншылар тойхананың төрин ийелеп, дуўтар, дәбин бабына келтирип, таярлық көрип атыр.

«Тойдың болғанынан боладысы қызық» деген усы да!..

— Келин киятыр, келин киятыр. — Кең көшени жаңғыртқан ұллы шауқым менен қуұанышлы хабардан, үлкен залдың иши бирден гүмбирлеп кетти. Ұллыдан киши баладан шаға зыр жууырып бастырманың асты менен кең әйуанның иши адам ағымынан толқындай тасты. Биреулер есик аұзында соқлығысып, екенин биреулер қууанғанынан қолындағы кесе, шайнегин түсирип жиберди. Қулласы, демнің арасында быған-жыған болып, барлық адам орнынан түргелип есик бетке қарады. Аұызда ақ қуұдай безенип, сүзилген сәрүй бойлы, қылша белли, келбеті келискен қыз көринди. Қасында мырза жигит. Қыялына екеуи де бул дүньяда бир-биреуи ушын арпалып шыққандай сезиледи.

Аяқтарын ғаз-ғаз басып, сүзиліп қиятырған қыз бенен жигит босағаға жақынлаған ұақта, әлле қандай бір ырымшыл хәм қәдешил келипшек олардың жолына тап-таза гилем жайып:

— Қәдемиң қутлы болсын ай, келин!—деди.

Оған бириши болып аяғын басқан келин менен жанындағы еки құрдасы биргеликте ийилип ишке кирди.

Олар төрге өтип, өзлерине арналған стуллерге отырды. Кейнинен қыз бенен жигиттиң әке-шешелери келип, өз перзентлериниң қасындағы орынларын ийеледи.

Хәмме жайлы-жайына жайласып отырғаннан кейин, той басқарыушы «тамада» орыннан турып тойдың рәсмий түрде басланғанын жәриялады.

Бирден шампанлар атлығып, май-шараптың шашырапдылары тойдың сәпин түрли иреңге бояп жиберди.

Тамада қолындағы хрусталь бокалын жоқары көтерип, қыз бенен жигиттиң хұрметине ең жақсы тостын айтты:

— Бахатлы болыңлар, — өз-ара татыу жасап қоса қартайыңлар, әке-шешениздиң етегин ақлыққа, шаулыққа толтырыңлар!..

Жақсы нийет пенен жаңа тостлар айтылған сайын бокаллар сыңғырлап, жүреклер толқынлады.

Бираздан кейин қыз-жигитлер жағымлы саздың тәспирли ҳауазына шыдап отыра алмай таңаға түсти.

Той қызып, тост үстине тостлар айтылды.

Шексиз бахыт бенен қууаныштан шыр гүбелек айланып, терге батқан Айдос бет орамалын излеп, кисесине қолын суққанда бармағына буклеули бир хат илинип шықты.

Ол ҳайран болып, бул сырлы хатты онашада оқыдыда, Перийзатты шоқ қызлардың қоршауында қалдырып, ҳеш кимге көринбей өзиниң бөлмесине кирди...

Айдос ауыр елестиң қалың думаныш ақырына шекем серпе алмай бирден қуйланып: «Яқ айтпайман, ҳеш кимге, ҳеш нәрсе айтпайман. Сенлердиң бәриңиз де душпансыз жүзегөйсиз» — деди де өз бийлигин, ақылесин жоғалтып, дауысының барынына бақыра баслады.

Оның түр-түсиндеги кескин өзгерислер палатадағы басқа ауырыуларға да дәрриу тәспир етип, және еки жигит орнынан өрре турды да:

— Аўа, сенлердің хәммеңиз душпаңыз, хәзир көремиз! — деп жар салғандай ақылып жоғалтқан Айдосқа қосылды.

Врач майорға ым қағып есикке қарай жүрди. Олар үндеместен әсте ғана палатадан шықты.

— Енди бүгін Айдос пенен сөйлесіңге болмайды. Ол әқмийетли бир нәрсени есине түсірип, ақылынан айрылды. Ертеңге шекем басылсын, бизлердің сорауымызды ұмытсын. Кейин жаңадан сорау алыуыңызға болады, — деди врач майорға қарап.

Абутов психиатриялық кеселханадан шығып, өз үйине кетти. Ол врачтың кеңесі бойынша ертеңге де Айдостың жанына барып, оның психиатриялық кеселханаға түсіу жөніндегі себеплерін, оған байланысты ұақыяларды ашыу үшін урынды. Бирақ, Айдос бул ирет жаңадан керекли сорау алыуға оның менен дым сөйлескен жоқ.

Абутов енди не қыларын билмей, қолындағы тергеу жұмысы бойынша сөйлесіу үшін республикалық милиция басқармасына келди. Бул жерде тергеу бөлімінің начальниги подполковник Абдаловқа кирип, оған өзіндегі тергеу жұмысы бойынша үстиртин баянлама жасады:

— Дүньяда ашылмайтуғын хеш бир қылмыс, усланбайтуғын хеш бир жыпаятшы жоқ, — деп подполковник майорға қарады.

Абутов тәжирийбели басшының ишки ойына, теориялық үйғарыуына сөзсиз түсінгендей ийпин сәл қысып: — Тууры айтасыз, жолдас подполковник. Ал, бирақ дүньяда ақыл еси жарым жилли адам. менен сойлесип, оннан тергеу алыу жүдә қыйын екен. Ол гә күледи, гә жылайды, гә абай етеди. Улыума сөзиниң хеш қандай пәтиұасы жоқ. Соның ушын бийкарга басты қатырмай, бул жұмысты қысқарта қойсақ қәйтеди, деп сизиң менен ойласыуға келген едим, — деди ол Абдаловтың жары агарған шашының талшықларына қарап.

Абдалов үндемеді. Ол турмыста аўыр минезли, терең ойлы, өз пикирин ишинен жәмлестирип болмай аўзын ашпайтуғын, тәжирийбели тергеушілердің қыйлынан еди. Хәзир де ол өз принципин бузбай, оң қолының бас бармағын дело үстинде ойнатып, ишинен ұақыяны алдын ала өзиниң ой елегинен өткерип: —

—Сиз маған бұл ұақыяның қалай болғанын жаңадан бір толықтырып кең түрде айтыңызшы? — деді.

Майор дэрриу сыйқырлы ұақыяны бастап аяқ ядына салды. Ол былай деді: «Айдостың үйлену тойы анық қызған ұақта, ол хеш кимге сездирмей, өзінің бөлмесіне кирип кеткен. Арадан аз ұақыт өтпей-ақ, оның жайынан гүрп етип атылған мылтықтың сесті шыққан.

Хэмме бірден шоршынып залдың иши суу сөрникендей тынған.

Арыұхан менен Сабырбай көншиликтің ишинде өз баласын көрмей сезикленип: — Айдос қайда? — деп қышқырыуы менен баласының бөлмесіне қарай жууырған. Перийзат мылтықтың сестінен зэрресі ушып, турған жерінде талып қалған.

Ишке кирген Арыұхан еденде қызыл қанға боялып жатқан баласының денесі менен қос ауызлы аң мылтығын көрип: «Уай-уай, Айдос жаным, саған не болды?» — деп Айдостың денесін қушақлап бақырған хаялына жармасып бөлмеге кирген Сабырбай да бірден зарланып, баласының үстине жығылған ұақта, оның қолындағы қанға боялған жазыуы бар қағазды көрген. Ол қағазды алып, бетіндегі жазыуларын оқый баслаған ұақта хаялы сырлы хатты күйеуінің қолынан қағып алып, тезден оның жазыуларына көз жууыртқан да, сол заматы туурап туурап аузына салған. Бұны Сабырбай көрип қалған хэм менің дәслепки сораұымда ол хэммесін тастыйықлап өтті. Бирақ алдын ала тергеу ұақтында, Арыұхан, «Мен ұақыяның үстінде, хеш қандай хат көргенім жоқ, күйеуім албырақлап не көргенін өзи де толық билмейдн. Ол биразға шекем талып жатты» дейдн. Сол ұақтағы менің үлкен қәтелигим Сабырбай менен хаялын жүзлестирип, «сырлы хат» тың дерегін анықлай алмай қалдым. Соның арасында Сабырбай да жүрегіннің тутанақлығынан өлип кетти.

Енди ұақыяға жаңадан айлапайып, Арыұхан менен Сабырбайдың зарланыуынан есиктің аузында анталап турған адамлар да шуұласып бөлмеге кирген.

Олардың бәри де гууа иретінде соралғанда Айдостың қызыл қанға былғанып, еденде жатқаны менен жапындағы қос ауыз мылтықты көргенінен басқа хеш нәрсе айта алмайды. «Сырлы хатты» олардың хеш қайсысы да көрген емес.

Сөйтип, тез жәрдем машинасы менен Айдос кеселханаға жиберилген. Тек усыннан кейин ғана биреу бул ўақыя ҳаққында милиция бөлиминде телефон урған.

Айдостың аўыр жарасы жазылған менен оқтың салдарынан оның мийи шикасланып, екселлеў болғанлықтан, ол кейин психиатриялық кеселханаға жатқарылған. Ал, врачтың айтыўына қарағанда, Айдостың аўхалы аўыр көринеди.

Енди жыйнаған мағлыўматларыма, тергеу протоколының жумақларына қарағанда Айдостың өзін-өзи атып, өлмекши болыўына ҳеш қандай тийкар, ҳеш бир себеп жоқ. Оның хожалығы қурғын ҳеш нәрсеге мұтаж емес. Жуўмақлап айтқанда ис бойышша жыйналған материаллардан ҳеш қандай қылмыстың санлағы көринбеди. Соның ушын бул ўақыя бойышша өзиниз бир көрсетпе бермесеңиз, әбден басым айланды. Жигирма жылға шамалас оперативлик тәжирийбемде мен буныңдай шийеленискеп ўақыяны сирә көрген емес едим, — деди майор баянлаўын аяқлап.

Қылт етпестей силтидей тынып отырған Абдалов, алысты болжаўшы ойшыл пәзерин Абутовқа тигин: — Билесиз бе, жолдас майор, сизиң қолыңыздағы делонның ишинде еки жастың набыт болып, үзилген әрманшы, басқаларға нәмәлим болған купия сырлары бар. Оларды бүркеп, жаўып таслаўға ҳеш болмайды. Енди қалай болмасын еки жастың арасыпа түскен, «сарышөптин» тамырын таўып, туқымын қуртыў керек. Ол ушын сизден айрықша искерлилик, изленшўшилик, шыдамлылық талап етиледи. Мениңше Айдостың анасы өз перзептиниц өзін өзи атыў себебин биледи. Бирақ, ол қандай да бир пәрседен қорқады. Сонлықтан, ол «сырлы хатты» жутқан болыўы керек. Соның ушын Арыўханды айрықша қолға алып, оннан қатты сораў алыў керек. Әлбетте, Айдосты да ексели деп есаптап шығарыўға болмайды. Соның ушын психиатор врачтың жәрдеми менен оннан және сораў алың. Түсиникли ме? — деди ол буйрық иретинде орнынан турып.

— Түсиникли! — деди майор да орнынан көтерилип.

* *

*

Абутов өзиниң алдына қойылған оперативлик тапсырманы орынлаў ушын тағы да кеселханаға келип, тәжирийбели врач пенен кең түрде сөйлесті. Кейин

кабинетке Айдосты алдырып, оннан және сорау ала басады: — Ауа, ауқаллар қалай Айдос, жақсымысан, мен саған мазалы алма әкелдим. Мине, тойғаныңна жей бер? — деди майор ауырыудың қал-жағдайын сорап, өзінің базарлығын мирәт етип.

Айдос қәдімгідей үндемди. Оның түр-түсі солғып, кейін төмен, хәшкім менен салыйқасы жоқ еди. Ол Абутовтың сорауына жууап қайтармаған менен, қызғын алманы қолына алып, қумарланып жей басады.

Соның арасында Абутов алдын ала таярлап келген сорау тезис бөйышша тергеуге кирисип: — Айдос, сенің анаң сорау уақтында бизге әлле қандай бір хат хәққында гүррпң еткен еди. Сен оны толықтырып, «сырлы хаттың» мазмунын толық айта алмайсан ба? — деди ол ауырыудың сапа-сезимін қозғап, адасқан ақылың әхмийетли уақыяның ағымына ийтермелеп.

— Ана? — Айдос ауысындағы жеп отырған алмасын түкирп, бирден тынышсызланды. Оның адырайған көзлери қапасына сыймай кетти. Көкирегі шыйқылдан, безегі тутқандай қалтырап кетти.

— Ана, ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! — Ол ашыуға шыдамай, орнынан өре турды да, өз бетінше бақыра басады.

— Ана?! Яқ, мени ана туумаған, еситтиңлер ме? Мени қаншық тууғап, Қаншық қаншық қаншық! Ол терезеге қарай мушын гезенн, ауышпап түкирик шашып, анасын аяусыз қорлап масқаралай басады.

— Тоқта Айдос, Арыухан сенің тууған анаң гой. Не себепли сен өз апанды өзиң жамап көрип, оның аналық пнабатына тил тийдиресең? — деди майор.

— Ләйттым гой, мениң амам жоқ! Арыухан мениң амам емес. Мен анасыз тууылған бахытсыз бендемен. Еситтиңлер ме, мен анасыз тууылғанмап. Ға-ға-ға! Айдос дауысының барышша зарлапып, жылап жиберди. Бирақ, оның қып-қызыл көзлеринен хәш қандай ығал шықпады.

Тәжирийбелли врач Абутовқа қарай: «Тамам, ауырыудың тағы да ақыл-есн айныды» дегендей ым қақты.

Сол уақта врачтың инараты бөйышша кабинетке еки санитар келип, Айдосты алып кетти.

Абутов шийеленискеп уақыяның қандай да бір әхмийетли ушлығын тутқандай ишинен қууанып, кессланадан шықты: «Тәубе, Айдостың ашынарлы ауыр сөзлери менен анасын аяусыз қаралауына қарағанда, бул уақыяның келип шығыуында Арыуханның қандай-

да бир қатысы, айыбы бар көршеди ғой. Арыұхан оны тууыу үйинде бөтен бөбекке алмастырып, асғыртып урлап алды ма екен? Өйткені, бұнындай ұақыялар турмыста ушырасып қалады. Егер бұндай болған жағдайларда бәрі бір ол Айдосты емизген, өсирген, тәрбиялаган ана ғой. Сонда неге?..

Сол күннің ертеңіне Абутов түрлі планлар менен басып қатырып кабинетіне кирген ұақта, бірден телефон шыңғырлады. Ол орнына отырмастан бурын трубканы алып: — Аўа, майор Абутов тыңлайды. Хә, асса-лаўма алейкум, жолдас судья. Өзимдемен, яқ, яқ оншама бәнт емеспен. Арыұханнан сорау алмақшы едим. Әхмийетли сөзим бар дейсиз бә, мейли, келе берің күтемен, — деди де трубканы орнына қойды. Абутов шалбарының киесинен гүмне түсли портсигарын шығарып папирос шекти. Сөйтип кабинеттің ишинде арманберман жүре баслады. Әйне усы ұақта қалалық судья Атабай Айманов есикти ашып:

— Мүмкин бе? — деди.

— Кирсеберің, Атабай Айманович. Сиз жүдә пухта адамсыз-аў, өзиңизди көп күттирмедіңиз, — деди Абутов дәррү папиросын өширип, қалдығын пепелницаға салды.

Ишке, жасы елуўлерге жақылап қалған орта бойлы, қараперен, шеке шашы ағара баслаған, ала көзлі, иймек мурын адам кирди. Ол Абутов пенен қол алысын, аманлық-есеплик сорасып, үлкен столдың қапталындағы жумсақ креслоға отырды.

Абутов оның алдына портсигарын ашып қойып:

— «Беломор», шексеңиз болады, — деди.

— Рахмет, мен «Беломорға» хәлсізбен, улыўма фильтрли сигаретти жақсы көрмен, — деп ол киесине қолың суғын майорға қарады.

— Мейлиңиз, шегеберің!

Айманов сигаретти алыстырып:

Әлбетте, сиз еле бизиң ишишектің иени аша алмай атырған болыуыңыз керек, — деди аўзынан буўдақлапған көгис түтінди шығарып.

— Соны ашыу үстинде тынбай ислеп атырмыз. Би-рақ, еле ұақыяның ушлығы көринебейди, — деди қолың еки жаққа жайып.

Айманов қысқа муртын асықпай сыйпалап: — Бул ұақыя сизден де бетер менің тынышымды алып, басымды айландырып жүр. Жатсам да, турсам да көзим-

ниң алдыпап той түни болған трагедия сирә кетпейди. Арамыздағы қатпасық салқынлау болса да, Сабырбай менің аталас ағам ғой. Оның меннен жақын дөш кими қалған жоқ. Екинши жағынан мен де юридикалық хызметкермен. Және сол түни болған ўақыяны көрдим. Сөйте турып сыртта бийтәреп жүре беріўге сирә хўжданым шыдамайды.

— Кеширерсиз, Атабай Аймапович, сиз жана «Сабырбай аға менен қатнасым алыслау хэм салқынлау» еди дедиңиз бе? — деп майор судьяның сөзин бөлди.

— Аўа, солай. Бул сөздиң сизге ерсилеу көрингенни сезип турман. Мейли, ашып айтаман: мен Сабырбай ағам менен аталас ағайын болсам да, хожалығымыз басқа, қатнасымыз сийреклеу адамбыз. Бир-биреўимизге ишки сырымызды хэм айтыспайтуғын едик. Кейин мен көп жыллар бойы басқа районларда иследим. Оның үстине Арыўхан жеңгем де мени оншама жақтырмайтуғын еди. Мине, қатнасымыздың салқын болыўы усылардан, — деди ол суўық демин алып.

— Түсникли, — деп майор әлле қандай ойға батты.

Аймапов соның арасында гәпиң даўам етип: — Жақында мен ҳаялымнан әжептәуир бир сөз еситтим.

Ол әлле қандай бир ҳаяллардың жыйналған жеринде районлық тутыныўшылар кооперациясының хызметкерин Мәриям Тайырова деген жалғыз баслы ҳаял сөзиниң салтында, «Сабырбай» аға өзиниң ҳарамысына ақыр өлип қутылышты» деген. Сол ўақта бизиң ҳаял бул сөздиң шын мәнисине жақсылап итибар бермей, изип қуўаламаған. Мениңше жолдас Абутов, бул сөздиң астында қапдай да бир «көмик» бар... Сол Мәриямды шақыртып алып, оның сандығын ақтартасыз. Сонда ис бойынша үлкен саңлақ биллиеди деп ойлайман, деди ол.

Абутов бирден жаллашып:

— Жақсы жаңалығыңыз бенен келгениңизге көп рахмет, — деди ол миннетдарлық билдирип.

Аймапов еситкен, билгенин асықпай айтып болды да, Абутов пенен хошласып кабинеттен шықты.

* * *

Мәриям жасы елиўлерден асып кеткен, жүдә мәкар, ишинен тынған, жылўасы жүрек қытықлайтуғын «жүйрик» ҳаялларға усайды екен, Ол Абутовтың дө-

— Өйб-бей, қәйним, мен не билетуғын едим. Үйим басқа, хожалығым басқа. Бирақ, тойында болғаным ырас. Арыұхан менен бурыннан азғантай барыс-келісім бар еди, — деп Мәриям табан тиреп турып жууалтан бас тартты.

Оның бир нәрсени билегөре айтқысы келмей, өжетлик еткени Абутовқа уиап, өзгеше тәсир етти. Ол өз ишинен қәхәрге минип: «Яқ, мени бул жөгншилигнің менен алдай алмайсан. Қалай болмасын сениң тилиңди сөйлетемен»... — деди ишинен.

Мәриям отырған жеринде тақаты болмай, өз-өзинен тынышсызлана баслады. Абутов оның түр-түсинде найда болған өзгеріслер менен тынышсызланыудың сырларын сезгендей:

— Демек сиз Арыұхан менен Сабырбай ағашың арасындағы купыя сырларды хәм аўыр ўақыяға алып келген себеплерди билмейсиз, солай ма? — деди ашыўланып.

— Яқ, билмеймен қәйним.

Абутов билекөре алдындағы жазылған қагазлардың бетине қарап: — Сиз жақында бир неше хаяллардың көзинше. «Сабырбай аға өзиниң харамы хаялынан ақыр өлип қутылыпты»—деп айтқансыз. Сиз буйдай сөзди неге тийкарланып айттыңыз?

Марьям бирден жыламсырап: — Ой-бей, мен хеш қашанда бунындай сөзлерди айтқан емеспен. Берекет табың мени ол ўақыяға араластырман, өзим бир жалғыз баслы, кем кеўил хаялман. Сәл жерде бул күшменен де айрылармап. Сизниң не керегиниз, не тилегиниз болса жаным менен питкерейин, —деп хәўлыққан түрде хәр нәрсени бир сандырақлады.

Абутов асықпай портсигарын ашып, папирос шекти. Кейин бурқырағап түтинди еришиниң арасынан шығарып: — Мениң тийкарғы талабым усындай шийеленискеп ўақыя сырын ашыў. Егер сиз бул туўралы өзинизниң көргеп, билгенлеринизди ашып айтпасаңыз, мен сизди иркиўге мәжбүрмен хәм тийисли гүүалар менен жүзлестиремен—деди шешиўши түрде.

— Ақыры, бунцама мениң не айыбым бар, билмеген, көрмеген нәрсемди қаяқтап айтаман?! — деп Марьям өтириктен жылай баслады.

— Яқшы, олай болса хәзир керекли гүүаларды алдышызга алдыраман. Олар сизниң көргеп-билгениңизниң бәрин хәттеки, отыраспада айтқан сөзлеринизди де

мойшыңызға қойып береді. Бирақ, ескертип қоямаң, ойнап кейин жууапкершилигиниз бурынғыдан ауыр болады. Қәне, шақырайын ба? — деп хаялға қарады.

Мәриям истиң қатаңдасқанын сезгендей жылауын қойып:

— Яқ, яқ, шақыртпаң. Егер мен Арыұхан қаққында өзимнің азы көп көрген-билгенімди айтсам, өзимди жууапқа тартпайсыз ба? — деди еринлери қууыспай.

— Егер өзиниздің тиккелей жинаятыңыз болмаса, биз сизди ҳеш қандай жууапкершилекке тартпаймыз,— деп Абутов оны исендириуге урынды.

Мәриям төмен қарап терең ойға батты. Ол бираздан кейин жүрегін жаққан түтіндей демин шығарып. «Ауа, Сабырбай аға, өзиниң қарамы хаялынан ақыры өлни қутылыпты»... дегеним ырас.

— Не ушын олай дедиңиз?

Марьям бурынғысынап да бетер тынышсызланып еринлерин тислен: — Бул үлкен уақыя хәм биреудің құпия сыры. Енди айтпасам болмады. Бирақ, кейин менің басымды қорғауға үде етип, кенил боласыз. өйткени мен бул уақыяның ақыбстинен қорқаман, — деди хәулығып.

— Ғам жемен, еле ҳеш бир адам сизге қолып көтерип, абай етип турған жоқ. Албырамай, арқайын айтаберин? — деп Абутов ручкасын қолына алды.

Марьям өткен уақыялардың басын жәмлестирип:— Бунап жигирма жылдай бурын бир күни менің үйиме тосышан Арыұхан келди. Сол гезлери ол жасы жигирма екилерге жеткен, жүдә сулыу мүсинлип келиншек еди. Шай-суу ишип болғаниан кейин, Арыұхан әңгимени алыстан баслап: — Мен сизди ең жақсы көрген исенимли жеңгем деп сырласуға келдим, — деди ол маған.

Мен жас келиншектің астарлы сөзине дәдриу түсинип, — жеңгеннен сирә қәуетерленбе? Қандай сырын болса ашып айтабер, — дедим.

— Өзиниздің басыңыздан да талай «саудалар» өткен гой жеңге. Өзиңе белгили, Сабырбай меннен он бес жастай үлкен. Хәм оның үстине өзи инвалид, урыста ауыр жарақатланған, құлласы мениндей жас хаялға обал. Ығбалыма ырза боламан деп жауанлық күнлерим менеп ғұмшаланған өмирим гүл шығармай ақ өтип баратыр. Жақында ортаң қолдай бир жигит изиме түсип, ақыр кеулимди бийлеп алды. Енди онын

менен хәз етип отырып құмар тарқатқандай оңаша жай керек болып қалды. Сизнің бір жайдың бос турғаны ядыма түсті. Ойлансам дым қойлайлы екен. Кирип шығатуғын қапысы да бөлөк екен. Тийисли төлем хақыңыз бенен сарпайыңызды төбеңизден үйемен, — деді ол.

Мен оның тилегін қайтара алмай, жалына берген соң жайымның бос жағын бериўге қайыл болып, сол ўақытта қолына жайдың гилтін ұслаттым. Сөйтип Арыўхан өзинің кеўиллесі менен қолайлы ўақытлары келип түпн менен ишип-жеп, ерли-зайыптай таң атқанша шагал мәслик құратуғын едн.

Абутов шыдамай: — Арыўхан сизің үйге кимди ертш келди, ол жигитти сиз көрдіңиз бе, танийсыз ба? — деп Марнямның сөзін бөлди.

— Яқ, көрмедім. Олар бәрхама түнде келип, таңда кстетугын едн. Билесиз бе, хаял халқы барлық сырып бир-бирине айтысса да, бир дасстыққа бас қойысқан адамын жасырады ғой.

Абутов аўыр ўақыяның үстіндеги сығасқан қара бұлталардың сериле баслаганын сезип: — Арыўхан сизің жайыңызда қашанға шекем турды? — деди Марнямның көзіне қарап.

— Тап, тойының болатуғын күніне шекем.

Жигирма жылдан берли үйиңизге кимнің келип, кимнің кетип жүргенін сирә көрмедіңиз бе, сезбедіңиз бе, оған қызықсыпбадыңызба ақыры? — деп маһор таңланды.

— Айттым ғой, қәйним, жайымның кирип шығатуғын жолы да, есін де, гилти де басқа. Оның үстине Арыўхан өзинің «жигитін» ел жатып, хәмме уйықлап қалғанша кейін гапа әкеледн. Оның да сумлығы басым хаял. Өзинің бузықлығын, ким менен жүргенін тиригә сездиреме. Ал, бирақ тап тойының алдынан Арыўханның бир «жигитін» тосыннан көрип қойдым: Түнде далаға шыға қойып еднм. Қараңғыда оның менен бетлесип қалдым. Қарасам, ол Арыўханның құдасы Камал Муқанов екен. Ол да уялып ғырра кейнине қайтып. Арыўханның жайына кирип кетти.

Ертеңине азан менен Арыўхан маған жолығып: «Кеше түнде құда менен оңашада тойдың таярлығын талқылаған едик. Ол байгус туалетке баратырып, сизің менен ушырасып жүдә уялып қалыпты. Едн сиз сәл жерде буны тилиңизден шығарып жүрмең. Хәр түрли

гәп, сөзгә, уятқа қаларман жеңге, — деди ол ескерткен түрде.

«Япырмай-ә, Камал Муқанов?!» Абутов ишинен гүбірленип, әлле қандай ойға кетти. Сол ўақытта бирден телефон шыңғырлады, — Аўа, мен, болады, хәзир сораўымды тамамлап, алдыңызға киремен, жолдас начальник, — деп майор трубканы өз орына қойды. Кейин Мәриямға қарап, — Яқшы, бүгин усының менен сөйлесуимизди аяқлаймыз. Енди бул жерде айтылған сөзлерди хеш кимге, әсиресе Арыўханға еситтирмейсиз. Кешке таман үйиңизде болың. Мен, барып, Арыўханның жасаған жайын көремен. Сизде оның екннши гилти бар ма?

— Мәриям бирден шоршынып: — Арыўхан сол күнлери-ақ ол жайдың есиклерине бөтен қули салды. Менде олардың гилти жоқ, — деди.

Абутов азғантай ойланып:—Мейли, ишки қули болса, гилтин өзим таўып бараман. Енди мына протоколды өзиңиз бир қатар оқып шығып, астына қолыңызды қойың, —деди ол толтырылған протоколды оның алдына қойды да.

Мәриям еки-үш бетлик қагазды асықпай оқып болып, изине қол қойды да кабинеттнен шықты.

Абутов өзиниң күнделикли офицер кийимин алмастырып, әйне айтқан ўақтында хеш кимге көринбестен Мәриямның үйине келди. Ол жерде азғантай отырып, Арыўханның «кирейге» тутқан жайын ашты. Үш белмепиң ишин асықпай аралап, хәр бир затқа дыққат пенен қарап, итибар аўдаратуғын барлық нәрселерди, хәттеки кровать астында жатқан диз кийимлер менен иш көйлесклерди де сүүретке түсирди. Солай етип, ол затлардың бәрини де бир қатар хатлаған соң, өзиниң бурынғы жайында, сол қәлпинде қалдырды.

Гезектеги күн қолдағы ис бойынша жартыўлы жаңалық бермеген менен Абутовтың кеўлиндеги гүмаиына жан сиздп. Ол алдында отырған Арыўханға қарап: — Сизиң өз қудаңыз, Камал Муқанов пенен қандай байланысыңыз бар?— деди сораўдың ақырына таман.

Арыўхан хеш ойланбастан сораўға жуўап қайтарып: —Барлық, куда-кудағайдың өз-ара байланысы қандай болатуғын болса, меники де тап сондай. Бизлер де бир-биримиздикне барамыз, келемиз, алысамыз, берисемиз, — деди хеш сыр бермей.

Бул жууан Абутовқа қатты тәсир етп, тула бойына тикендей шапшылды. Бирақ, ол өзин беккем тутып:— Мен сизден осындай қатпасықты сорап отырғаным жоқ. Жынысый жақтап қандай жақынлығыңыз болды? —деп атырман.

Арыұхан табанына тикеп киргендей ушып тұсып:— Сиз бундай сорауды маған бернуге уялмайсыз ба?— деді ашыұланып.

— Бирақ, мен сизден тийисли мағлыұматларға тий-карланып ғана сорап атырман. Билдиңиз бе? — деді ол қолындағы делоның бетлерин ақтарып.

— Бәри де бийкар, мен ҳеш ким меней ҳеш қандай байланыс жасағаным жоқ. Сиз өзиниздин саяңыздан да гуманланатуғын хызметкер қусайсыз. Сиз ҳәзир ҳақ ҳаялдың бетине қара сүртип жала жауып отырсыз. Мен үстинизден тийисли орынларға арыз етемен, —деп Арыұхан тасыраңлап Абутовқа абай етті.

Майор мыйығынан күліп: — Ойлаңың кейин бул сөзлериңиз ушып уялып жүрмен. Ертеңге шекем ұақыт беремен, бәлким ақылланарсыз елс.

Арыұхан отырған жеринен турып: — Рахмет мәсла-хатыңызға, бирақ, мен ақылым тоқтасқан ҳаялман Ер-тең де айтатуғыным усы сөз. Ол ушып менн шақыртып ҳәлек болмай ақ қойың, — деді мурнып жыйырып.

Абутов ернин тислеп: — Ақылыңыз тоқтасса да, қызыұыңыз тоқтаспаған арсыз ҳаял екеңсиз. Мейли, мына протоколды оқып шығып артына қолыңызды қойың, — деді жазылған қағазларды онын алдына жылыстырды да.

Арыұхан протоколды ернбей еки-үш мәртебе оқып болып, изине қолып қойды.

— Ертең саат онда келесиз, ҳәзир боссыз, — деп майор орнынан турды да, қағазларын жыйнастыра баслады.

Абутов кабинетинен енди ғана шығайын деп атыр-ғанда, ишке секретарь келишек кирип: — Тәңха ози-цизге тийисли хат әкелдим. Нуржан аға, — деді де оған желимленген жабық конвертти услатып, өзи ке-тип қалды.

Майор отырмастан аяғында тик турып, адрессиз хатты ашты: «Сәлем Нуржан аға, мен Айдостың ұақыя-сы бойынша сизге өз билгешимниң бәрин қалдырмай айттым Нуржан аға, менде гирбендей гуна жоқ. Мениң еле ар-намысым таза, ҳуждашым ҳақ қызбан. Бул жө-

нинде сизиң қолыңыздағы делого судмедэксперт врачтың берген документи де тигилген. Билмедим, аға, не ушын Айдос буиындай ақмақлық исти нслеп қойды. Мине, енди мени де уятқа қалдырып, атыма үлкен дақ келтирди.

Кеше сөйлессейин деп Айдостың жанына барған едим. Ол мениң хабарымды да алған жоқ. Хәттеки, айарған базарлығымды да есик бетке қарай ылақтырып жиберди... «Кет, көзиме коринбе!» — дейди. Тәубе, мениң не жазығым бар? Жылап, жылап қорланып үйге қайттым. Келсем, әкем де тислеип, ишинен тышып отыр. Ол да мениң менен хеш сөйлеспейди. Сораспайды. Мен түни менен уйықлай алмай бул хатты жазуға мәжбүр болдым.

Нуржап аға мен ис бойынша алдын-ала сорау уақтында көрген билгенимди айтқан едим. Азаанда өз басымды алып бул үйден, бул қаладан, мени ташыйтуғын адамлар арасынан шығып кетемен. Қайда, барарымды хәзир өзим де билмеймен. Бирақ, кетиуим керек. Өйткени, хәмме маған қарайды. Хәмме маған бахты қара дейди. Хәмме мениң үстимнен түрли өскелер таратып атыр. Соның ушын ендиги жағында ығбалымнан көрип, азап менен жолға шығаман. Сизден тағы бир мәртебе өтишип сорайтуғыным, мени айыплы деп ойламаң. Мен тек биреудиң тоқыған торына түсип, бийгүна жанып баратырман. Мени излемен.

Периизат».

Майор хатты оқып болып, ишинен сууық демин алды.

Әйне усы уақта тосынан кабинеттиң есиги қағылды. Түрли ойдың тербеуинде отырған майор бирден есик бетке жалт қарап. — Киребериң!—деди де, алдындағы хатты тезден шкафтың тартпасына тықты.

Ишке хаса услаған тәндар, ақ сақаллы ғарры кирди.

Абутов ориынан өре турып: — Ассалаўма әликум Байжан аға, бизиң кеңсеге де киреди екенсиз гой. Қәне, торге өтип мына креслоға отырың. Аўа, хал-аўхалыңыз қалай, бала-шағаңыз аман ба? Еле ғаррылыққа жендирмей жүрсиз бе? —деди әлле қандай хызмет пенен келген ел ағасының дөгерегин айлашып, оның тынышсыз көзлерине қарады да.

Байжан ғарры өзине усынылған орынға отырып болып: — Рахмет, шарағым, хал-аўхалым жаман емес.

Тек қолыма таяқ усалғаным болмаса... Ал ишим, мен усы жасыма келгенше милицияхананың босағасынан атлағаным жоқ еди.

Бирақ, бүгін сыбайлас көшедегі айырым өсекшилердің мылжың сөзине шыдамай ғыжырданым қайнап, сеінің алдыға келдим. Мениң жаныма батып турған нәрсе Сабырбайдың ауырмай-сырқамай тосаттан өліуі өзине мәлим, мен ақыры, солардың көшесінің хәм жасы үлкен кәтқудасы хәм жәмийетлик дәмкомы боламан. Соплықтан да көшеміздің жаңы ашыр адамлары тынышсызланып, бул ўақыяның қалайынша хәм қайдап келип шыққанын биліу үшін арнаулы түрде мени сизге жиберди, — деди ол.

Абутов ериксіз салынып кеткен зилдей басып жоқары көтерип: — Дурыс айтасыз, Байжан аға, Шынында да Айдостың өз өмирине өзи усындай жарамсызлық хәрекет ислеуине хеш қандай себеп, тийкар жоқ. Бирақ, деген менеп аянышлы ўақыя болып қалған. Хәзир күни-түни тынбай оперативлик тергеу жұмысын жүргизип атырмыз. Жақын арада турмысқа итибарсыз қарап, тек өз басының хәзлігін ойлап қыянетлик ислеген айыпкерлер биротала әшкараланып; шерменделик өреси не жипсиз танылады хәм совет закоиына муўапық тийисли жазасын алады. Жақында бул қолымдағы жынаятлы ис биротала тамамланып, биз оны судқа өткеремиз. Мениң ойлаўымша суд бул исти өзиниң ашық мәжилисинде қараўы тийис.

Демек, егер сиз еринбесеңиз сонда судқа қатнасып, қыянетшиниң ким екепин оз көзиңиз беиен көресиз хәм оның ислеген жынаятлы ислерин өз қулағыңыз бенен толық еситесиз. Мақулма? — деди ол үлкен сырдың әңгимесин қозғамай тек ушлығын билдирди де.

Көпти көрип, көп жасаған ғарры Абутовтың ойына дәрриу түсинип: «мақул иним. Ашық суд болса әлбетте, қатнасамыз» Ол хошласып орнынан турды.

* * *

Түн. Елдің алды жатар-жатбастан, Абутов жанына еки-үш оперативлик хызметкер хәм көшениң комитет ағзаларын алып, Мәриямның «кирейге» берилген жайына аңлыу жүргизди.

«Қоразлар екинши мәртебе қышқырған ўақта қараңлаған биреу жайдың аузына келип, есиги ашты да, ишке кирип кетти.

Арадан азгаптай ұақыт өтпей-ақ Абутовтың сигналы бойынша оператив группа менен көшениң үш-төрт адамы жайға кирди. Қараса бөлмениң ишинде Арыўхан өзиниң қарамылығын эшкара ететугып айғақ затларын жыйнастырып атыр екен:—Сиз биреўдиң жайына урлыққа түскениңиз жоқпа, — мына түйиниңиктеги не нәрсе өзи, қәне бизде көрсейик? —деп майор гуўалардың көзинше түйиниңикти шешип жиберди.

Арыўхан лал болып еденге шашылған өзиниң диз кийимлери менен иш көйлеклерине қарады: — Булар не өзи, оны қаяққа апаратырсыз? — Абутов бурыштай қызарған уятсыз ҳаял менен бетлести.

— Енди сиз баламың ұақыясып қоя берип, мениң диз кийимим менен иш көйлегимди тексеріўге келдиңиз бе? Мейли уялмасаңыз қарап көриң? — деп аўзын толтырған алтын тислерин жарқыратып сөйледи.

— Сиз орыпсыз секирмең, иске байланыслы болса бәрин де тексеремиз. Хәммесинде көремиз. Ал, мениңше, балаңыздың аўыр ұақыясы, сизниң бузықлығыңыз бенен кимди ойнас тутып жүргениңизге байланыслы. Айтыңызшы, не ушын сизди өзиниңиздиң балаңыз, баўырыңыздан шыққан перзентиңиз сошелли жаман көрип, атыңызды атағаннан дәрриў шоршынып пәлет жоллайды? Бул бир, екениңиден сиз өткен сапары сораў алғанымда бул жайдың есигиңен атлаган адам емеснен, деп ант ишкен едиңиз. Сонда енди бул жерде не жұмыс пенеп жүр едиңиз? — деди майор.

Арыўхан безгеги тутқан адамдай қалтырап:—Жүдә иплас, ҳаяллардың ишки дүньясы менен нәзик турмысына түсинбейтуғын турпайы адам екенсиз, — деди.

— Қәне, затларыңызды стол үстине қойып, жайыңыздың гилтин берин. Хәзир мына гуўалардың қатнасы менен акт дүземиз. Ал сизден шытлап сораў алыўды милиция бөлиминде даўам етемиз? — деп Абутов стулге отырды да, папкасын ашып, қағаз-қәлемин шығарды.

— Дүзеберин, актиңизден қанша дүсеңиз де ҳеш қорықпайман. Совет законында ҳаял-қызлардың қәлеген адамы менен жүриўине тыйым салатуғын арнаўлы статья жоқ. Ол жағынан да хабарым бар, — деди кийимлерин столдың үстине шашып жиберип.

— Ең алды менен сизди өз хұжданыңыз, аналық инабатыңыз қаралайды, — деп өз-ара сөзге көшенің комитет ағзасы, ақ шашлы қаял араласты.

Арыұхан жүйрік тилин жутып қойғапдай үнсиз қалды.

Екинши қаял шыдап тура алмай:

— Мен сизди сыртыңыздан сондай тәртіпли қаял, үлгіли ана деп ойлайтуғын едим. Бірақ, бірсұдң ишки дүньясын билмей, сыртынан баха беріу қыйын екен. Пүткіллей жаңылысыппан, — деди аұыр гүрсинши.

Соның арасында Абутов актти дүзип болып, даұыслап оқып берди. Хәмме қолын қойды. Бірақ Арыұхан қол қойыұдан бас тартты.

Абутов ис ушын керекли, «айғақ» затларды Арыұханның өзине көтертип, оннан сораұ алыұды даұам етиұ ушын кабинетине ертип келди. Сөйтип ол өз орнына отырды да, столының тартпасындағы жазыұлы магнитофонын Арыұханға билдирмей ислетип: — Аұа, ол жайыңыз да кимлер менен қайсы ұақтап берли табысып» киятырсыз? — деди тумсығын көтерип, тосыраптан отырған қаялға қарап.

Арыұхан ашыұлы нэзерин майорға тигип: — Кеұнлиме жаққан жигитлердң көбиси менен жүрдим. Хэзир де жүрсеи. Жасым жаңа қырықтап өтти. Бул қаяллардың си қумарлы, қызғын дәұири. Мен ойнас қылған жигитлеримнің көбисиннің атын билмеймен. Улыұма маған олардың атының кереги де жоқ еди. Қалай, жуұабыма қанаатландыңыз ба? Хей, Нуржан Абутович, сиз мени дуйым журтқа масқара етип, бийкарга әүереленни жүрсиз. Бәри бир маған хеш нәрсе қыла алмайсыз. Аұа, бир ұақлары менің менен сизің өзиңизде жүрдңиз. Ол жайда талай ирет менин менен болғаныңыз ядыңызда ма? Әкелген сыйлықларыңызды жоғалтпай көзимнің қарашығындай сақлап қойыппан. Неге таңланасыз, я бул сөзлерим өтирик пе? Неге бул жуұапларымды протоколға жазбайды? — деди ол ишинтерли тили менен майорды жылаңдай шағып.

— Уятсыз, арсыз, мен қашан сизің менен жүрдим. Қайсы ұақта сизге қандай сыйлық алып бердим, қәне дәлилле?

— Хе, солай ма, олай болса сизде мениң басқа менен жүргенимди дәлиллеп бериң?

Абутов үндемеді. Ашыұы ишине сыймады.

Арыұхан бийқаяшылыққа салып: — Билемен, сиз ишиниздеп мени жек көрип, нағыз жуұха қаял екен деп отырсыз. Мейли, ойлай бериң. Буган мени бай турмыс пенен жұмыссызлық жарамсыз ер менен тәнимдеги тасқын қызыұ көтерип, сизлердей ғошшақ жигитлер жолдан шығарды. Бирақ, мен енди оған окинбеймені деди срини қол орамалы менен сыпырып.

Абутов отырған жеринде сәл шалқайып, тартпаның ишиндеги жазып отырған магнитофонға көзиниң қыйығын салды да:

— Бул қийлеңиз бенен батқан батпағыңыздан шығалмайсыз. Соның ушын саўалыма конкрет түрде жуўап бериң. Камал Муқанов пенен қай ўақтан берли ойнас қыла басладыңыз? — деп ол бойын жазыў ушын орнынан турды.

Арыұхан жуўхалық пенен мыйығынан күлип: — Айттым ғой, Нуржан Абутович, буннан ҳеш пәрсе шықпайды деп. Сиз мени босқа иркип, кир кийимлеримди қатлаўдың орнына керегинизди талап етиң. Сөйттип бир мәмлеге келиң, мен сизден ақша туўе, жан тәнимди де аямайман. Меиде бәри бар. Соның ушып құрғақ сөзди, кимлер менен жүргенимди мужий бермей тийисли пәрсе сораң. Не тилесеңиз де таўып беремен?! — деди ол Абутовқа.

Майор Арыұханға жеркенип қарады: — Сораў питти, кетебериң. Егер қорықсаңыз, қасыңызға милиция қосамаң, үйиңизге шекем гүзетип салады, — деди ол қағазларын жыйнастырып.

Арыұхан орнынан турып: — Бул сораўыңызға протокол дүзбедиңиз ғой. Я айтқан сөзлерим кеўилиңизге жақпады ма? — деди Абутовты табалағандай.

Майор тартпасындағы жазып атырған магнитофонға қарап: — Сизиң айтқан сөзлериңиздиң бәри ядымда жазыўлы тур. Керекли жайында еле оқып еситтиремен, — деди де, тартпаны жапты.

* *
*

Гуўа иретинде соралған Камал Муқанов әўели тиккелей жуўаптан бас тартып, ҳәр нәрсени бир шаймаласа да, кейнинен майордың «олай болса сизди Арыұхан ҳәм Мәриям менен жүзлестиремен» деген шешиўши сөзинен ақылына енип: — Аўа, Арыұхан менен жүргеним ырас. Бирақ, оның менен ойнас болыўға мени сол

ҳаялдың өзи мәжбүр қылды. Күйеуи жоқта мени үйине шақырып түрли аўқат пенен ишимликлер берип, қатнасымыз күшейип кетти. Ҳәр байрам сайын маған сарпай әнерип, кем-кемнен жарана баслады. Бир күн-лери ол маған наз етип, түрли жылўа менен қасын қататугын болды. Мен де ишимнен сезикленип: «Усы келешшек бир сумлықтың кестесин тоқып жүр-аў» деп ойладым.

Арадан және бир жыл өтті. Бир күни ярым ақшамда отырыспадан кейин киятырсам, Арыўхан алдымнан шығып:—Сиз мени қашанға шекем саўдайы етип қоясыз. Жолыңызда көзлерим саргайып, шыдамым таўсылды ғой, — деди де, бирден қушақлап алды. Бирден еркеклик сезимим оянып, басым айланып кетти. Ендиги жагып, айтып нетейин, жигирма бесинде қайсы жигит қыз-жаўанның қырқ мың түрли жылўасы менен қызыўына шыдап турған дейсиз? Мен де тасқып жүректің тербесине шыдамай сол күни Арыўханның гүлине қондым.

— Сиз Сабырбай аға менен қыяметлик қоңсы бола турып, оның көзине шөп салыўға уялмадыңыз ба? — деди майор ашыўлы түрде. Камал талақтай көгерген қалың ернин тислеп үнсиз қалды.

— Арыўхан сизге жаранып, өзине айландырыў ушын қандай сарпай хәм сыйлықлар берди?

Муқанов азғантай ойланып: Арадан өткен жигирма жылдай ўақыттың ишинде олардың бәрин ядта сақлаў қыйы, әлбетте. Бұрақ, көзге көринерлик ирилериң айтайын: Мысалы мына қолымдағы алтын саат пенен ийнимдеги костюмим, үстимдеги нейлон көйлек, жемпир соның берген саўғасы. Енди булардан басқа ол түрли коньяклар менен шоколадлар, қымбат бақалы суўлар менен жақсы сигаретлер берип турды.

— Сиз усы сымбатыңыз бенен ер адам бола турып, ҳарамы ҳаялдан ҳәр қыйлы сарпай хәм сыйлықлар алыўға ҳұжданыңыз қалай шыдады? Ал, енди Арыўхан менен ойнас бөла турып, олар менен қалай куда болдың? — деди оның бетине тигилип.

— Жаслардың өзлери табысқан соң оларға қарсылық ете алмадым. Оның үстине Арыўхан да егер куда-қудағай болсақ, екеўимиздиң арамыздағы жасырын қатнасықтың жолы жеңиллесип «барыс келисимиз» елеспесиз болады хәм өз-ара байлапысымыз ҳеш қандаи үзилмейди, — деди ол бети былыш етпей.

Абутов қолындағы көлемлі делоны азан менен асықпай және бір мәртебе көріп: «...Ис бойынша топ-ланған материаллар хәм алдын ала гуға иретинде соралған адамлардың жууап сөзлерине қарағанда, Арыўханның әўселден бузық ҳаял екені, тағы оның өз қудасы Камал Муқанов пенен турақлы түрде ойнас қылғаны толық тастыйықланады. Демек, бул бузықлықтан хабарлы болып, иши жанып жүрген жан күйер адам той ўақтында хат жазып, Айдостың кнессине салған болса, ол өз анасы менен қайың атасының ҳарамылығына арланып, ашыў үстинде өзін-өзи атқан болыўы керек. Енди сол ўақта аўыр ўақыяның үстине барып қалған Арыўхан өз айыбын жасырыў ушып кийеўиниң қолындағы хатты жулып алып, дәррнў жоғалтқан болыўы итимал»... — деди ол өз ишинен тынып.

Оны терек ойдың толғаўынан сораўсыз ишке кирген Арыўханның даўысы алаң етти, — Жолдас майор, менен керекли сораўыңыздың бәрин бир жыйып қалдырмай алып. Ертең мен Ташкентке жөнеп кетежақпан, — деп ол отырмастан өкнели адамдай тосырақлады.

Абутов алдындағы ашық делодан басын көтерип:— Ҳе, қәне отырың, ташкентлик қандай жумысыңыз шықты? — деди оның бир ўақлары Арыўхан деген атына ылайық болған түр-түсине сымбатына қарап.

—Бул жердеги врачлар жақсылап емлеўдин орнына оның жиһилин шығарды, — деди нағыз ғамхор ана қолпинде.

—Жүдә жақсы, ал бирақ, еле сизниң менен сөйлесежақ сөзлер, ашылмаған сырлар бар. Бәрекелла, өзиниздиң келгениңиз тәўир болды. Болмаса ҳәзир үйиңизге шақырыў хат жиберейин деп отыр едим. Аўа, ҳәзир маған ис бойынша көп дүрсе аян болды. Ҳәттеки, балаңыздың не себепли өзине-өзи буныңдай аўыр қыянетлик-еткени де мәлим болып түр.

— Япырмай ә, не ушын балам өзін-өзи атқан екен?! —деп Арыўхан майордың алдын орап сөзин бөлди.

Абутов ҳийлекер ҳаялға бир қыялап, сыншыя нәзериң тикти де,

— Оны енди сизниң өзиниз айтып бересиз, — деп мыйығын тартты.

Арыўхан дәрриў сезикленип: — Бул сизиң шыны-ңыз ба, я ойыныңыз ба? — деп орынан өрре турды.

— Бул жерде ойын болмайды, отырып айтаберин. Маған енди бәри айқын.

Арыўхан биразга шекем демин ишине алып, үндемей бозарын отырды. Оның қараўытқан көзи алдынан өткен ұақыялардың дизбеклери ҳәзир қара булттың саясындай салқын тәсир қалдырып жылжый баслады. Бир ұақлары ол көкирегин кернеген қорлықтың зәрдесине шыдамай бирден жылап жиберди. Көзлеринең атлығып шыққан ашны жас еки бетни жуўып, барлық сырды бәнтлеп қойған қатал жүрегине қарай ақты.

Абутов тумбочканың текшесинде турған графин менен стаканды алып, — Мәрхәмәт, азғантай суў ишип жиберниц, дәрриў босасқан кеўилиңизди басасыз? — деди оған толы стакан суў усынды да.

Арыўхан бир уртатм суў жутып, сол заматы сол қылдысып басты. Кейин үмитсиз хәм итибарсыз нәзерип қоқары көтерип: — Мениң енди не боларым болған қусайды. Мейли жазың, бәринде айтамап, — деди аўыр гүрсиңди де. Абутов бирден жаңлашып, — Айта берин, тыңлайман, — деди қолына ручкасын услап.

Арыўхан следе көз алдында думандай қапаланып сершилмей турған тәсирли хәм трагедиялық ұақыяның бүркеўин ашып, — Мениңше ери жақсы, жарамлы хәм оны сүйстугың хаял хеш ұақытта бузықлық ислемейди. Мен бул бузықлықты себепсиз, я мәсликтен ислегиним жоқ. Мен он алты жасымда өзимнен онбес жастай үлкен Сабырбайға турмысқа шыгыўға мәжбүр болдым.

Бул ұатандарлық урыстың ең аўыр, турмыстың ең қыйын 1942-жылы еди. Апамап, әкемиен жетим қалып, көзли болып отырған жалғыз дайымды паналадым. Бир күни жуўұа жеңгем мениң басымды айландырып, Сабырбайдың қойнына салды. Сөйтип мен ериксиз түрде оның хаялы болдым. Күйеўим қурғын екен. Хеш пәрсеге зар болмадым. Тамағым тойып, кийимим пүттин болды. Арадан бир ай өтпей-ақ, Сабырбайды да фронтқа алып кетти. Ол 1944-жылдың аяғында фронттан жарадар болып офицер дәрежесинде үйге келди. Мен қуўанып, сағынғанымнан Сабырбайды қушақлап, оны қай жерге отырғызарымды билмедим. Ол да мени еркеletin қасынан айырмады.

Түнде төсек салдым. Бирақ, күйеуім «бигин жалғыз жатайық, жарамның орны азар берип турыпты» деди. Мен күйеуімнің сөзине исенип, илажсыздан жерде жалғыз жаттым. Көпке шекем уйқым келмей, Сабырбайды қушақлағым келе берди. Бирақ, сөзине исенип уйқысын бузғаным жоқ...

Күйеуім ертеңне де хәм оннан соңғы күнлери де маған жақыламады. Мениң ашыуым келип бир сапары түнде оның қасына барып жаттымда: — Сен мени сүймейсең бе, я урыстан «тойып» қайттың ба? — деп сорадым.

Сабырбай мени әсте қушақлап, — Сен өкпелеме Арыұхан мен сағап...

Бирден мениң қызыуым қайтып сууып кетти. Биразға шекем гә уялып, гә өкниип үндемей жаттым. Кейин өзимнің төсегиме жатайын деп орнымнан турмақшы болдым. Бирақ күйеуім қушағынан шығармай, мениң шашымнан сыппалап, — Сен мени жақсы көресең бе Арыұхан? — деди өз-өзине тынышсызланған түрде.

— Билесең бе, мен саған қызлай тийдим. Хәм ығбалыма жазылғаны сен шығар, деп илажсыздан өмирлигін болдым. Бирақ, мен өткен еки ярым жыл ишинде сениң көзиңе шөп салып ғыбатлық ислеу түүе, ерлердің бетине де қараған емеспен, — дедим қамсығып.

— Мен саған исенемен, Арыұхан. Ал, бирақ сениң кеулинді табалмағаным ишимнен қыйналып хәм уялып хәр нәрсени сорап атырғаным ғой. «Кеширерсең» деди ол сууық демин алып. Мен мийримсиз урыстың ақыбетинен усындай бахытсызлыққа, кемликке, қорлыққа дуушар болған адамман. Енди неқылайын, сени сондай жақсы көремен хәм жүдә аяйман. Енди егер сеннен де айрылсам... Деген менен өзиң бил, бирақ абзалы мени таслап кетпе хәм мениң жыныслық жақтан жарамсыз болып қалғанымды хеш кимге айтыушы болма. Бул сыр ерли-зайыплы екеуимиздің арамызда көмилип қалсын. Болама, Арыұхан? — деди ол жалынышлы түрде.

Мен бирден терис қарап жаттым да, жүрегимди жандырған қорлыққа шыдамай жылап жибердим. Бирақ, кейнинен күйеуімди аяп дәрхал басылдым. Сонда да оның менен бурынғыдай кеуил ашып сөйлеспедим. Себеби, сол уақыттан баслап мениң тула бойымды

қандай да бир салқын самалдың тәсири түршиктирип жиберди.

Ауа, мен тек күйеуімнің сонысына бола бузықтың есигін ашыуға мәжбүр болдым. Әлле қашаннан берлі изиме түсіп жүрген жигитке «яқшы» деп үде бергенімді өзімде билмей қалдым.

Сабырбай менің ойнас тутқанымды хәм ким менен табысқанымды көп узамай-ақ билди. Бирақ өзинің айтқан сөзин жута алмай маған хеш нәрсе деген жоқ. Қайтама мен бир күнлери жерик болып ойнасымнан қурсақ көтергенімде:

«...Мспнен хеш қысынба тууа бер, егер ул туусаң сені төбеме көтеремен»... деп өзинің қууайышын билдирди.

Биринши мәртебе «бетимди» ашқан адамның аузынан бул сөзди еситип, мен жерге кире жазладым. Хәм оның алдында өзимнің хеш қандай айыбымды сезбедим.

— Кеширерсиз Арыұхан сонда сиз ең әдеп ким менен танысып, кимге үде бердиниз?—Абутов оның сөзин бөлип, иске анықтық киргизбекши болды.

— Ал, енди ырасымды айтсам, мен турақты түрде Камал Муқанов пенен жүрдим. Қалғанларына жеуилимди ашқан менен кейин өз қәтемди сезип, дәриу олардың сырлы соқпағына шеңгел көмдим,—деди ернин ериксиз тиследі де.

Абутов ийегин қағып: — Енди әуелги сөзиниздің дауамын айта берін? — деди.

Арыұхан сууық демин алды да, — сөйтип мепің айы-күйим питкен соң уллы болдым. Ауа, уятта болса айтайын, бул жерде менің уллы болдым деуімнің себеби, ырасында да ол Сабырбайдың көзи алдында, оның ырзашылығы бойынша ойнасымнан тапқан балам еди. Бирақ, сонда да күйеуім менің ул тапқаныма жүдә қууанып хәм мақтанып: «Билемен жапым, сен елеге шекем менен қысынып жүзинди жасырасаң. Зыяны жоқ. Өйткени, усы бир тырнақ ушын сенің барлық гүнанды әуел бастан кеширгенмен. Мейли, ол бала кимнен болмасын, бәри бир инсанғой...

Енди оны өз перзентимиз, келешегимиз, мийрасхорымыз сыпатында өсириу, әлпешлеу, тәрбиялау, сүйеу керек...» — деди бир сапары шын кеуили мепен баланы қолына алып.

Усы ўақта бирдеп менің кеуилим бузылып, күйеуім алдындағы кеширіуіге болмайтуғын айыбымды көзімнен аққан жасым менен жууыуға ырза болдым хәм оның айрықша мәртлиги менен адамгершилигише кеуилим толды.

Абутов қолын көтеріп: — Енди менің пәмлеуімше улыңызды Муқановтап тапқан болыуыңыз керек. Дурыспа? — деди Арыўхашның сөзин бөлип.

Арыўхан бурыштай қызарған жүзін жерге тигіп: — Оның анығын өзимде билмеймен. Өйткені, мен... мен бир адам менен бир адам менен жүрмеген едим. Сизлер Айдосты Муқановтың баласы деп ойлайтуғын шығарсыз. Оны қудай биледи, өзим ана болсам да оған кепиллик ете алмайман. Ал, бірақ турмыста ойламағаның ушыраса береди екен. Мен де әдеп буньндай ўақыяның отында жапамаң деп ойлағаным жоқ едим. Енди өткен иске арлапғанымның хеш қажети жоқ. Күйеуім айтқандай, «бәрине урыс», тек урыстан ақыбеті айыплы хәм турмыс пенен жаратылыстың талабы себепкер, — деди ол айтар сөзин аяқлағандай болып.

— Енди сиз аўыр ўақыяның үстін де жарақатланып жатқан балаңыздың қолынан алған хат қаққында айтың? — деди Абутов.

— Мен ол ўақытта баламның қолында да, күйеуімнің қолында да хеш қаңдай хат көргенім жоқ. Бұны мен өзимнің бирінши жуўабым да ақ тастыйықлап өткен едим, — деди пәтленген түрде.

Абутов жәдигөй хаялдың сур бетине қаран: — Яқшы, олай болса биз сизди усы хаттың сыры аңылып, барлық ўақыя ақырына шекем аян болғаныннан иркемиз. Егер соида да өз билгениңизди айтпай өжетлик ете берсеңиз бәлким прокурордың санкциясы менен қамаққа алыуымызда мүмким. Түсіншкли ме? — деди барлық хәқыйқатлықты оның алдына жайды да.

Арыўхан қас-қабағын түнертин: — Хә, қаңдай айыбым ушын мен иркесиз хәм қамаққа аласыз? — деди қәхәрленген түрде.

— Ол жағын өзиңиз менен де жақсы билесиз. Бул жерде жәдигөйликтің сирә кереги жоқ. Ақыр, сизнің балаңыз өзин-өзи бийкарга атпаған. Оның өз өмирін зая қылыуына сизнің бузықлығыңыз баслы себеп болған. Айдос аршыл жигит екен. Енди билдиңиз бе? — деп майор Арыўханды жынаят исинің айыпкерлер отыратуғын столына жипсиз танды. ●

Сол ўақытта ол алдын ала таярланган қарарға муўапық иркиўге алыпған Арыўханды дежурныйдың қолына тапсырып, өзи түслениў ушын кабинетпен шықты. Аўызда ол тосыннан Айманов пенен ушырасып қалды...

— Ассалаўма алейкум, Нуржан Абутович, мен асығыс түрде сизге киятыр, едим, — деди қалалық судья.

— Парахатшылық па өзи? — деп майор Аймановтың бетине жалт қарады.

— Мен бираздан берли Сабырбай ағамның басына жай салайын деп ғамланып жүр едим. Енди меппен басқа оның жап күйери жоқ. Сөйтп өткен күни отпусқаға шығып қолым босады. Жапыма еки-үш жәрдемши хәм уста алып, бүгин азаңда гербиш, цементимди машинаға жүклеп әўлийеге келдим. Машинаны сыртта қалдырып өзлеримиз әўели зиярат етейик деп Сабырбай ағамның қабирине барсақ, ол ашылып қалған. Мен ҳайран болып қабирдиң ишине түстим де ләхәттиң аўзыи жабайын десем, жайында Сабырбай ағамның деисси жоқ. Бирден зәррем ушып секирип қабирден шықтым. Жанымдағы жолдасларымда аңтаң болып, жағаларын услады. Опы әлле қандай жыртқышлар алып кетти ме деген қәўетер менен қабирдиң дөгериги қарасақ оныңдай адам денесин жейтуғын жыртқыштың изи жоқ. Керсисинше еки етиктиң изи бар.

Еки етиктиң изи бизлерди әўлийсиниң төрине қарай алып кетти. Бир ўақытта из таслақ жерге жетип, бирден жоқ болды. Оны әри қарап, бери қарап, ҳеш жерден шығара алмадық. Сөйтп, сүйсгимизди таба алмай қуры сандалып үйге қайттық. Жанымдағы адамлар жағасын услап, өз үйлерине кетти. Мениң туўры сизге келиўим, — деп Айманов таң қаларлық ўақыяны қысқаша баян етти.

Аймановтың созине аўзын ашып қалған Абутов: — Тәўбе, онбес жыллық ис тәжирийбемниң ишинде бундай бәлени ҳеш еситпеген хәм кормеген едим. Қабирдиң айланасында еки етиктиң изи бар дейсиз бе? — деди тынышсызланған түрде козлерин қыпылықлапты.

— Аўа, еки адамның изи бар.

Абутов бираз ойланып турып: «Демек, Сабырбай ағамның тосыннан өлиўинде хәм енди оның депесиниң урланыўында қандай да бир жасырын сырдың, аўыр

жынаяттың шийеленискен терең тамыры бар» — деди ишинен қалың ернин сәл қыбырлатып.

Сол мәхәли Абутовтың басшылығында машинаға отырған оператив хызметкерлер әулийеге жетип келди.

Олар Сабырбайдың қәбиринде сақланған «уры» ның изине ізлеуши ийтти апәрып, — «Тигр» изге! — деди.

— «Тигр» изди алып тумсығын котерместен, әулийениң төрине қарай тартты. Ол коплеген қойымшылықтың арасынан өтип, бир гөне қәбирдин үцирейген аўзына келди.

Ийттин изин ала жууырып княтырған оператив хызметкерлер дәрриу бул жерге жетип келип, қәбирдин ишине үңилди де, бирден бәри де артына шегинди. Олар қәбирдин ултанында қанарға тығылған өлини көрди.

Майор оны сүүретке түсирип хәм қәбирдин дөгерегиндеги гүманлы излерди гипске алып болған сәц қолғаплы хызметкерлерге қарай: — Қәне, абайлап қанарды сыртқа шығарың? — деди.

Дәрриу еки жигит қәбирдин ишине кирип, қанарды көтерип далаға алып шықты. Майор оператив сумкасындағы пенциг пенен қанардың аўзын буған жипти шешип, оны айғақ зат иретиңде қағазға орады да кисесине салды. Кейин абайлап қанардың аўзын ашты:

— Астаұпыралла, бул Сабырбай ағаның денеси ғой!.. — деди тап усы ўақта әулийеге жетип келген прокурордың жәрдемшиси.

Хәмме өлиниң еле бузылмаған бет-шырайынан Сабырбай ағаның денеси екенин таныды.

Сол заматы Сабырбайдың денеси өлиханаға апарылып, арнаулы жоллама менен судмедэксперт врачқа тапсырылды.

«...Өликтин жүреги туншықтырылып, деми жетпей тәқтаған, жынысый мүшесинде кемислик болмаған» Бул судмедэксперт врачтың өли денеге операция жасап болғаннан кейин шығарған жуўмағы еди.

Бул ўақыя Абутовтың оперативлик картасына жаңа өзгерислер енгизип, тергеу жумысын бурынғыдан да бетер тереңлестирип жиберди.

Мине хәзир ол судмедэксперт врачтың шығарған документи үстинде терең ойға кетип: «Демек, Сабырбайды жаўыз нийетли жынаятшы туншықтырып өлтирген. Гәп сонда, мениңше Сабырбай баласының ўақыясына

байланыслы болған хэмме сырды билген. Хәм ақыр аяғында өзиниң ар-намысы менен адамгершилигин әдиллик тәрезисиниң бир жагына, аўыр жынаят пенен оны туўдырған қупыя сырларды оның еккинши жагына салып, бәрин де әшкаралаўды ойлаған болыў керек. Оның бул мақсетин алдын ала сезген я өз аўзынан еситкен қыянетши, әлбетте Сабырбайды жоқ етиўге мәжбүр болған. Енди оны ким өлтирген дегенде гумпаныў картасына тек Арыўхан түседи. Ал, Сабырбайды өзиниң ҳаялы өлтирген болса, оның денесин кимлер хәм не ушын қәбиринен урлап, басқа гөрге жасырған?»...

Абутовты терең ойдың тербеўинен телефонның шыңғырлаған сестри шығарды: — «Аўа, хә мәйли берип жибере бериң. Әлбетте, жерлей берсин» деп майор трубканы өз орнына қойды. Кейин ол ериксиз түрде кабинеттиң мүйешинде турған қанарға қарады. Оның көзине айғақ заттың сыртындағы тамғасы менен цифралары түсти. «РП-№ 8456621» деп оқыды да: — «Тоқта, бул райпоның тары ғой, хәзир оны анықлаў керек?»... деди ишинен. Кейин ол қанарды үлкен бир қағазга орап алып, кабинетинен шықты.

Сол заматы ол райпоға барып, бухгалтериядан барлық келген товарлардың реестр документлерин тексертип. «РП № 8456621» — деген тардың райпоға жүк пенен келип Қамал Муқановтың складына өткенин анықлады.

Сөйтп бул жөниде ол райподан тиінсли справка алып, кешикпей кенсесине келди де, пачальниктиң үстине кирип, қолындағы жынаятлы иске байланыслы болған кейинги ўақыяларды толық баян етти.

Подполковник Рахметов оның докладын дыққат пенен тыңлап болып:

— Яқшы, енди не қылмақшысыз? — деди майордың өз пикирин анық билмекши болып.

— Хәзир Муқановты шақыртып, оннан ўақыяға байланыслы қосымша сораў аламан хәм егер сиз ордер берсеңиз Арыўхан менен Қамалдың үйине тинтиў жүргизип, әўлийеде из қалдырған етиклерди табыўға хәрекет етемен, — деди майор.

— Мейли, оперативлик жумысыңызды айтылған тәртипте даўам ете бериң, — деди майордың пикирин мақуллаған Рахметов.

Муқановты шақырып келиуге кеткен милиционер бираздан кейін Камалды үйінен де, кеңсесінен де таппай келді.

Абутов бірден аң-таң болып үнсиз қалды. Ол бираздан кейін ғана истиң ыасырға шапқанын сезіп: «Ұақ петесең, бағана оны бас салып иркиуге алсам болады екен. Улыұма жынаятшыны хэмме ұақ өзіннен ақыллы, хийлекер, өткир деп билиу керек». Енді оны табыу үшін қанша ұақыт хэм оперативлик күш сарп етиледі. Ал оның берген пәнти бир бөтен...» деди ишинен сууық демін алып.

Муқановты ізлеу сол күні де, ертеңіне де хеш қандай нәтиже бермеді. Өзіннің ауыр жынаятын сезіп сөзсиз қамалатуғынын билген Муқанов хеш жерден табылған жоқ.

Сөйтіп Султанова Арыұхан менен Муқанов Камалдың бирликтеги ислеген жынаятлары бойынша екеуінің де бас шарасын қамақ деп белгилеуге хэм Муқановқа пүткил союзлық ізлеу жәриялауға қарар шығарылып, прокурордан санкция алынды.

Тек усындай үлкен күш арқалы ізлеудің нәтижесінде Муқанов үш айдан кейін Қазақстанның қарағанды қаласынан «Қасым Мақанов» деген ат пенен усланды.

Майор тезирек Муқановты көріп, оннан ақырғы сорауын алыуға асықты. Ол ишинен жынаятшыға қандай сауаллар беріуін алдын ала таярлап, әбден жүйлестіріп азапта кеңсесіне келді.

Майор кеңсеге кирер аузында оған Рахметов ушырасып:

— Муқановтың бүгінгі тергеуіне мен де қатиасаман. Прокурорға да хабар етп, я өзи, я жәрдемшиси келсін. Хәзир мен мына материалды машинисткаға берип сизге киремен, — деди.

Олардың бәрі жәмлесіп болғаннан кейін, дежурный арқалы «КПЗ» да жатқан Муқанов алдырылды. Камалдың әбден сықылы қашып, азып-тозып, түр-түсі қашып кеткен екен. Ол отырғанларға кеуілсиз түрде «сәлем» дегендәй басын ийзеп, пәзерін төмен салды.

Рахметов ийегін көтеріп:

— Гражданин Муқанов, мына орынлыққа отырың, — деди узын столдың ақырында турған табуретканы көрсетті де.

Муқанов сүйрелип барып, өзинің қал-дәрманы қашқан аұыр геүдесин орынлыққа таслады да, қыслығып суұық демин алды.

Рахметов алдындағы таяр сораулардың текстине қарап:

— Әлбетте, енди сиз жынаятлы иске байланыслы болған барлық ұақыяны жасырмай айтасыз ғой, солай ма? — деди.

— Өзимнің көрген-билгешимди, өз қолым менен ислегешимди толық айтаман, — деди Муқанов ҳеш ойланбастан.

— Жүдә жақсы, ал онда сиз мына тамғаланған қанарды келип көриң, егер танысаңыз оның сырлы тарийхын айтып бериң? — деп подполковник мүйеште жатқан айғақ затты көрсетти.

Муқанов қанарға бир қарап:

— Танийман, ол мениң складыма тийисли еди, — деди.

— Ондай болса сиз бул қанарды қалай әүлийге апарып Сабырбайдың «кепинлигине» айланғанын айтып бериң?

Муқанов пружинадай қысылған мойнын сәл созып:

— Қашып кетпесимнен еки күн бурын Арыұхан үйиме келип:

— Ал, енди сениң де, мениң де бахтым қара болды. Органның хызметкерлерине бизлердің өз-ара байланысымыз ҳәм ислеген барлық ислеримиз аяп қусайды. Ертең бир күн екеўмиздиңде қамаққа алыныўымыз мүмкин. Соның ушын «аўырыўдың алдын ал» дегендей бизлер де өз ғамымызды жеўимиз ксрек. Тезирек изимизди жоқ етип, қара басымыздың ғамын жемесек, аяғымызға айырылмас тусаў салынып, мойнымызға шерменделик жиби байланайын деп тур, — деди онашада.

— Мениң бирден зәррем ушып:

— Енди не қылўымыз керек? — дедим ҳаўлыққаныман.

Ол маған қарай:

— Қәне, дәрриў бир бел менен қанар таўып, мениң изиме ер, әүлийге барамыз, — деди шешиўши түрде, Мен аң-таң болып:

— Сен жинлимисен, усы қара түнде әүлийеде не бар, бел менен қанарды не қыламыз? — дедим.

Арыұхан тисиннің арасынан сыбырлап:

— Сабырбайдың денесін өз жайынан алып, бөтен жерге жасыруымыз керек, — деди қапы бетке жалт қарады да.

Менің жүрегім суу етип, төбеме біреу тоқпақ пенен урғандай болды. Бірден тилим тамағыма тығылып: — Не себепли, Сабырбай ағаны өзинің жатқан жайынан қозғап, басқа жерге жасыруу керек? — дедім таңланған түрде.

Арыұхан ашыұланып:

— Себеби, болмаса саған бул сырымды айтпас едим. Бол енди, тез қозғал. Ай туұмастан бурын үлгеріүиміз керек, — деди ол буйрық иретинде.

Мен бираз ойланып! — Яқ, бул ұақытта мен әулийеге алтын берсең де бармайман. Оның үстине Сабырбай ағаның тири күнинде көзине шөп салғаным аздай енди олисине де қыянетлик қылайын ба? — дедім.

Арыұхан қатты пәтленип:

— Ғәзир айтқанымды етпесең, тергеуде, «Сабырбайды қызғанып өлтирген усы», — деп бәри-бир саған жала жабаман. Сөйтип мойныңа «қара жипти» салып алды менен сени қаматаман, — деди барлық зәхәрин маған жайып.

Нәтийжеде мен шақынан байланған малдай ериксиз түрде оның изине ере бердим. Солай етип айсыз түнде Сабырбайдың қәбирин ашып, оның денесин қапарға салдық та, әулийенің төриндеги бир гөне гөрге апарып тасладық, — деди Муқанов мойнындагы «ауыр жүктің» шийели түйинин шешкендей.

— Енди сизинше Сабырбайды өлтирген ким дейсиз? — деп прокурор Муқановқа сорау берди.

— Әлбетте, Арыұхан өлтиргеп. Әулийеден киятырып ол маған: «Сабырбайдың, «сырлы хаттан» хабары бар еди. Ол соңғы ұақта мен органға шынымды айтаман. Жас өмирлердин ұақытсыз өшнүине айыпкер болып жүрмеймен, дей берген соң бир түнде оның басына сандықтың үстиндеги барлық көрпе-төсекти аудардым да, тап көкирек аузының тусына өзим минип отырып, туншықтырдым» деди. Сөйтип маған ол «сен басыңды алып қаш, болмаса менің отымда жанасаң» деди. Мен шынында да қашыуға мәжбүр болдым», — деп Камал томен қарады.

— Гражданин Муқанов, сиз жаңа айтқан сырлы хаттың мазмунын билесизбе, ол жөнинде Арыұхан ҳеш

нәрсе айтпадыма деп Абутов бірден иркилип қалған Камалды ұақыяның ағымына салды.

Муқанов зилдей басын зорға көтерип:

— Яқ, мен сырлы хат жөниінде хеш нәрсе билмеймен. Арыұхан да ол хаққында маған өз сырын ашқан емес.

Жынаят истин бетлерин ақтарып отырған Рахметов жазыұларға қарап:

— Гражданин Муқанов, сиз Арыұханның өз баласын кимнен тапқанын билесізбе, бул хаққында ол хаял сирә сөз қозғамады ма? — деди сыншыл нәзерин Камалға қадады да.

— Яқ, билмеймен. Өйткени, Арыұхан тек мениң менен емес басқа адамлар менен де жүрген.

Рахметов орнынан турды да, Муқановтың қасына келип: — Яқшы, қәне сиз усы айтқанларыңыздың бәрин хәзир Султанованың мойнына қойып бере аласыз ба? — деди.

— Әлбетте, қойып беремен, — деди шешиұши түрде.

Рахметов майорға ийек қағып. — Султанованы әкелиң хәзир ол екеұин жүзлестиремиз? — деди.

Сәл ұақыттан кейин майордың алдына түсип, ишке Арыұхан кирди. Ол қапы бетке терис қарап турған Камалды көрип, бірден сескенип кетти. Бир нәрсе айтпақшы болғандай еринлери ериксиз қыбырлап, қас кирпиги тикендей шаншылды. Ол өзине усынылған стулге сылқ етип отырды да төмен қарады.

Рахметов алдындағы қағазлардан басын көтерип:

— Гражданка Султанова, сиз қарсы алдыңызда отырған гражданды танийсыз ба? — деди.

Арыұхан ериксиз жумылған көзлерин ашып:

— Танийман, — деди биіпарұа түрде.

— Егер танысаңыз оның ким екенин, таныслық дәрежеңизди, араңызда болған байланысларды айтып берің? — деп Рахметов майорға жазың дегендей ийек қақты.

— Оның аты Камал, фамилиясы Муқанов. Бир ауыз сөз беиен айтқанда, ол мениң екенинши некесиз күйсұим. Мен өткен жууапларымда оның менен қалай танысқанымды, ойнас болып, бираз жыл дәұран сүргенимди толық айтқанман. Оларды тағы да қайталап отырғым келмейди, — деди.

Сораўға районлық прокурор араласып:

— Гражданка Султанова, жынаят ис бойынша жәмленген төргеў материаллары менен табылған айғақ затлардың дәлиллеўине қарағанда, сиз өз ериңиз Нуржанов Сабырбайды биле гөре қастыяилық пенен өлтиргенсиз. Бул ырас па? — деди Арыўханның талақтай бетине қарап.

Арыўхан бул сораўды еситип, бирден силтидей тынды. Ол тергеўдің барысында барлық сораўларға таяр болып, бел байлаған менен соңғы ўақыяның ақыбетинен өлердей қорқатугын еди. Сонылықтан да прокурордың саўалы оның жетп жүйесинен өтип, ақыл ойынан адастырды. Ол енди өзиниң ақырына шекем әшкараланып хәм тергеўдің әдил өресине жипсиз таңылғанын сезип:

— Аўа, өз еримди биле-гөре өлтиргеним ырас, — деди қалтыраған еринлерин аяўсыз тиследди де.

Рахметов бул аўыр ўақыяның аянышлы картинасын көз алдына елеслетип:

— Не ушын хәм қалай өлтирдиңиз—деди жеркешшилди түрде.

Арыўхан суўық демин алып:

— Мен Сабырбайға қызлай бардым хәм оның менен төрт жыл даўамында ҳадал турмыс кеширдим. Бирақ бул ўақыт ишинде мен көз жарып оннан тырпақ көрмедим. Сондай-ақ, оннан жынысыў ҳәзликте таппадым. Ол мениң кеўилсиз жағдайымды сезип, бир күни өз ықтыяры менен бузықлық жолына салып, «Мейли, қөлеген жигитиң менен жүребер, маған бала тапсаң болғаны» —деди. Мен еримниң хұждансызлығына пыдамай ойнас табыўға мәжбүр болдым. Сөйтип күйеўимнен кейин етек ашқан адамым усы Камал еди. Оның менен быйыл бәхәрге шекем ерли зайыптай турмыс кеширдим. Енди ойнасымынан тапқан баламның үйленеў тойындағы аўыр ўақыядан бурып, абрайыңды төгип, барлық қылаўларыңды әшкаралайман хәм қама-таман — деди ол бир күни маған абай етип. Мен соңғы ўақлары еримнен олсыз да сезикленип жүр едим. Өз-өзимнен түрли ойға кетип, қалай болмасын оннан қутылыўды ойладым. Сөйтип, той күни ол да Айдостың өлиминиң үстине келип талып қалғанында, жыйыўлы жүкти оның үстине қулатып жипбердим де көкирек аўзының тусына азгантай минип отырдым. Соң көрпе

төсекти алып жыйнап тасладым. Кейін қатты оқып көрдимде шайнап-шайнап жұтып жибердим.

Рахметов прокурор менен нәзерлесип:

— Сіз сырлы хатты оқып көрдіңіз, ондай болса, ол хаттың текстін айтып беріңіз? — деди.

Арыұхан еріксіз түрде жасаурап кеткен көзлерін бет орамалы менен сыпырып:

— Мейли, енді бәриңде айтаман. Ол хатта — «Айдос, сен ақылыңа кел, ақмақ болма. Үйленіп атырған қызың өзіңнің туысқан қарындасың ғой. Ақыр, сенде Қамалдың баласысан. Инанбасаң анаңнан сора?» — деп жазылғап, — деди ол көптен берлі ыйығын басып жүрген ауыр жүктең қутылғандай жеңіл демін алып.

— Хаттағы сөзлер ырас па? — Бул сорауды Султановаға отырғанлардың үшеуі де теңнен берди.

Арыұхан шырайы қашып, сөне баслаған бетін жасырып: — Ырас, мен балам билмей-ақ қойсын, қатпасығымыз буннан былай да жақсыланар деп едим. Буны қаттески мынау отырған Айдосжанның әкесі билмейтуғын еді, — деди төмен қарап сөйлеп.

— Сіз бауырыңыздан шыққап балаңыз бенен, көп жыл бойы бас қосқан қөстарыңызға рехимиңіз келип, сирә окнибедиңізбе? Халқымыздың жыпысый дәстүрлеріне иритки салғаныңыз кеширилмейтуғын қылмас екенін түсинбедиңізбе? — деп прокурор ақырғы сауалын берди.

Арыұхан жерге қарап отырып:

— Егер өйнаслықтың аяғы усындай болатуғынын алдын-ала билгенимде, мен ақмақ ермиң сөзін ерип, бузықлықтың жолына қеш түспес едим. Енди судлай беріңіз!.. — деди ол жасаураған көзлерін жумды да.

Майор Абутов қолындағы аяқлапған жынаятлы ис бойынша айыплау жууағының ақырғы сөзлерін жазып:

— Дурысында да турмыста ашылмайтуғын қылмыс қәм әшкараланбайтуғын сыр қалмайды екен, — деди өткен ислерге өзінше жәбир шегіп отырып.

ТУҰЫСҚАНЛАР

Повесть

БИРИНШИ БӨЛИМ

Темирши ауылының адамлары бұрыннан соңға кеңі жатып, ерте турыуға әдетленип қалған. Бүгін болса олар бұрынғысынан да ерте таң алдында оянып, тамларының дүткешин ашты қәм ошағына от жағып, хожалығының машқаласына айналысып кетти. Соңынан жыйынлық кийімлерин кийип қоңсы-қобалар бир-бирейиннің үйине кирни: «Хайтыңыз қутлы мүбәрек болсын!» дести.

Соның арасында таранып-сыланып салланған қызлар бир қара үйге кирди де, шыңқобызын шертип жиберди. Оның жүрекке жағымлы жиңшике қауазы кеуиллерди толқындай тербетип, Темирши ауылында сейилдің басланғанынан дәрек берди. Айдар шашы желкесине түскен шоқ балалар үйлердің арасында шаңқыласып, аталарынан, кемпир аналарынан, жеңгелеринен, жездеринен хайтлық сорады.

Булардың бәри байрамның салтына өзгеше сән қосып, хәммениң кеуилши көтерди.

Арадан көп уақыт отней-ақ қараңғы түнің пердесін думандай серпиліп, көктің шығыс жийегинен сарғайып күн шықты. Оның зердей шашырағап нурлары шоқ теректің шақаларының арасынан сығалап, аұлдың шетіндеги бийикликте жайласқан Аманбай устаның ылашығына түсти.

Тап сол уақта үйинен шығып, есигинің алдында жол қарап турған Минайым деген жесир хаял: «Киятыр, мениң балам киятыр» деп қушағын жайып алға умтылды.

Қурбан Һайт күни зықна байдың жұмысынан зорға қутылып, азап менен өз үйине киятырған Мырзабай ақ шашлы анасын көрип: — Апа!—деп ентигип келип, оның қабарған қолынан алды.

МеҺирбан анасының жүреги елжиреп, тула бойы босасып кетти. Ол генжетайын көкирегине қысып: — Бәрекелла қулышым, «апа» деген тиллицен айнанайын, аўырмай, сырқамай амаң-саў жүрсенбе әйтеўир. Түпәләм, өткен жығға қарағанда тәўир-ақ бойға тартып ақыл-есин епин, жигит болып қалыпсаң, — деди ырза болған пишинде.

Енди он алты жасына қараған Мырзабайға анасының бул марапат сөзлери айрықша тәсир етип, оның көкирегин керлеген ишки дәртин қозған жиберди. Ол өз-өзинен тынышсызланып, қамсыға баслады.

Соның арасында бираз маўқын басып, кеўилин жәмлеген жесир ҳаял бирден сезикленип: — ҳаў, саған не болды, я мийримсиз байдан таяқ жедин бе, айтабер балам?—деди ол генжетайының солған жүзине сазарып қарады да.

Мырзабай биразға дейин ишинен силтидей тынып:— Ырасымды айтсам, мен аўылға Һайтлап келгеним жоқ ана, тек саған перзентлик сәлемимди берип, қолыңнан алыўға ҳәм ҳалынды билиўге келдим. Көрмейсенбе, мениң үсти-басым Һайт күни де жаңармады. Оның үстине пайда күнем, зықна бай өзиниң лебизинен тайып, ҳәмийшеги Һайтлық нулымды да бермедн. Сол себепли саған қуры қол келгениме ишип ашып, қорланып турман. Айта берсем оның берген ызасы да, азабы да көп. Һәзир мениң көкирегим ызаға толып, ғыжырданым қайнап, сол мәккардың алқымынан алсам деген де ойым жоқ емес. Әттең, сени аяйман, болмаса оның таз басын памбардың астына тығып, көзин жойыўғада болар еди...

Баласының бул сөзлерин еситкен сайын анасының тула бойы титиреп, түр-түси түнерип сала берди. Дем алыўы тезлесип, көкиреги тығыла баслады. Көзлери жасаўрап, қарсы алдына түлкидей жымыңлаған Тәжимурат байдың сықылы елеслеп кетти: «Мениң өзим әзелий бала жанлы, баўырман адамман. Мырзабайынды тап өз перзентимдей етин бағаман, әлпешлеймен, Һайт сайын оның үсти-басын жаңартып, қатарынан кем қылмайман. Ал ер жетип, камалға келгешнен кейин Жумағұлди оған қалыңсыз бериўге лебиз етемен. Һәтте-

ки, олардың тойын да өзiм беремен, сөйтiп Баймақлы ағуылы менен Қиятларды ағайынлестiрмен. Еки бастан сен өзиңнің жесир қалыңа жети балаңды қатарға қосып, олардың бәрине қыз айттырып, қалың мал төлей алмайсаң. Туұры емес пе? Әне, бунпан артық саған не керек, Минайым!»—деген едi ол сол сапары.

Жарлылық, пенен жесирликтiң қорлығын көрiп, жәбирiн шегiп отырған Минайым байдың айтқанына илажсыздан қайыл болып тоғыз жасар Мырзабайын оның қолына жетеклетiп жиберiп едi.

Мине, соннан берли арадап жети жыл өттi. Бул ұақыттың ишiнде Минайымның үш баласы сүзек кеселiнен қайтыс болды. Асқар менен Мамыты мархум сесiннің қарызы ушын өткеп жазда мәрдикарға жөнеттi. Ал Ырзасын болса күш күйеу етiп Жуманияз жууазшының қолына бердi. Өзи болса мархум еринiң дәскелерiн папалап устаханасында жалғыз қалды. Сөйтiп ол бiреудiң шарқып ийрiп, бiреудiң алашасын тоқып күнiн көре бердi...

Минайым әллен ұақлары өзине келгендей баласына қарап:—Ақылыңнан адас па, балам. «Сабырлы құл бара-бара шад болар» дегендей сағанда бiр бахытлы заман, теңлик дүнья, қуяшлы күп туұар. Соның арасында Тәжимурат байдың ұәделi күнi жетiп, Жумагүлди маған келiн етiп әкелерсен. Өз алдына шаңарақ көтерiп, қатырыңа қосыларсаң, — деди ол үмiтленгендей түрi жайнап.

Бiрақ, апасының бул сөзлерi Мырзабайды қууантыу орнына пүткiллей иренжитiп жибердi. Ол сәл ашыұланып:

— Едi маған Жумагүл жоқ апа. Өткен күпi Тәжимурат байдың үйiне Құлым бий келiп, оны Қалмурат қазының қыйтар баласына пәтия оқып кеттi, — деди.

— Не дейсең? — Минайым табанына шөгiртек шаншылғандай секирiп түсiп, баласыңан таңланған түрде қайта сорады.

Мырзабай апасының сорауыш есiтпегендей сазарып турды да:

— Сен мени Тәжимурат байдың қолына бийкар берген екенсен. Абзалы мен ата-бабамның кәсiбiн ийелеп алғанымда хәзир ағамның устаханасы бундай болып тұрмас едi. Бурынғыдай сандал үстiнде балға ойнап, оның жаңғырығына пүткiл темиршилер ағуылы

қуғанар еди, — деп ол қапысы ашық турғап устаханаға кирди. Жәи-жағына бир қатар қарап, шаңға батқан көрикти басты да, ошақтағы көмирди алыстырып жиберди. Кейин жатқан темирди алып, лаулаған отқа таплай баслады. Темир кем-кем қызарып, пағыз балқыған уақытта оны қысқыш пенен услап сандалдың үстине қойды да, жеделленип балғаның астына алды.

Бирден устахананың иши қәдимгидей жаңғырып, балқыған темирден жәи-жаққа күннің пурындай болып ушқышлар шашырады.

Мырзабай ауыр балғаны жоқары көтерип үсти-үстине дөндирген сайып оның булшық етлери ойнап салаберди. Жүреги қанасына сыймағандай ғалласлап, күшжигери толқындай тасты. Көзлери қанасына сыймай пүткил ой сезими балғаның дәстине түсіп таплаган темирге берилди. Хәп заматтың арасында ешейин темир ҳақыйқат қуралға айланып, жигиттин шерин тарқатты.

Сөйтип ол ҳайтты да, сейилди де умытып кетти.

Дөгерскти жанландырған жағымлы сеске ҳайтлап жүрген адамлар да қулағын түрип: «Бул қалай, Аманбайдың себил қалған устаханасынан бир нәрсениң дауысы еситилеме? Мәрдикарға кеткен Асқар менен Мамыт келдима екен? — дести таңланған түрде.

Муңлы жүрегин жубатып, перзентине миннетдар болған Минайы: — Бәрекелла балам, бүгин үйимизде қурбанлық шалынбаса да, әкеңнің қурал-әсбаплары қайтадан жаңлап, сейилдің үлкени үйимизде болды. Мархум әкенде саған ырза болып, оның руұхы жай тапқан шығар, — деп Мырзабайдың қара терге малынған манлайыпап сүйди.

Мырзабай хожайыныпа уәде еткен күниде, ҳайт тамам болғаннан кейинде «үйине» қайтыўды ойлаган жоқ. Азаннан кешке шекем устаханадан шықпай полат таплады. Анасы да оның ырайыпа қарап, ҳеш нәрсе демеди.

Жас дийқанын күте-күте көзи сарғайып, шыдамаған Тәжимурат бай ишинен сезикленгендей жетинши күни жесирдин үйине жетип келди. Ол ат үстинен Мырзабайға абай етип көрген еди, бирақ еле қәхәри басылмаған озимшил жигит байдың абайынан сескенген де жоқ. Тәжимурат дәрриў тәсилин өзгертти де:

— Уәй, нетесең, сен аршадағы ҳайт тоиыңды да кийинип кетиўди умытысаң. Алжыған апанда оны

өзлигинен шыгарып саған бсре қоймапты. Мейли, зыяны жоқ, хәдемей оразаның хайтыда жетип келеди. Қайтама оған дейип сениң кииймлерің таза турады. Аўа, үш төрг күн қыдырып бойынды жазганыңда жақсы болған. Енди жумысқа жаңа күш пенен жеделленип кирсесең. Қәне, тезирек жүре гої, балам. Ертеден үйге барып, дәрриў арба қосыўың керек. Жапқа суў ашылмастап бурын жерлерди бир тегис төгнип, бәрип де қалдырмай сүрмесең болмас. Әсиресе өткен жылгы жүўериниң орны жүдә арықлап кеткен екен, — деди ол жумсақ сөзи менен жас дийқанын жетегине алғысы келип.

Бирақ, мәккар байдан биротала түңилип, кеўли қалған Мырзабай оның марапаты менен майлы тиллине кулақ аспағашлықтан:

— Енди арбаңызга Қалмурат қазының ерке баласын әкелип жеге берип. Мен мутына ислейтуғыш мәжигүн емеспен, — деди ол хожайышының кози, жүзи демей араны ашым-айрық қылғысы келип.

Бул сөзлер Тәжимурат байдың жүрегине оқтай қадалып, тула бойып қалтыратып жиберди. Оның қәхәри көкирегине сыймай, сол турғанда Мырзабайды қалай болса солай түтип жеп қойғысы келди. Әттең, барлық айып оның өзинде болған соң хәзир қыр көрсете алмай ғыжырдапы қайнап илажы қурыды. Оның үстине ақыл еси тоқтасқан аршыл жигитти қурғақ сөз бенен енди қолына түсире алмайтуғышына көзи жетип, илажсыздап ишкерилеўге мәжбүр болды. Сөйтип бир шайнек шай менен дастурханың қасында отырып Мийнайымның басын айландырыўды мақул көрди. Оның бул хийлекерлиги хә демей иске асып, жесир менен тил табысып, улыўма келсимге келди. Өз-ара шәрт бойынша Тәжимурат бай Мырзабайдың мутқа жүрген хызмети ушып, оған енди өзиниң екипши қызы Сапаргүлди бериўге ўде етти хәм ўәдесиниң бериклиги ушың ол Минайымның алдында, қарый мөлланың қатнасыўы менен нап усласып апт ишти.

Сөйтип анасының сөзин аяқ астында қалдырғысы келмеген Мырзабай қайтадан Тәжимурат байдың есигине жипсиз байланды.

Жумагүл әкесиниң антынап тайып, Мырзабайға қыянетлик қылғанын хайт күни азада еситип бирден өзгерди. Оның гүлдей жайнаған шырайлы жүзи кем-кемнен сазарып, гәўхардай жанған қара көзлери түне-

ре баслады. Жас жүрегі жаралангандай сызлап, қорлық хәуірі көкірегін кернеп: «Бул не деген арсызлық ұпасызлық, мен енди Мырзабайдың бетіне қалай қарайман, қатар құрбы қызларыма не деймен? Жеті жасынша атастырып, дуйым журтқа жәрия етип қойған адамның жүзін солдырып, жас жүрегіне жазылмас жара салғашымша менің енди өлгеним жақсы» — жайына сүйретилип кирди.

Ол төрдегі төсскке өзіне таслап ыңырапа баслады.

Жумагүлдің изип ала ышке кирген жеңгесі менен құрдаслары хайрап бөлып: — хәу, демнің арасында саған не болды, я бир жернің аўырама? — деп сорады олар. Жумагүл хешким менен сөйлеспестен ыңырапа берди.

— Айтсаң-ә «Айқыз», усы сен ырастан да нахошпысаң я жаңа күйеудің хайтлап келмегеніне кеўлиң толмай назлашып атырсаң ба? — деп жеңгесі әлпайымлылық пенен бийкешинің қасына отырды.

Жеңгесінің хәзил сөзі Жумагүлдің ашыўын келтиргенликтен:

— Сен сондай сөзди айтыўға уялмайсаң ба? — деди жаслы көзлерин мөлертп. — Алды менен сен табалаған соң басқалар не демейди?

— Әйб-бей, жеңгесінің ойын сөзінде көтермейсең бе? «Қәне тура ғой енди, тезирек сейилге барайық? — деп мәс келиншек Жумагүлдің аш бүйірін қытықлады.

— Мен сейилге бармайман, өзлерің кетеберің, — деп Жумагүл басып көтермеді.

Бул сөзди еситиўден тақаты шыдамай, қыстанып турған қызлар төңқылдасып ништен шықты да дәрриў арбаға мипди.

Ал, бийкешинің минезине түсинген сәтең келиншек енди сейилге барарып да, бармасын да билмей турған жерінде силейип қалды.

Жумагүл әлле не ўақлары:

— Мен ушын жолышпап қалма жеңге, қызлар менен кетебер, — деди аянышлы түрде.

Жас келиншек бираз ойлашып турып:

— Сени қалдырып жалғыз өзім сейилге кетсем, қайтып маған бул үйдің босағасын атлаў жоқ ғой бийкеш, — деди суўық демін алып.

Жумагүл жеңгесінің аяды, бирақ оның менен хайтлап, сейилге барыўды енди сирә ядына алған жоқ.

Ол хешким менен сөйлеспестен сулық болып жата берди.

Арадан бир хәпте өткенде, ол Мырзабайды қайтып келгенин еситип орнынан турды. Дәрриу майданға шығып тасалау жерде оның менен жүзлесіуге, сырласыуға, өзинің арзыу-әрманын айтыуды ойлады. Бірақ, сол күни Жумагүлдің оның менен ушырасыуына сирә қолайлы уақыт, оңаша жер гезлеспеди.

Сөйтип, оның өкинши ишине сыймай илажсыздан өз орнына келип жатты. Түни менен уйқысынан айрылып, түрли ойға батты.

Жумагүл кейінги күнлери де Мырзабай менен сирә ушыраса алмай болажақ айралықтың дәртинен басы айланып, тынышынан айрылды. «Мырзабайды қалай көріп, оған өзимнің садықлығымды билдиремен, я сырымды жеңгеме айтып, сол арқалы байланыс жасауға хәрекет етсем бе екен? Бундай сырды жеңгеме айтыуға болмайды-ау, бірақ. Аўзында сөз турмайтуғын сабырсыз нәрсе, қайтама ол мениң сырымды қосықобаларға әшкара етип, масқарамды шығарар... Жақсысы барлық хәрекетти тек өзим бежеріуім керек. Ол ушын ертең түнде өзим Мырзабайдың жатқан жерине барып, барлық сырды ашсам уят болмас па екен! Әлбетте, бул тәуекелшилик маған да оңай емес. Енди не қылайын басқа илажым жоқ. Егер хәзірден баслап сырды ашпасам, Мырзабайдың меннен биротала безіуі мүмкин», —деп ойлады ол.

Түн. Хәмме бир тегис уйқыға кетип, Тәжмурат байдың хәули хәремише тынышлық шөкти. Дембе-дем түплікке қарап тақаты шыдамай жатқан Жумагүл ярым ақшамда орнынан турып, хешкимге сездирместеп далаға шықты. Ерте бәхәрдің өлпек самалы қумарлы сезимин бурынғысынан да бетер қозғап жиберди. Бирден оның жас жүрегі дүрсилдеп, көзинің алды булдырап кетти. Аяғының бууыңлары қалтырап, мийи айлана баслады. Бірақ, сонда да ол өз жолынан адаспай, аткөнектің жанындағы иргелес жайға барып кирди.

Шынт уйқыда хәз етип жатқан Мырзабай әлле кимнің сыбырлаған сестинен шоршып оянды. Ол уйқылы көзин ашып, есик бетке жалт қарағанда, қазыққа сүйснп турған Жумагүлди көріп:

— Хә, бул жерде сен не қылып жүрсен? — деди хайран болып.

Жумагүл айтажақ сөзин неден басларын билмей тартышып:

— Мырзабай..? сен мени айыппама, мен саған хә-мийше садықпап. Билесең бе, бул хабарды есит-кеппеп берли мениң қуры сүлдерим жур. Хорлық пепеп уяттан хеш кимге тикленип қарай алмайман. Илайым, мениң басыма түскен бул саудапы хешбир қыздың тәғдирине жазбағай. Мен арадағы барлық тосқын-лыққа қарамай уятты да қойып, сениң менен сырла-сыўға келдим. Мениң ар намысым да, ышқы мухаб-батым да өзінсең. Епди мейлиң, ерк өзінде, қалған жағын өзиң бил, мен бәрине де қайылман, — деди ол қараңғыда қамсығын.

Мырзабай оның бул сөзине, не жуўап айтарып бил-мей албырақлап:

— Кеширерсең Жумагүл, мен шынымды айтсам се-ни бундай етеди, деп хеш ойлаған жоқ едим. Хәзир өзинди көрип, сөзлеринди еситип хеш нәрсеге ақылым алыспай тур. Сен болсаң енди Қалмурат қазының ба-ласына атастырылғансан. Ендигиден былай бизиң өз-ара жасырын байланыс жасап, қыпсаланып жүриў-имизге хеш — қандай мүмкиншилиқ жоқ. Егер сениң усы хәрекетиң сезилип, я жацаағы айтқан сөзлериң еси-тилип қалса мийримсиз әкең екиўимизди де тирилей жерге көмеди. Абзалы, әке-шешениң тилеги менен шарияттың буйрығына қарсы шығып өжетлик етиўге болмайды. Ол ўақтында басыңа қар орына қарғыс жаў-ып, еки көзиң ағып түседи.

Бирақ, Жумагүл оның өзгелерден еситкеп ырымшыл сөзин бөлип:

— Мырзабай, әўели құдайдың да, әкемнің де, қа-ла берсе өзимнинде тилегим бойынша сениң бахтыңа жазылғанман. Сонда сен недеп қорқып, меншен безгиң келип тур? Я мени қәлемейсең бе?—деди ол жалам-сырап.

— Олай деме Жумагүл. Әўели хеш нәрсеге түсин-бейтуғын, хеш нәрсени билмейтуғын едим. Еки үш жылдан берли барлығына да ақылым жететуғын бол-ды. Тек сениң ушын усы үйдиң оты менен кирип, күли менен шығып азапқа да хорлыққа да шыдап жүрмен, —деди қысынғанлықтан усти үстине тутлығып.

— Сонда неге сен мениң сөзимди тыңламайсаң?..

— Тыңлағанда не қылайын?!

— Мени жылатпайсаң, сен аласаң. Ақыры мени саған жети жасымнан атастырып қойған... —деп Жумагүл оның жапына келип отырды.

Мырзабай қара терге батып албырап:

— Енди мен сени қалай аламан, алған менен қаяқтарға анарып, кимдикине қояман. Биреудің пәтиялысына қалай неке түседі? Сен усы жағын ойлайсаң ба? —деді.

— Өзге журтқа, дәрьяның құбласына өтин кетейик, —деди ол Мырзабайдың қолынан ұслап.

Мырзабай дым үндемегеншеп кейин:

— Яқшы, онда ертең усы ўақта мени күт, соған дегіин ойлан. Мен келемен, — деди қыз кетип баратырып. Сол сапары түин менен Мырзабайдың әбден тынышы кетип, ойлана-ойлана мийи ғыр болды. Қыялына тәғдирдің жоллары өте алмайтуғын бекиинске айлангандай болып көрине берди.

Оның мәинссиз ойын байдың үйине киятырған мийманлардың ғаўырлысы бөлди. Ол үйреншикли әдети бойынша қонақлардың алдына жуўырып шығып, алдыңғы атлының жылаўын тутты.

— Тәжимурат таз үйинде ме? — деди бөктергиге белин тиреп, ат үстінде гүжирейип атырған қырма сақаллы Қулым бий жас дийқанға қарап:

Мырзабай өзннің хожайынын кемситип сөйлеген бийге кеўли толып:

— Бар ғой, аттан түсип ишкерилей бериң бий аға, — деди.

Қулым бий өзине тән менменлик пенен Мырзабайға бир қырын қарап:

— Тур хожайыныңды шақыр. Ол мешкейдің бүгин бизди күтиўге шамасы бар ма, я бирдейгидей жол оқый-ма екен? — деди сүтхор байды мысқыллагандай болып.

Мырзабай жаз есикке қарай жуўырып баратырған ўақта Тәжимурат байдың өзи ишкериден шығып, мәртсбели мийманларды көрди де.

— Әнеқалас, өзим де сизди құрбап ҳайттын артынан келер, деп үйден шықнай жол қарап отыр едим. Мине, өзлериңизди құдай айдап келди, — деп бийдин қолынан алды. Оны ат үстпен өзи түсирип, қасындағы адамлар менен де бир қатар сәлемлести. Кейин оларды ғалы, гилем, шайы көрпешелер төселген мийманханаға алып кирди. Соның арасында байдың үйинде мал сой-

ылып, наи жабылып, еки қазан атландырып жиберілди.

Миймаилардың алдына жайылған дастурханның үсти сүтке ийлеген шөрек пенен шақа набатқа, гүпжи қалұа менен иреңли пешпекке, шағылған ғоз бенен қуұырылған мөженеге үйилди.

Қос көпшикке жамбаслап, жазылысып жатқан Қулым бий шай үстінде майдалап сөз баслады:

— Елимизде биз билмеген ұақыялар толып атыр екен. Жақыпда Орышбордан қайтып қиятырған Адамбай дилман мениң қәдірли қонағым болды. Оның өзи ел-журтты аұыл-аймақты көбирек гезип, уллы дәрежелі адамлар менен отырысып, көплеген жаңалықларды биледи екен. Аұа, оның айтыуына усы айдың басында ақ патша тахтан қулап орныпа ұақытша хұкимет орнапты.

— Әстапыралла, ырас айтасыз ба? — деп Тәжимурат бай бийдің сөзин бөлди.

Қулым бий геүдесин көпшиктеп көтерип:

— Тәжеке, бурынлары мениң өтирик айтқан сөзимди еситиппе едің?—деди байға өткир көзин бежирейтип.

— Яқ, яқ, сиз мениң тацланғанымды кеўлице келтирмең. Ақ патшамыз тахтынан қулады деген соң қалай қыйналмайсаң, қалай тацлапбайсаң. Оны қаңдай адам, қаңдай күшлер жүрексинип қулатты екен? — деп барлық сыясаттан артта қалған гөрсәуат бай сыбырлап сорады.

Қулым бий қайтадан көпшигипе жамбаслап:

— Ақ патшаның тутымына, жүргизип атырған сиясатына үлкен заводлар менен фабрикаларда ислейтуғын рабочийлар, помещиклер менен ири кулаклардың қараұындағы дийқанлар, армияда хызмет етиўши жай әскерлер менен мекемелерде ислейтуғын әпиұайы интеллигентлер қарсы шығып көтерилис баслаған. Сөйтип олардың ўәкиллери, ақ патшаның сарайына келип, оның тахтан түсиўин талап еткен. Минне, бул күшлердің бәрини ұйымластырып, көтерилисти баслаўға басшылық еткен бир адам дейди.

— Япырмай, ол адам деген екен? —деп бираздан берли әңгемеге араласпай отырған қонақлардың биреўи Қулым бийден сорады.

Қулым бий дилмаштан еситкенин ядына түсирип:

— Балшой-Ленин деген биреў қусайды, — деди.

— Ким дедиңиз.

Үй ийеси менен қонақлар бул атты ядлап алғысы келгендей қайталап сорады.

— Балшой-Ленин!

Тәжимурат бай көзин алартып:

— Астапыралла, ол қандай адам екен? — деди жағасын услап.

Қулым бий кесесиннің ишинде ғыр айланып жүрген кишкене шәмбеге қарап:

— Ленин жүдә оқымыслы, көпти көрген, көп сллерде болған, талай прет үйге түсип, сүргинлерге айдалған омыраұлы адам қусайды. Дилмаштың айтыуы бойышша ол тек рабочийлар менен жарлыларды ғана жақлайтуғын көринеді. Ал, биз сыяқлы бий торелер менеп байларды қас душпаны деп билетуғын қусайды.

— Уай, бой, онда балшойың, хақыйқат бизнің жауымыз десе. Енді ол адамның қалған жағын сыпатламай ақ қойың. Жақсысы, ол адамның хәмирийн Әму жағасына жеткермеуі ушын тезирек бир илаж көриуі керек екен. Болмаса...

— Болмаса сиз Қалмурат қазыдай атақлы адам менен қуда бола алмай үйиңиздеги қызыңызға да, мал-дүньяңызға да есигиңиздеги жүрген жарлы дийқаньңыз ийелік етеди, — деп Қулым бий байдың айтажақ сөзин бөлді.

Тәжимурат бай төбесинде түги жоқ тақыр басын ийзеп:

— Дурыс айтасыз, хұрметли бий. Соның ушын өзиңиз ертерек барлық бийлиқти қолға алып, тийисли адамлар арқалы Ханмақсым менен байланыс жасауға хәрекет етиң. Садағасы кетейин ол адамның, ол адам бизлердің хәм пиримиз, хәм ақылгөйимиз. Керекли уақтында хайқыйқат арқа беретуғын тирегимиз. Сол, эне сол уламапың басқа ханлар менеп, хәттекий Иран шахы менеп де өз-ара байланысы бар деп еситемен, — деди ол бийдің ийегине ауызын тақап.

Қулым бий қалың муртын сыйпалап:

— Ертең кеште Хуснатдийин ноғайдың үйине Әмиў-дәрья бөлимниң бас көтерген белли адамлары жыйналады. Сол жыйнаққа мен де шақырылғанман. Эне сонда жаңагы сизің айтқан мәселе хал болып, ол жөнинде қандай илаж қоллапатуғынымыз шешиледи. Кейин оның пәтнийжеси хаққында сизге айтаман. Ал, хәзирше сиз ғапылда қалмай қурал-жарақ сатып алыу

ушып әнжамлана берің, деди ол отырғанлардың кеуі-
илін жәмлегісін келгендей.

Соның менен «сум хабар» дың әңгимеси анықла-
нып, миймәнлардың алдына түрлі-түрлі аұқат келди.
Қулым бий аұқаттаи кейін құптап намазын оқып:

— Енди бизлер қайтамыз Тәжеке, берген дузың,
сый-иззетің алладап қайтсын. Сизге және бір айтату-
ғын аманатым бар. Мынау Қалмурат қазының қалың-
лықтан қалған бересиси. Ол енди келеси хәптениң иш-
леринде келішимди берсин, деп пинхамы соратып жи-
берди. Соған өзинің барлық таярлықты көріп, ертеден
қызыңыңды ұзатыу тойын баслай берің, — деди ол
бай мепен оңаша қалып.

Тәжимурат бай көкірегін керіп: —

— Қазыға айтып барың, биз таярмыз, — деди.

Қулым бийдің қопал байға кеуіли толып:

— Меи сизің мәртлигиңізге турдым, — деди де
масайрап далаға шықты...

...Тойдың түрлі тағамы менен тамашасына тойма-
ған адамлардың сирә тарқасқысы келмей үймелесип
турғаныда Тәжимурат байдың дәруазасы ашылып,
иштен құрдаслары менен жеңгелеринің қоршауында
зарланып Жумагүл шықты.

Қәдим замаинаи берли киятырған аянышлы бул
дәстүр айралық сезимін билдирип, кеуіли бос қызлар
менен гейпара хаяллардың жүрегін елжиретіп жибер-
ди. Олар көзинің жасын селдей ағызып: «Барған же-
ринде бахытың ашылғай» дести Жумагүлге жармасып.

Соның арасында шымылдық құрылған безеулі ат
арба жол үстінде таяр болып, оған жылмапласқан
жауанлар менен сыңсып жүрген қызлар Жумагүлди
көтеріп отырғызды. Сойтип, саз-сәубет пенен ұллы
шадлық астында гүл мыйықлы Гүрлен арбасы жүріп
кетті.

Жас жүрегі шәукилдеген мәс жигитлер ат шабы-
сып, орамал тартысып, қыз отырған арбаны құрдай
айланды. Атлардың дойнағынан көтерілген қойыу
шаңғыт қуйындай уйытқып, орпаң жолдың үстінде
урпадай шөкті.

Хәп заматтың арасында шымылдықлы арба шамал-
дай ушып тойханада қалғанлардың көзнен ғайып
болды. Ол қыйқыу, күлкі шадлық пенен темиршилер
ауылының шегинен шығып, нәүпир суұлы Боз жаптың
көпірине минди. Көпірдің дәл ортасына барған уақ-

та, бирден шымылдық ашылып, Жумагул өзін ылай суудың қайнауына таслады...

Хеш нәрсені ойламай бийғам отырған қыз-жауанлар қосыла шуұласып: «Жәрдем етін, Жумагул суұға кетти!» — деп жан ийманы қалмай орынларынан өрре турды.

Олсыз да суұлыққа таслап киятырған семіз ат суудың шамбырлысы менен шуұлаған дауыстан үркіп, арбаны көтерген де кетти. Арбакеш жигит табап тиреп, аспапға секирген асау атты көпирден өткен соң ғана зорға тоқтатты.

Сол заматы ауыр ауқалдың үстінде шабандоз жигитлерде жетіп келди. Олар биринің изинен бири суұ астына шүміп кеткен Жумагулди табыу үшін ийримге таслады. Бірақ, көп узамай олардың бәрі де Жумагулдин денесін таба алмай суұ бетіне қайтып шыға берди.

Боз жаптың ылай суұы арыу қыздың денесін тубасына тартқандай, қараңғы түскенше сонша излесе де хеш қандай пәтнийже бермеді.

Соның арасында бул қайғылы хабар еки ауылға да жетіп, Тәжмурат бай менен Қалмурат қазының үйін ауыр азаға ушыратты...

Той күні де атыз басында жүрген Мырзабай бул хабарды өткініші биреуден еситіп, әуели оған хеш инанған жоқ. Кейін ол байдың үйіндегі матам тугып, зарласқан адамларды көргенде, бирден жүрегі жамап болып, өзіннің жайына зорға жетти. Біразға шекем ол бул уақыяның ауыр ақыбетіне ақылы алыспай жатты. Сөйтіп кем-кем есін жыйнап: «Ух, мен неге Жумагулдин гүлдей өмирін мәптіге сөндирдим. Не ушып мен оның исенимін ақлап тилегіне тақ турмадым, қорқақлық, нәмәртлік еттім!»—деди ол тула бойын өртеген ыза менен өкиншітің отына жанып, өзі менен өзі болып.

Бул уақыя ауылдың аузы бос жеңіл минезлі хаялларына хақыйқат ермек болып, үйден үйге түрлі өск таралды. Бірақ, олардың хеш биреуі бул қайғылы уақыяның себебін таба алмай қуры сөзди сапыра берди.

Арадан және еки күн өтті. Бірақ, Жумагулдин денесі сирә табылмай ізлеушілер жанынан тойды.

Мырзабай үшінші күні таң алдында бир әжеп түс көрди. Түсінде Жумагул: «Сен неге менің халымды

сорап, изимнен келмейсең? Мен болсам қара талдың түбіндегі тубадан шыға алмай ылай суудың астында туншыгып жатырмай» — деп өзі көрипбей палынды.

Мырзабай азан менен көрген түсин қаразман ғарыға барып жорытты. Еле сергек гарры түстин мәшһине түсинип:

— Сен усы жерде отыра тур балам әуелі мен байдың кеуіліні алып қайтайың. Ошнан соң түсинди жорып беремен, — деді де шыгып кетті.

Екі көзінен жас орнына қан ағып отырған азалы бай қаразманың сөзін тыңлап болып:—Барың, қызымың денесін қара талдың түбіндегі тубадан ізлең, —деді өзіне тән төрт-бес жігітке қарап,

Олар Бозжаптың арқаға бурылған жеріндегі айланбасына келді. Бірақ, олардың хеш біреуіп жол баслап суға түсуге батына алмады. Себеби, адамлар бул тубаны бурыннан соңға кийели туба, түбінде пәхән жайын жатырмыш дейтуғын еді.

Сонында бул жігітлер өз-ара мәсләхәтлессип:

Усыманға Мырзабайдың өзің алдыруы керек, ол Жумагүлдің усы тубада жатқанып түсинде көрген, мейлі оны өзі тауып шықсын, — деді.

Көп кишикпей Мырзабай жетип келді. Ол жағада турғанлар менен салқып аманласып сәл-пәл турды да, киіим-пийимми менен тубаның қайнауына қарай өзің атты.

Бірден Бозжаптың нәүпир суы гүмбирлеп, толқыпласып, шашырап кетті.

Жағада турғанлар өз-өзінен қалтырасып, демін ишпен алып, аларған көзлерін тилсиз тубаның қайнауынан айырмады. Олар ишлерінен «қудайға» сыйынып ерилерін қыбырлатып, көз астынан қарасып турғанында бірден қайнаұттың беті қақ айрылып ски дене қоса көрінді.

Байдың жиберген төрт-бес жігітінің бірден зәррешн ушып, аяқ-қоллары қалтырап, түр-түсинде қан қалмады. Олар Мырзабайдың қолынан Жумагүлдің жансыз денесін көтеріп алыу орнына бирип-бири ийтермелей берді.

Соның арасында Мырзабайдың өзі Жумагүлдің денесін, жағаға шығарып жүзін суға қаратып жатқарды. Кейін өзің бийлей алмай оның жанына сылқетип жыгылып, қалай болса солай зарланып қоя берді...

Жумагулдин жетисине келген Қалмурат қазы өжиреде отырған өзіндей белгилі адамлар тарқасқаннан кейін құдасы менен оңашада қалып:

— Енди болар ис болып, биймезгіл олген келиним о дүньяда жатыр, Тәжи аға. Ендиги жағында құдаға шүкір етип қалғанларына өмір тілеп, әсте ақырын тиришликтің ғалма-ғалына араласа берің, — деди ол құдасына тәселле беріп.

Тәжимурат белбеуінің ушы менен көзінің жасын сыпырып:

— Аға, құдайға шуқирлигим көп, сөйтсе де ндиралды перзентлерімнің усындай болғанына жүрек-бауырым кәбап болып баратыр. Я ол ишиүге, я кийиүге зар емес еди. Билмедім, қандай шайтан оның мийіні айландырып, буындай қалға сазауар еткенін, — деди ол қабынған көкірегін баса алмай үсті-үстінде ентигіп.

Қалмурат қазы азмаздан соң араға шөккен тынышлықты бузып:

— Әлбетте, бул ұақыя сизге де, бизге де қатты қыйын болды. Не илаж, адам баласы бәрине де көнеди... Бизде енди белди беккем бууып, алланың басқа салғанына көнйүмиз керек, — деди ол басып кемпен төмен салып.

— Көндик ғой құда, ақыр көнбегенде бендеінің қолынан не келеди? — деп Тәжимурат бай сууық демін алып, ауыр гүрсинди.

Қалмурат қазы сақалын сыйпалап турып:

— Сирә биз екеуіміздің арамыздағы қарым-қатнастың ақыбеті абат болар деген үміттемен.

Ендигиден былайғы жағында да сыйласықты үзгім келмейди.

Қәйткен мененде ел үстінде жүрген зәңгілес адамлармыз, — деди қаламның сүрелерін суудаи ишкен қазы.

Қайғы-дәрттен аңы қашып, ақылынан адасып отырған Тәжимурат құдасының астарлы сөзінің төркиніне түсінбесе де:

— Әлбетте, әлбетте! — деди сәл-пәл кеуілленіп.

Сөзге шебер Қалмурат қазы есик бетке бір қарап алып:

— Халқымыздың бурышнан киятырған қәсіетли үрп-әдетін, диний дәстүрін менинде бузғым келмейди. Оның үстине мен тағы ауыл елге ат шаптырып, жаушы жибергенімде де сиздей-қуданы таба аламан ба, я

жоқпа? Оны бир құдай биледи. Ата-бабаларымыздың усындай жағдайлар болғанда апасының орнына сиңлисин келин қылып ала бергеніндей, мен де енди Жумагулдың орнына Сапаргүлди сорамақшыман, құда,— деди ол.

Тәжимурат әңгименің тоқ етерин енди ғана түсініп, бирден силтидей таңды. Қайғылы жүрегі бұрынғыдан да бетер сызлап, тула бойы қалтырап кетти. Оның көз алдына Жумагулдың гүлдей жайнаған жарасықлы келбети менен жети жылдай берли есигинде хызмет етип киятырған Мырзабайдың мұлайым тулғасы елеслеп көрінген ұақытта, ол жауырыны музлап өз-өзінен гә қыйналды, гә уялды. Хәмийшеги жүйрік тили де лал болып, сирә гүрмеўге келмеді.

Қалмурат қазы бул тыныспадан сезикленип:

— Тәжи аға сиз, кудаң бул қызыма қалың толемес, деп қәуәтсерленбең, бизде дүнья көп, — деди нәзерин жоқары көтеріп.

Тәжимурат ниһиндеги күйиктин зәрдесине шыдамай:

— Кеўлицизге аўыр алмаң құда, хәзир ол жөнниде гәп қозгайтугын ұақыт емес еди. Бирақ, енди ол гән айтылғаннан кейин аяқланбай қалмасын. Мен бир мәртебе құдай алдындағы лебизимнен таяман, деп Жумагулди жерлеп тыидым. Енди бүгин пайғамбар жасының үстинде отырып, осындай қәтеликти қайталай алмайман.

Мен Сапаргүлди апасының орнына Мырзабайға атастырып, дастурханның алдында да лебиз еткен едим. Енди сизнің балаңызға да қыз қапылмас, излессеңиз аўыл елден табылады ғой, — деп ол орынсыз басланған әңгименің тамырып кесті.

Бул жуўап Қалмурат қазының төбесине муздай суў қуйғандай қатты тәспр етті. Оның жығырданы қайнап, олсызда үлкен көзлери қанасына сыймай аларып кетти. Әлле не ұақлары ол азмаз көкирегин басып:

— Бул қалай болды? Сиз есигиниздеги әлле қандай дийқанңызды меннен артық, меннен абырайлы көргениңиз бе, Тәжи аға, — деди ол даўысы қалтырап.

— Яғә, сиз олай демен, Қәлеке. Бундай нисте құрмет-иззет дәреже менен аўыздан шыққан ләбиздің айырмасы үлкен екен. Ендигиден былай...

Тәкаббыр қазы ашыўға шыдамай қудасының сөзин бөлип:

— Сиз лебизден тайыўға үйренген адамсыз гой... — деди:

Қудасының шағып сөйлеген сөзи Тәжимурат байдың жүрегіне мисли атылған оқтай қадалып, иши-баўырын жандырып жиберди. Ол ар-памыстың қысқысына шыдамай, өз ирети бойынша, Қалмурат қазының сөзин бөлип:

— Туўры, мен сизің аты-абырайыңызға қызып бир мәртебе лебизимнен тайдым. Енди қан жутып отырысым мынаў. Сизің Жумагулге өтирген қалың малыңыздың еле басы бузылмастан тур. Қәлеген ўақтыңызда оны қайтып алыўыңызға болады. Қәлеке,—деп қолын тарамышлады.

— Сен мениң менен ойнан жүзегөйлик етпе Тәжимурат, қызыңның не ушын суўға таслап өлгенін билесең бе? Ҳе, үндемейсең, сениң сол жақсы көрген дийқаның оның намысына тийген. Минс, сол себепли Жумагул бизиң үйге келин болып барыўға бети болмай, ақырында усындай шешимге келген.

— Бийкар айтасаң, мениң қызым сениң ойлағаныңдай жеңилтап ақылсыз емес еди. Оның үстине Мырзабай ондай бузықлық ислейтуғын жарамсыз жипит емес. Мен оны жети жылдан берли билемен. Соның ушын биймәни гәпти сөйлсең. Уят болады. Әсиресе, усындай қайғы-матамның үстінде!— деп Тәжимурат қалай болса-солай қалтырап кетти.

— Егер қызың ҳақ болса неге қарап турып өз жанына өзи қастыяплық еткен? Бундай ўақияпын жасырын сырларын биз талай мәртебе тексеріўден өткерип, тәжирийбемиз артқан. Билдиң бе?!

Тәжимурат бирден ботадай бозлап, оң қолы менен жүрегиниң тусын басып, көпшикке сылқ етип жығылды.

Қалмурат қазы қудасынан үстем келип, оны сөйлетпей таслағаныпа өзинше масайрап:—Еле де азырақ сабыр ет, ийегің қышыған күйеўиңди қамаққа алып, барлық сырды дастурханыңдай етип алдыца жаяман. Сонда мениң ким екенимди билесең, — деп орпыпан гурды.

— Енди басыма қайтадан ғаўға салсаң, сениңде ақырың абат болмас, — деп Тәжимурат аўыр ыңыранды.

Қалмурат қазы оның бийқал жағдайына итибар бермей есирген түйе киби гүркиреп:

— Умытпа Тәжимурат, бул сөзін ушын сени туқым теберигиң менеп бирге қазыхананың есигинде телмиртип, кепин-гәдайы қыламан. Аяғыма жығылтып, жауырышыңда қамшы ойнатаман. Билдің бе? — деди де есиктен шықты.

Тәжимурат құдасының соңғы сөзлерін еситпей-ақ есинен танды...

Әлле не уақлары дастурханды жыйпау ушын ишке кирген Сапаргул әкесиниң қарылдап жатқанын көрди:

— Апа, ағам бийхал болып атыр! — деди дауысының барынша.

Сол күни бала-шаға, жақын-жууықлары Тәжимуратты түш менен гүзетип шықты.

Бийтап азанға дейин өзине келмеген соң хәмме мәсләхәтлесип, Мырзабайды тәуипке жиберди.

Бирақ, Мырзабай түске шекем де қайтпады. Соның арасында Тәжимураттын аухалы томенлеп, дем алыуы қыйынласты.

Тәуипти күте, күте төзиминен тарығып, қәуестерлене баслаған бәйбише:

— Мырзабайға не болды, ол көринбейме? — деп өжирге кирген жигиттен сорады.

Анау жигит албырақлан:

— Мырзабайды қазының буйрығына мууанық услап кетипти, жеңге, — деди ол еситкен хабарын жасыра алмай.

ЕКИНШИ БӨЛИМ

Ақ патшаның хәмирине мууапық Әмиу бойын алынған мәрдикарлар алыс мәнзиллерден асып, күндердің биринде Баку қаласына келди. Бул жерде оларды ден саулығына мықлылығына, қәнигелигине қарай түрли жаққа бөлистрип, Асқар менен Мамыттың түскен топарын «Алахверди» деген мыс кәнине апарды. Ол кән арменлер менен азербайжанлардың шегарасындағы таулы жерде екен.

Арқаланып, алыс жолдан ҳарып-шаршап келген адамлар сол мәхәлде бир тутас салынған бараклардың биреуине жайласты. Ағайынлы Асқар менен Мамыт кәт сыяқлы стип қурылған иргелес нарды¹ ийеледи. Оған қабындағы төсегин жайып, көрпесин жыйнап енди

¹ Нар — тахта кәт.

жамбаслаған ұақта, ишке жақсы кийинген үш мырза кирди. Алдындағы орта жасар, қыр мурышлы, қысқа муртлы, құлшар адам хәммени бир қатар көзден өткерип:

— Мәрдиқарлар, мен кәниң хөжайыны тәрениен сенлерге басшылық етиў ушын қойылған басшыман. Атым-Ашот, фамилиям Ақоян. Енди бул кән ҳаққында хәм сенлердиң ұазыйпаңыз туўралы үш төрт аўыз сөз айтаман. Кәнди өз-ара келисим бойынша орыс патшасына тийисли төлем төлен атырған франциялы монополистер пайдаланып атыр. Енди кәниң де, сенлердиң де тиккелей хөжайшыңыз, мына турған франциялы мырзалар болады, — деди ол жанындағы басына цилиндр, қолына ақ қолғап кийген ұзын бөйлы сарғылт жүзли, жоқары дәрежели адамларға қарай басын ийип:

Кейин ол сөзин даўам етип:

— Сенлер кәнде ислеген мийнет өнимиздиң дәрежесине қарай ҳақы аласыз. Жақсы ислеп, пароданы көп шығарсаңыз, табысыңызда мол болады. Егер жалқаўлық етсеңиз-табасыңыз тамағыңызға да жетпейди. Буны хәзирден баслап билеп қойың. Жумыс азанғы саат алты да басланып, кешки саат алтыға шекем болады. Түски аўқат ушын қырық бес минутлық дем алыс бериледи. Бос ұақытларыңызда барактын айлапысында боласыз. Бийжуўап ҳеш жаққа шықпайсыз. Себеби, таўдың ишинде адасып кетиўиңиз, я жыртқышларға дуўшар болыўыңыз мүмкин, соны да ескертти қояйың. Бул жерде ҳәр жақтан келген, түрли миллеттиң адамлары ислейди. Соныц ушын қоңсы барақларға кирип, ондағы рабочийлар менен байланыс жасап жүрмен, ақыбети жамаң болып, басыңызға дөхмет салыў мүмкин. Енди мен сенлерди дизимге алып, жумыс орныңызға белгилеймен. Қәне, бәриңиз де ортаға шығың, қатарға турың: Сениң атың, әкеңниң аты ким? — деп ол шетте турған ұзын бойлы, кең жаўырынлы, қара пәрен, жоталы жигитке бармағын шошайтты.

— Мениң атым Асқар, әкемиң аты Аманбай.

— Жасың пешеде?

— Жылым улыў, сонда?..

— Улыў дегениң не? Ақоян ашыўланған түри менен Асқардың сөзин бөлип, оның қадди бойына қапатапанып қарады.

— Ҳау, жыл қайтарыўды билмейтугын мусылман болама?

— Мен мусылман емеспен, жыл-пылыңды қойып, маған апық жасыңды айт?

— Асқар ернин қыбырлатып:

— Быйыл жигирма алтыға қарайман,—деди ишипеп жылып қайтарып:

Акопян ишпипен гүбирленип есаплап қойды да;

Енди, қолыңнап келетугын, өнер-кәсбиңди айт? — деди қолындағы дәптершесине бир нәрселерди түртип туруп.

— Кәсип деген не өзи? — Асқар таңланған түри менеп жанында турған инисине жалт қарады.

— Дийханбысаң шопанбысаң, етикшимисең, шойыншымысаң?

Асқар саўалдың мәнисине түсинип:

— Темиршимен, бирақ еле жетик уста емеспен. Он үш жасымнан баслап әкемиң жанында шәкирт болдым, — деди.

Акопян қасындағы хожайыңларына өзге тилде бир нәрселерди айтып Асқарды көрсетти:

— Яқшы, бизге темирши керек.

Ол Асқардың билегиниң бултыйған булшық етлерин қысып көрди де, мусылмансаң ба?—деди.

— Әлхәмдһилла?

Акопян муршиң жыйырып, оның менеп сөйлесиўди тамамлағандай бир адым онға атлады:—Сениң атың, фамилияң ким?

— Атым Мамыт, әкемиң аты Аманбай, — деп орта бойлы, қара нәрең шымыр жигит шоқтай жаңған көзин Акопянға тикти.

— Сеплер екеўиңиз де бир атаның баласысызба? — деп Акопян қызықсынып Мамыттаң сорады.

— Аўа, туўысқанбыз.

Акопян өз ишпипен бир нәрселер ойлап:

— Не ушын бир үйден екеўиңизди де бирден мәрдикарға алды! — деп сорады.

Мамыт ериксиз түрде көз алдына мархум әкесиниң о дүньяға байлардан қарыздар болып кеткениң елеслетип: — Мени Құлым бий деген оз баласының орнына қазыласып мәжбүрий түрде жиберди. Мына жигит ағам болса Қалмурат байдың көзи қыйтар баласының орнына алынды, — деди.

Акопян ағаниңлердиң тәғдирин енди түсинип:

— Сениң де жылың бар ма, я жасыңды билесен бе? —деп Мамыттан сорады.

— Мениң жылым Жылқы, жасым жигирма төртте. Ақоян гә танланып, гә қызықсынып: — Жылқы дегениң не ози? — деп мыйығынан мұсқыл шапты.

Мамыт күлимсиреп:

— Ат, -- деди.

Ақоян буның бәрин ерси көргендей өз ишинен гү-бирленип:

— Жабайылар! — деди жеркенишлі түрде.

Асқар менси Мамыт оған оқлы көзлерин қадап, тисин қайрап гижишип қойды.

Ақоян хәммениң дизпмин бир қатар алып болған-нан кейини, оларды тийисли орынларға бөлип:

— Енди ертеңге шекем дем алып, жатақханыңыздың ишки тәртиби, шараяты менен тапысып, оны таза-лай берин. Азанғы саат алты да зәң қағылып, жұмыс басланады. Сол заматы қолыңызга құрал-әспабыңызды алып, кешикпестен кәнге бар берин. Түсиндиңлер ме? —деди.

Хеш ким үндемеді.

Ақоянның жини келип:

— Мениң айтқан сөзлеримди еситтиңлерме? —деди жекиринип.

Асқар есинең болып:

— Қулағымыз гер емес, еситтик, неге езбелеп бақыра бересең!—деди.

Ақоян әмиўли жигитке жаман көзи менен қарап:

—Хей темирши, сен тилиңди тартып сөйле. Билесең-бе, бизиң мыс кәни сениңдей қара күшипе исенген жабайылардың талайып майырып, сүйегин сипсе қылған. Сени де жиниңнен аяман еле, — деди де ол қалың муртый пышықтың қуйрығындай ойнатып қойды.

Мамыт бул сөздиң мәнисине дәрриў түсинип, ер минезли ағасының жамбасына түртти.

Соның арасында Ақоян арнаўлы түсинигин тезирек тамамлап, қасындағы мырзалар менен барақтан шықты. Өйткени, алыс жолдан ҳарып-шаршап келген адамлардың үсти басынан жағымсыз тер ийиси мұқкип тур еди.

Бул жерде иңир болмай күн бирден батып, таўдың ишин тастай қараңғылық қоршайды екен. Аспандағы жулдызларда жүдә жарық хәм жақынлаў көринеди. Ал таңы атар-атпастан бийик таўдың арғы бәсинен

қуяш шығып, қыр әтирап бірден жақтылаанып кетеді. Күни мененги ыссы қауа түннің екінші ярымына қарай тезден серпилип, аралық муздай салқын болып қалады.

Мийнет күни басланды.

Кән бойынша ис кесип беріуши инженер әміули рабочийларды жаңадан пайдаланыуға берілген мыс карьерине салды. Ол жер бетинен оншама тереңлікте болмаған еки таудың арасындағы сайда екен.

Асқар менен Мамыт алдын-ала белгіленген кәсиби бойынша қолларына ушлы сүймен, қашайтуғын саплы балға алып, кән қазатуғын болды. Басқа адамлар олардың қазып шығарған пәхән тасларын ауыр балта менен майдалап туратуғын ұазыйнашы ийеледі. Бригаданың басқа ағзалары усатылған тау жыныстарын зембер менен ғалтекке салып, тар рельсли темир жолдағы вагоншаларға шығып жүкледі.

Нәтийжеде рабочийлардың тынымсыз жұмысы бири бири менен шынжырдай байланысып кетти.

Мийнет қызғын хәуиж алды. Олардың курал-сайманлары әсирлер бойы буйығып жатқан үнсиз тауды жаңғыртып, алыс жыраларда ләрзем берди.

Соның арасында көп рабочийлардың қолы қабарып, дизесп қыршылып, көзлери қызарып, беллери сызлай баслады. Тула бойы қара терге малынып, таслы шаңғыт беденише ийнедей кирди. Сайдан көтерілген зәхәрли шаңғыт адамлардың өкпесине тыгылып, қал дәрманын қаншырды. Олар тез-тез отырып демин алды, үстине суу ишти.

Бирақ, әмиули рабочийлар, қаншелли күш салып, маңлай терметкен менеп дәслепки күни олар нормаларын бежере алған жоқ. Ал, хожайындар тәренинен белгіленген норма болса адам басына он кубометр тас жыныстарын таярлаудан ибарат еді.

Арадан бир қыйлы күнлер өте баслады. Әмиули рабочийлар мыс кәннің кеуилсиз тұрмысына кем-кеменеп үйренсип, бурынғыдай шын ықласы менен сумлықсыз мийнет етті. Сонда да олар өн кубометрлик шекке сирә жете алмады:

Күнлик көрсеткішлерди хәрдайым анализлеп қиятырған кәннің хожайындары булардың ис өнимине қанаатланбай наразы болып:

— Егер сенлер ертең де норманы бсжермесеңдер, аұқатыңызға ажыратылған қаржыңыздан айырылып,

қуры нанға таңыласыз. Мениңше бұл жағдай ең алды менен өзлериңізге жаман болады. Соның ушын бұл жөһинде қатты ойланып, өз-ара кеңесип бәлким бос уақытыңызда карьерде қалып қосымша кән шығарыуға келісерсіз, — деп Ақонян бир сапары қатаң ескертти.

Соған бола Асқар менен Мамыт ар-памысқа тырысып, бүгін таң сәхәрде турды. Олар оз бригадасын ертип карьерге келди де, таудың ишин жаңғыртып жиберди. Қызғыш тасқа тийген ушлы сүймен, ауыр балғаның арасынан шақпақтай жарқырап, ушқынар шықты.

Сөйтп, демнің арасында мыс кәннің майданшасы таярланған жынысларға толып, майдалаушылар менен тасыушы рабочийлардың жұмысы қыза баслады.

Алыстан Асқар менен Мамыттың искерлигине, жұданлылығына қызыгып, олардың полаттай тапланған шымыр денесине сүйсинип турған бир бийтаныс адам жақын келип:

— Ассалаўма әлейкум бирадарлар, қаяқтан боласыз, хал-ауҳалыңыз қалай? — деди.

Тастың жүйине сүймен урып турған Асқар бийтанысқа бурылып:

— Уәлейкум эссалам аға, бул кәнге келгели берли белгиленген норманы береже алмағанымызға арымыз келип бүгін «Алахверди» кәниннің атасын танытып атырғанымыз, — деди ол.

Бийтаныс адам олардың қайғылы гүррицлерин тыңлап болып:

— Бәрекелла сеплер өз адамымыз екенсізлергой — деди ол әлле қандай ойға шүминп.

Сөйтп ол Асқардың келискли сымбатына, қабарған қолына, сумлықсыз көзине қарап:

— Бул жерде хәр қыйлы, хәр жақтан келген адамлар табылады. Бирақ олардың бәри де қол күши менен нан, киийм тауып, бала-шаға бағыу ушын жалланып келген. Енди сеплердің бәриңізгеде усы кәниннің үш-төрт мырзасы хожайшылық етип жилигиңіздин майын аяўсыз шағып атыр. Минне, сеп жаңа белгиленген норманы бежеріу ушын ар-памысқа тырысып, жигерли мийнет етип атырман дедиң.

Сеп кимге жаранбақшысаң, ким ушын буншелли мийнет етип, ар-памысқа тырысып, норма бежермекшисең? Әне, бул жағын билмейсіз. Ойлаып қараң,

сизлер шет елли хожайышларға жаранып, ол мырзалардың қалтасын алтынға толтырмақшысыз. Билесенбе, сенлердің таярлаған таслы жынысларыңыз Францияға жөнетилип атыр. Бул бизиң, сениң, пүткил Россияның кәп байлығы, оған ҳәр қайсыңыздың жапыңыз ашыуы керск. Сенлердің алажақ ҳақыңыз бәри бир манлай теринизге татымайды. Оның үстине көбиңиз еки-үш айдан аўрыу таўып, иске жарамай ийретилип қаласыз. Соның ушып... Тан сол ўақта инженер менен Акоюн иргелес кәннен шыгып, бул жаққа қарай бурылды. Бийтанис адам дәрриу қызықлы гүррицин бөлип өз жөнине кетти.

— Дем алысты азайтыңлар, тезден иске кирсип, норманы бежериңлер! — деп Акоюн жөнекей баратырып оларға тәртип берди.

Қолы суўый баслаған Асқар ишинен ойлаңып:

— Улыўма жаңағы адамның айтқан сөзлери жүдә дурыс. Бизлер норма бежерген менен хожайышлар рәхмет айтпайды, я артықмаш ҳақы төлемейди. Солай емес-пе. Мамыт? — деп ол ииниси менен кенести.

Мамыт сүймеиге таянып турып:

— Еле бизлердің көрмегенимиз жүдә көп екен, аға. Соның ушып усындай жақсы адамлардың сөзин тыңлап билмегенлеримизди үйренип, түсинбегенлеримизди сораўымыз керек. Ол адамның өзи ким екен, ата-тегин де айтпады? Қалай да ол көпти көрген, қыйыншылықты басынан кеширген, талай сынақлардан өткен адам құсайды.

Маған оның ҳә демей бизлер менен ҳал-аўхал сора-сып «өзимизге тәп адамлар екенсиз» деген сөзи бирден унады. Ал, енди мениңше олар менен бизлердің жақсылап танысуўымыз, ақылласуўымыз керек, — деп Асқар иинисине ойшаң нәзери менен қарады.

Ертеңине барлық жерде сүймен менен балғалардың жаңғырығы күшейип, пәти нағыз қызған ўақта иргелес карьердің жүзлеген рабочийсы бирден жумысты тоқтатып, әсбапларын ийнине салып, майданшаға жыйналыса баслады. Олар әлле кимге, қандай да бир нәрсеге наразы болғандай түр билдирип, мушларын түйип, өз тиллеринде даўысын бәлент шыгарын сөйледи.

Асқар менен Мамыт ҳеш нәрсеге түсинбей аўзын ашып бираз турды. Кем-кем Мамыттың делебеси қозып:

— Не деген менен олар бийкарга жыйналысып атырған жоқ. Қалай да бир үлкен тартыс шығып тур. Бизде барып көрейик, ойласығы болса тыңлайық, не гөп екен өзи? — деди ағасына қарап.

Ағайинли екеуі ойласық етип, бир шешимге келе алмай турғанында, олардын тартысы әбден қызып, дауыслары кәшниц ишин жаңғыртып жиберди.

Соның арасында Асқар менен Мамыт қолындағы қурал-әспабын қойып, жыйынға қарай жууырды. Олар жүзлеген рабочийлардың хожайындарды ортаға алып бирме-бир сөз сөйлеп атырғанының үстипе келди.

Қандайда бир әдилсизликке жаны ашыған рабочийлар мушын түйип, көкирегин керип, қышқырысып атыр.

Асқар еки-үш шешеннің сөзин тыңлап:

— Хаў, олардың гей бир гәплери түркменшеге уқсас гөй, Мамыт, — деди таңланып.

— Аўа, мен де олардың көп сөзлерине түсинип атырман.

Еситтиң бе: «Жумыс қыйып, порма аўыр, жагдай жаман, мийнет ҳақы төмен, аўқат сапасыз, барақтың иши патас, арнаўлы кийим жоқ, үсти-басымыз кир, монша ислемейди!..» — деп атыр.

Барлық ықласы менен әңгимени тыңлап турған Асқар инисиниң сөзин бөлип:

— Мына сөйлеп атырған шешен кешеге бизлер менен гүррицлескен адам гөй. Сен оны танып турсаң ба? — деп Мамытқа қарады.

— Аўа, танып турман. Қалай да мен оның ешейин адам емес екенин кеше ақ сезген едим. Қара, ол хожайынның ийегине кирип, зәрресин ушырып баратыр. «Биз жумыс уақтында жарақатланған, я бахытсыз аўқалға дуўшар болған жолдасларымыздың мийнет ҳақыи үзбей төлеўди ҳәм оларға тегин медициналық жәрдем көрсетуўниңизди талап етемиз», — деп атыр.

«Дурыс, дурыс айтады Агабек!» Рабочийлар шуўла-сып шешеннің сөзин қуўатлап қатты қол шаппатлады.

«Агабек!..» Асқар бул атты ишинеи қайталап, шешеннің түр-түсине, келисикли сымбатына қаңаатланып қарады.

Соның арасында Мамыт қасындағы қулшар жигит пенен танысып:

— Буның өзи не жыйын, не жәнжел? — деп сорады.

Қулшар жигит Мамыттың түр-түсине, жамаў-жамаў кийимлерине бир қатар қарап:

— Бул мыс кәніндеги рабочийлардың паразылық қозғалаңы, хожайындардың алдына қойып атырған талабы. Жаңағы сөйлеген адам рабочийлар комитетиниң баслығы өзи большевик, — деди.

«Большевик!—деп гүбирленди де Мамыт биразға шекем терсе ойға батып:

— Бул ким, қандай адам, большевик деген не өзи? —деп тағы сорады.

Құлшар жигит әңгимеге араласқан Асқарға жыллы жүзи менен қарап:

— Ленин деген сеніндей, меніндей рабочийларды, аўылдағы дийқанларды, улыўма сзилгеп халықты сүйетуғын хәм оларды жақлайтуғын данышпан адам-гилең большевиклерден коммунистлер партиясын дүзген, түсиндиңлерме? — деди күлмсиреп.

Асқар басып қасып, еситкеплердиң мәнисин ойлап, илла деп аўзын ашнады. Ал сезимталлы Мамыт болса бирден түри өзгерип:

— Түсиндим бирадар, айтқаныңа рахмет. Ал енди, хәзир Ленин қаяқта, оның партиясы қаяқта? — деп ол құлшар жигитти айлаңшықлап, — түрли саўалға тутты.

— Көрин турман, сизлердин екеўиңиз де нағыз сада, хәш иәрсени көрмеген, саўатсыз адамлар қусайсыз.

Асқар басын шайқап, құлшар жигиттиң ийнинен ушлап!

— Бизде саўат қаяқтап болсын бирадар. Ағайинли екеўимиз де аўыл байларының шығырып айдап, бузаўып қойларын бағып кейин ала орағың тисеп, кешпе белиң саплап күнелттик. Мешиттиң босагасынан атлаған емеспиз. Әкемиз болса өмириңше көрик басып, темир таппап, бирин еки ете алмай, байлардан қарыздар болып өлин кетти. Жоқшылық салдарынан бизлер еле үйленгенимиз де жоқ. Соның ушып сен бизлердин садалығымызды көп елестире берме.

— Яғә, өйтип не қылайын, тек аяп атырман. Ал, енди сениң жаңағы саўалына жаўапты тек Ағабек айта алады. Оның менен байланыс жасасаңыз, ярым жылға қалмай саўатлы да, сиясатқа да түсинетуғын боласыз. Бәлким, лениншил большевиклер партиясының қатарына ағза болып та отерсиз. Ол соныңдай уқыплы, оқымыслы, өткир адам, — деп құлшар жигит өз жолдасларының топарына қосылып кетти...

Былайынша парасатлы көришген Ағабек жүдә кишипейил, гүрриңшил, иши-бауырыңа кирип баратырған, эпиуайы адам екен. Ол Баку қаласында туып өскен Азизбековтың генжетайы болып, жаслайынан турмыстың қаттылығын көрген. Он жети жасында студенттердің қозғалаына қатнасып, полиция тәрәппнен тутқынға алынған. Жигирма алты жасында Россия Социал Демократлар Рабочий партиясының қатарына кирген. Арадан үш жыл өтпей, ол Бакудеги англичанлардың ислеп шығарып атырған нефть қудығындағы рабочийлардың наразылық қозғалаына басшылық еткени ушын Сибирьге айдалған. Өткен жазда бес жыллық сүргиннен қайтып, «Алахверди» мыс кәнине келген. Хәзир ол рабочийлардың арасында астыртын революциялық жұмыслар жүргизип, Ленин тәлийматларып, идеяларын хәр бир адамның сана-сезимнен жеткеріу ушын барлық күш-ғайратын аямай жумсап жүр.

Сондай-ақ, ол Асқар, Мамыт пенен де тығыз байлапыс жасап жиін-жиі ушырасыу өткерип, оларға түрли тараулар бойынша түсиник берди. Лениниң кимскенин, оның қандай партия дүзгенин майдалап түснндирди. Сөйтип оларды өзиниң иргелес барақаға шөлкемлестирген сауат ашыу кружогине тартты.

Бурында оқыу дегенинң не скенин билмеген ағанишлер хәр күп сайын жаңа хәрип, жаңа сөзлер үйретип қууанышы көкирегине сыймай жүрди. Олар оқыуға инталы болды. Ал хәрип үйреткен муғаллими Ағабекти болса қудайындай төбеснен көтерди.

Бир күни песин уақтында Мамыт жууған кийимлерин кептирип барақаға қайтқан уақта, бул жерде жайма дүканлы саудагерлер тап болды. «Келиңдер, алыңлар, жаныңызға не керек, бәри бар!» — деп бақырысты олар.

Аға-ини тууысқанлар көптен берли бир теңгеден жыйнап жүрген табысына анау-мынау алыу ушын өзара ойласып:

— Апама бир шашақлы орамал менен көйлеклик шыт, аяғына геуиш-мәси алайық аға, — деди пулын есаплап.

Асқар азгантай ойланып:

— Тууры айтасаң иним, ең алды менен апамды қууантыу керек. Ырзабай менен Мырзабайды да умытпа?

Ырзабай менен Мырзабайды, улыума ауыл-елди жүдә сағынып жүрмен аға, сен не?!

Ол аўыр гүрсинип ағасына қарады.

Асқар ериксиз түрде көз алдына туўған анасы менен Әмиў жағаларын елеслетип:

— Мен де сағындым, бірақ не илаж, барып көрип келиўге жақын жол емес. Соның ушын сағынышқа, қайғы-дәртке оншелли берилмей өзимпзди берик тутыўымыз керек, — деди ол инисиниң гүрсингенин мисе тутқысы келмегендей түр билдирип.

...Бул жерде иңир түспей бирден күнниң батып, таң сәулеси жайылмай қуяштың шыққаны сыяқлы, мәүсимде елеўсиз алмасады екен.

Кеше ғана жарқырап турған күнниң бетн бүгин қалың бултлар менен қапланып, кешке қарай күшли жаўын нәсерлеп қуйды. Таўдың ишн бирден салқып тартып, пүткиллей өзгерип кетти. Демниң арасында рабочийлардың үсти-басы сылпылдаған суў болды.

Ашық карьерде ислеп ағырған желең адамлар жұмыстың тамам болар ўақтына шекем шыдай алмай екеў ара, үшеў арадан бөлинип тарқасып кетти. Олар барағына келип кийимлерин алмастырған менен де көпке шекем бойы жылымай, қалтырап отырды. Өйткенн, терезесн сынық, қапысы ғажыған барақтың ишинде де самал хўўлеп тур еди.

Онлаған адам аязлап, үш-төртеўи көрпесинниң арасына кирди. Аўырғанлардың арасында Асқар менен Мамыттың аўылласы Төребай да төсек тартып, аздан соң ес-түсин билмей қалды.

Бийтап әўели тоңып, безгеги бар адамдай қалтырап, кейшнен қалай болса солай от болып жанды.

Мамыт түни менен оның жанын да отырып, гә үстине қабат-қабат көрпе жапты, гә бөрип таслап, манлайына шаршыны муздай суўға басып қойды. Бийтап таңға жақын сандырақлап биресе жылады, биресе шықылықлап күлди.

Мамыт өз әкесиниң өлер алдындағы усындай сандырақлаўын көз алдына елеслетип: «Бул сүзек пенен аўырған қусайды» деп ишинен гүбирлеиди.

Адамлар азаңғы шай-суўын ишип, жұмысына жоней баслады. Асқар бийтаптың жанында отырған инисине қарап:

— Сен енди Төребайдың қасында қаласаң ғой шамасы, солай ма? — деди карьерге кетер алдында.

Түни менен ұйқысынан қалып, түни қашып отырған Мамыт бийтаптың қалқыған бетине қарап:

— Енди ес-түсин билмей жатқап аўырыўды қалай жалғыз қалдырып кетесең. Қалай да сен бүгип қыйналмаи менин пормамды да бежерерсең,— деди.

— Бежерийип — бежеремендагы, бирақ Төрөбайдың бул жатысы мени қорқытып тур. Оның ақыры болып, тезирек турып кетсе не жақсы...

Мамыт аўыр гүрсинди де, Төрөбайдың өзгерип ағырған қорқынышлы түрине қарады. «Әй, тоба, буған не ем, қандай жәрдем кереклигин билмесең. Қапылғыр бул жерде я тәуип, я доктор да жоқ» Ол терең ойдың тербеўине батып отырғанда тосыннан бараққа Ақоян кирип:

— Сен неге жұмысқа бармадың, бул жигит не қылып жатыр? — деди жекиришип.

Мамыт хожайыпға бурылып:

— Кешеги былагайдаи кейин мына аўылласым аўырып қалды. Ес-түсин билмей сапдырықлап жатыр,— деди.

Еки көзин бийтаптың түр-түсинен айырмай өзинше сезикленип турған Ақоян кем-кемнен артына шегинип:

— Ол тиф, сен абайлап қара, бул жүдә қәўипли, жуқпалы кесел!— деди де, дәрриў есиктен шықты.

— «Апа анажап, мени де өзиң менен алып кет, мен, мен...»

Төрөбай тағыда сапдырақлап үстіндеги кийимлерин шешкисен келгендей жулқынды.

Мамыт дәрхал оның қасына келип:

— Тынышлан Төрөбай, Төрөбай неге үндемейсең, көзиңди аш?!— деди.

Төрөбай көзин де ашпады, есин де жыя алмады. Мамыт биресе урынып, биресе сүлик болып атырған аўылласының қалайышша кеўилин табарын билмей хәр нәрсени бир ойлады.

Соның арасында түски аўқаттың уақты болып, карьерде жаң қағылды. Рабочнийлар қурал-эспабларып қойып, топарласып асханаға келди. Асқар бийтаптан хабар алып, инисин аўқатқа жибернў ушын бараққа басын суқты.

— Аўа, Төрөбайдың ҳалы қалай, еле ес-ақылын жыйпап өзине келген жоқ па? — деди ол.

Мамыт ийегин қасып, бираз ойланып:

— Төрөбайдың аўхалы аўыр аға, билмедим, ол усы жатысынан басын көтерип, аяғына турақойса...

— Қудай яр босын. Қасында мен отыра турамын, сен тезірек аўқатланып қайт.

Ол иргелес нардың бір шетинде малдас қурынды.

Арадан саррас бір хәпте өтті. Төрөбай бұрынғысынан да бетер төменлеп аўылласлары оның аўзына дембе-дем суў тамызып отырды. Сол аралықта иргелес барақтың рабочийларынан да бесеуі төсек тартып, ексеуі бір күнде дуньядан өтті.

Төрөбай тоғызыншы күні азанда жақты дунья менен хошласқысы келгендей көзін бір ашып, кейін мәңгіге жумды.

Оның матамына мыс қәнинің барлық рабочийлары қатнасып, денесін қара бултлар менен тирескен әйем-ги армян тауының бауырына жерледі...

Соңынан жерлесине жәрдем еткен Мамыттың да бүгін мәнісі болмай жатып қалды.

Кәнің хожайындары, рабочийлар арасында кем кем тарала баслаған сүзек ауырыуының ақыбетінен қорқып; бийтаплана баслаған адамлардың бәріні мәжбүрлий түрде барақлардан шығарды. Сөйтіп оларды нәсіз қалған жекке жайларға, алыстағы үңгірлерге бөлеклеп айырым жатқарды.

Асқар өзінің инисін карьердің қасындағы қарауылхана үшін салынған қосқа әкелді. Сөйтіп, оны докторға қаратып емлетіу үшін, аўылға қайтсақ керек болар, деп алып қойған базарлықтарын сатыуға мәжбүр болды. Тәуір-ақ гәрежет жәмлеп, Ағабектің жәрдемі менен «Алахверди» отирапынан доктор жаллады хәм инисін жақсылап емлетіуіге киристи.

«Қаратқан қарап қалмас» дегендей қоңыр гүздің аяғында төсек тартқан Мамыт үзлексіз қаратыудың арқасында бәхәрге салым бойын көтерді. Бирақ, ол көпке шекем ауыр жұмысқа жарамай, илажсыздап ағасының табысына шерік болды.

Бір күні Ағабек келип:

— Сен ауырып жатқан күңлерің үшін жәрдем пұл алдың ба, Мамыт — деп сорады.

— Яқ, алған жоқпан.

Ағабек азантай ойланып турып:

— Олай болса сен хәзир Ақопияды тауып алып, онан ауырып қалған күңлерің үшін қамсыз хәқы талап ет. Анау-мынау деп бермесе маған кел, мыс кәнинің хәқыйқый хожайынына арза жазып бермен, ауырып

қалған рабочпйлар усылай етип атыр, — деп ол ақыл берди де өрынан турды.

Мамыт сол күпи Акоюнды тауып алып, оған өзиниң арызын айтты.

Ол мурнын жыйырып:

— Саған қандай ақша, бизде ислемен адамға ҳақы төленбейди, — деди.

Мамыт арзасын услап, ҳақыйқый хожайынның кеңсесине барғанда, оның күтиү бөлмесине үймелесип турған өзиндей рабочийларға толы екен. Сорастырып қараса олардын бәри де Ағабектиң «инструи» бойынша арза көтерген адамлар болып шықты.

Бирақ, хожайындардың буйрығы бойынша секретарь қыз олардың ҳеш қайсысында кабинетке жибермей иркип тур екен.

Ақырында шыдамаған қәҳәри келген рабочийлар, бирден хожайынның бөлмесине гүўлеп баып кирди.

Хожайын жумсақ креслосына ыргып турып:

— Бул қандай көргенсизлик, қәне дәрриү кабинетди босатың, үсти басыңыздың кир-қоңына қарамай еденге төселген таза гилмеди ұас ұайран еттиңлер? — деп жекиринди ол.

Алдың ала Ағабек тәренинен «оқытылып» қалған Мамыт алға шыгып:

— Бизлердиң үсти-басымыз кир болған менен қазып шығарған мыс жыпысларымыз алтындай жарқырайды, дурыспа хожайын? Егер солай болса енди бизиң арзамызды тыңла: Тап сениң өзиндей бизлердиң де аўқат жеўимиз, кийим кийиўимиз керек. Сол ушын бизлердиң аўырып қалған күнлеримизге қамсыз пулымызды төлеп, жәрдем еттиң. Бизлер аўрыўды сениң кәнинде мийнет етип жүрип таптық. Сонша күннен берли аўырып жатқанымызда я доктор шақыртып емлетиўге, я басқа бир жыллы сөз айтып кеўлин алыўға жарамадың. Бизлерди айрықша емлеўханада жатқарыўдың орнына таўдағы үңгирлерге, ийесиз қалған ылашықларға тықтың. Енди айлыққа шекем күнелткендей тийнсени қамсыз пулымызды берийден бас тартасаң. Бул қалай, бпз мийнетке жарасақ, саған керекпиз, аўырып қалсақ бизден безесиз, нан пулыда бермейсиз. Мине, сол ушын бизлер наразы болып алдыңа келдик, хожайын. Егер бизлердиң бул талабымызды қанаатландырмасаңыз, кеңсеңнен шықпай, усы жерде ашлық жәриялаймыз!—

деди ол пәтлеленип жанындағы жолдасларының кеу-илинен шығып.

— Туұры айтады Мамыт, егер талабымызды қапа-атландырмасаң, кабинетінде түнеймиз.

Гижинип турған рабочийлар Мамыттың сөзин қуұат-лап, хожайынды ортаға алды.

Ғаулығы баслаған хожайын рабочийлардың түр-тү-синен қорқып:

— Егер сенлер тезден тарқаспасаңлар, мен полиция шақыртаман сойтип бәринди де қаматаман, сүргипге жибертемеи! — деп ол аш эптада адамларға алын то-пылып абай етти.

— Мейли, шақырт полицияңды. Бпз сүзек пенен ай-қасып, өлимди жеңген жаны берик адамлармыз. Енди ҳеш кимнен де қорықпаймыз: «Қорқақты қуға берсең, —батыр болады» дегендей бизлер сенни абай сиясатың-нан қорқа-қорқа батыр болдық!—деди рабочийлардың биреуи. Хожайын столдың үстинде турған қоңырауын қайта-қайта шыңғырлатты. Ишке асығып секретарь қыз, кирди.

— Тезден кәнге полиция шақырың, мына қозғалаң-шыларды тәртипке салсын!

Рабочийлар хожайынның бул абайынан да сескен-бей қылт еткен жоқ. Олар кабинетти қаплап тура бер-ди.

Арадан бираз ўақыт өткен соң сырттан биреу:

— Полиция киятыр!—деп бақырды.

Рабочийлар бир-биреуиниң қолын беккем услап турып тобып бузбады.

Соның арсында таслақ жерди тақырлатып киятыр-ған атлардың туяғының сести еситилди.

Хожайынның түр-түсине, қан енип: гә терезеге, гә қатал түсли рабочийларға қарады.

Кабинетине дүсирлесип, қылышының сабынан усла-ған бос полицейский кирди де:

— Хош: не гәп өзи? — деп түр-түси суўық, поли-цейскийдиң басшысы хожайыннан сорады.

— Мына турғанлардың бәри қозғалаңшылар. Олар мениң кабинетиме басып кирип, ақша талап етип атыр...

Хожайын қалтыраған даўысы менен рабочийларды жаманлап өтириктен айыплады.

Сонда атлылардың басшысы хожайынның алдында өзинің ким екенін көрсеткісі келіп хәкірлеңлей баслады:

— Қәне, шет еллі мырзаның кабинетін тездеп босатыңдар, болмаса бәрінді де байлап, аттың алдына саламан. Қарсылық көрсеткениңізді, я қашыуға қыяллапғаныңызды сол жерде атаман!—деп ол ирехімсіз көзлері менен рабочийларды бір қатар шолды.

Адамлардың алдында турған Мамыт оның қолындағы қылышына қарап:

— Сенің сорауысыз, хұкімсіз шаба беріуіңе бизлер ағаштың путағы емеспіз. Соның ушын сен абайыңды қойып, қылышыңды қынабыңа сал.. Сөйтіп, әуелі бизлердің арзамызды, не ушын хожайынның алдына келгенімізді тыңла, билдіңізбе? — деди нықыртып.

— Қысқарт, үніңді өшір! Сен маған ақыл үйрететугын кимсең өзің?!

— Айттым ғой, өзіңдей адамман!

— Байлаң оны!

Екі үш полицейский дәрриу басшысының бұйрығын бежеріуіге умтылды. Олар адамларды ийтеріп Мамытты байлауға хәрекет етті.

— Ойнама, рабочийдан қолыңды тарт!—деді де бес-алты рабочий полицейскийлердің алдын тосты да, кең көкіреклерін қалқан етіп.

Мамыт полицейскийлердің басшысына бежірейін:

— Қәне байла, неге тұрыпсан? — деди көзлерінен кек жалынын шашыратып.

Қәхәри келіп, намысқа шыдамаған полицейский абайсызда турған Мамыттың шекесіне салып жиберді.

Ауыр кеселден жаңа ашылысып киятырған хәлсіз Мамыт полицейскийдің тоқпақтай мүшының пәти менен теңтиреклеп барып еденге жығылды.

— Тууысқанлар, полиция күш қоллапбақта, карьердегі рабочийларға хабар етің! — деп бیرهу ашық турған есиктен бақырды.

Қаны қайнап, мушларын түйіп турған рабочийлар полицейскийлер менен айқаса кетті. Бірден кабинеттің иші ала пасарлы болып қызыл мушлар қылыштай ойнады. Демнің арасында кимнің кийими жыртылып, кимнің бети қыршылды, кимнің мурны қанап, кимнің көзі исті. Соның арасында Мамыт орнынан турып: «те-

миршиниң әўлады бийкарга таяқ жсмейди» — деп гижинп байқамай қалған полицейскийдиң басшысының маңлайының дәл ортасына былш еттирди.

Әзелий балға менен сандалдың үстінде шыпыққан муш полицейскийдиң зоң мурнын дал-дал етип, қызыл қапға бояды.

Нағыз қырғыш төбелестің үстине Ағабек пенен бир неше рабочий кирип келди. Кейин полицейскийлердиң көзише оларға «кейин», өтириктеи кәтқудалық етти.

Кийимлери дал-дал болып, қызыл қапға бәялған, қызыуы басылмаған рабочийлар:

— Не ушыи полицейскийлер алдын бизниң арзамызды тыцламай, бирден күш көрсетеди?! Не ушыи бизлердиң аўырып қалған күнлеримиз ушыи аласы пулымызды бермейди, әдиллилик қаяқта? — деп олар тағы бақырысты.

— Төлеймен, бәрини де төлеймен. Құдай ушыи урыс-жәпжелди қойың! — деп үрейи ушып қалтырап турған сум туяқ хожайын, илажсыздаи рабочийлардың талабып қанаатландырыуға келисим берди.

Рабочийлардың бәри бирден шуўласып:

— Мине, бул басқа гәп!—дести.

— Үлкеи полицейский аўзы-мурнының қанып сынырып:

— Мен сенлердиң бул жабайылық хәрекетниңизди, берген жәбирлерниңизди, қорылығыңызды аяқсыз қалдырмайман. Бәриңди де қаматып, сүйегиниңизди сүргинде сарғайтаман, сени болса Петропавловскийдни түрмасыида ширитемен!.. Ол сөңғы сөзин Мамытқа қарай айтып, дәрхал есиктен шықты.

Сол заматы далада турған рабочийларда Ағабектиң көз қысыуына түсиинп, полицейскийлердиң алдында өзлериниң жумысына кетти. Арзасы қанаатландырылған рабочийлар болса хожайыннан тийисли қамсыз хақысын ала баслады.

Сол күни кеште Ағабек жетилениши шыраның жылтылдаған жақтысында Мамыттың қууанышына, түрине қарап, ишинен бир қарыс өскендей болды. Кейин көпшиликтиң арасынан бағапа карьерде саўал берген келте бөйлы, сулыушық жигитти таўып алып:

— Енди түсиндиңбе ишим, сен әрман еткен ол бийикликти, ол үстемеликти биз данышпан Лениниң басшылығы арқасында өзлеримиз жеңип аламыз!— деди оған тыянақлы түрде.

Шешешин бул сөзлери силтидей тышып отырған адамларға айрықша тәсир етип, ишкі дүньясын қозғап жиберди. Олар бірден қозғалысып, өз бетінше гүбирлесип, арзыу-арманларын өз-ара ортақласты.

Рабочийлар өзлериниң шаршағанында сезбей, шешешин ҳәр бир сөзин аўзынан қақшып алып, ҳаўадай жутты. Бирақ, олардың барлық жағдайына жақсы түсинген Агабек саатына қарап:

— Ярым ақшам болып қалыпты. Енди сизлер ўағырласпай, бир-бирден тарқаса бериң. Дәрриў жатып деминизди алып, — деди де ол әңгимесині тамамлады.

Таң алдында, шынт уйқыда жатырған адамлардың тынышлығын даладан шыққан биреудин:

— Баракларды полиция менен әскер қоршап атыр! — деп бақырған даўысы шоршытып жиберди.

Ҳәмме дәрхал оянып, орыяларынан өре турды да, тез киинше баслады: «Я, алла, егер бул қамал кешегі ўақыяның ақыбеті болса, ҳәрне ақыры қайырлы болғай» — деп гүбирлеген Мамыттың қәўетері көкирегине сыймай далаға шыққанда, баракларды қоршап алған әскер менен тимискиленген полицейскийлерди көрди. Олар мылтыған қолына алып, жаўынгерлик жағдайға таяр болып ҳеш кимди, ҳеш жаққа жибермей атыр екен.

— Дыққат, ҳәмме рабочийлар өз жатақханасының алдына дизилсин! — деп полиция начальниги менен әскерниң командирдин алдында жорғалап жүрген Акоюн буйрық сыпатында бақырды.

Адамлар ҳайран болып, илажсыздан дизилсинип, сапқа тура баслады.

Арадан азмаз ўақыт өтпей-ақ, Акоюн және бақырды:

— Еситкилер, кешегі қозғалацға байлапыслы тексерийў жумысын жүргизиў ушып кәнимизге Кавказ полиция басқармасы сийсий ислер бөлиминиң орынбасары капитан Меликян мырза келген. Ҳәзир ол сенлерге полиция басқармасының прокуроры тәрәпинен тастыйықлаған қарарын оқыйды. Мәрхамат, мырза капитан? — деп ол артына қарады.

Алысқа созылған көп адамлық саптың алдына орта бойлы, кең көкиреккли, қара пәрең, суўық түсли, муртлас офицер шығып:

— «Алахверди» мыс кәшинде ислеўшин рабочийлардың шет еллі хожайындарға қарсы қозғалаң шыға-

рып, кейиннен тәртіпти сақлау үшін келген полицейскийлерге күш көрсеткени үшін хәм олардың тәнине жара салғаны үшін жынаят кодекстиң... статьясына мууапық:

1. Аманбаев Мамыт — 1892 жылы Әмударья бөлминде, темирши семьясында тууылған.

2. Әзиймов Аман — 1890—жылы Қоқан қаласында, зергер семьясында тууылған.

3. Гасанов Гуламәлий — 1891—жылы Таулы Қарабақта шопан семьясында тууылған.

4. Дурднєв Араз — 1890-жылы, Дарғаната ұялаытында тандыршының семьясында тууылған.

5. Мирзоян Авәжєс—1891-жылы Ереван қаласында бәззазлар семьясында тууылған. Бул гүднбузарлар, тоқтаусыз қамаққа алынып, сиясий жынаятшы претинде үстинен тергеу жүргизилсин, — деп ол өз сөзиниң рабочийларға қалай тәсир еткенин билмекши болғандай, қызықсынған нәзери менен саптағы рабочийлардың бәрини бир қатар шолыды. Кейин қолындағы қағазын еки бүклеп: — Қарарда аты аталған рабочийлар үш адым алға шығыңлар! — деди де, қасындағы лейтенантқа нйек қақты.

Жол бойы түсиник алған тырысқақ лейтенант дәрхал қарауындағы полицейскийлер менен сапты айланып қамаққа алынууға қарар етилген адамлардың қолына кисен салды.

Мамыт артында турған агасына бир қарап:

— Сен қапа болма, мен ҳақыйқатлық үшін бәрине де шыдайман, бәринде жеңемен дегендей мәртлик, турақлылық түр билдирди.

Соның арасында қатал минезли, полицейскийлер оларды жора жолдаслары менен де хошластырмай, алдына салып айдап кетти.

Орнында турып қалған капитан қатарда турған рабочийларға бираз ақыл-нәсийхат айтып, оларды ақ патшаның ҳәрқыйлы ҳүким ҳәмирлери менен қорқытты. Кейин кәнниң шет еллик хәм жергиликли хожайыпларына қарап:

— Егер буннан былай ыңқ етип, бас көтерген рабочий болатуғын болса, дәрхал бизге хабар етин. Сол заматы бизиң полицейскийлер келип, олардың қолына тап жаңағылардикиндей кисен салынады, — деди де еки ат қосылған пайтонға минди.

— Пайтон мыс кәннің шегінен шыққаннан кейін, капитанның артында отырған жүзегөй лейтенант сөз баслап:

— Бул әйтеуір қозғалаң емес, бұнда қандайда бір астыртын хәрәкет етпүши сиясий басшылықтың тик-келей қатнасы бар. Мениңше, ең алды менен сол сиясий уйымды хәм оның басшыларын табыуымыз керек капитан мырза,—деди ол өзиниң жағымпазлығы менен баслығына шағынып.

Сур бетли сум туяқ капитан пайтөнның жумсақ арқасына шалқайып:

— Ол жағынап ғам жемен, лейтенант, биз қамаққа алғанлардың жилигиниң майын шағып, көзін сарғайтын анықлаймыз. Бул жөнннде сиз мениң бай тәжірибийем менен тергеу усылыма исене берин, — деди қалың муртын шыйырып.

Агабек өзиниң участкасына кетер алдына Асқардың ийшнен қағып:

— Бул күплери хожайыплардың көзине көп көрине берме. Олар менен дусласып қалсаң, хәмийшегиндей мауасалық түр билдирип сөлемлеснүди умытпа? «Жақсы сөз жыланды жууасытады». Бирақ, сен ойлап жүрме, бунындай уақытша мауасалық хожайыплар алдында бизлердиң пүткиллей қол қауысырын, бас ийгенмиз емес. Бул тек бүгинги күнниң тактикасы болып есапланады, — деди.

Асқар тартынғандай түр билдирип:

— Мамыттың қаяқта жатқанын анықлап, изинен кийим-кепшек, азық-ауқат апарсам алар ма скеп? — деди шыдамай.

— Бүгин-ертең сабыр қылып тур. Әуели өзим бәрннде анықлап билейин. Кейин саған айтаман, бәлким есабың тапсақ бирге барып қайтармыз.

Асқар оған мақұл дегендей басын ийзеди Агабек бираз кеуілши жәмлеп, жүрип кетти.

Бул күни барлық рабочийлар ушын жүдә ауыр хәм кеуілсиз болды. Олар жұмыс уақты түе, карьерден қайтқаннан кейин де бир-биреуи менен ашылысын сөйлеспеди, Хәрким өз машқаласын ойлады. Асқар болса инисиниң қамалғанына қамыгып: «Бул қандай болды, барлық бахытсызлық. Аманбайдың тулымының талайына түскен бе? Ауылда да, бул жерде де бизиң исимиз сирә алға өрлеп, ығбалымыз ашылмады гой. Енди бул қамалыудан Мамыт та жыл алып сүргин-

ге айдалып кетсе»... Ол ҳэр нәрсени бир ойлап жатып, уйықлап кетти.

Арадан аўыр күнлер өте баслады. Бул ўақыт ишинде Мамыт пенен басқада қозғалаңшылардың жынаятына байлапыссы полиция жүзлеген рабочийлардан тергеў алып ақырында исти тамам етти.

Суд процесси жабық түрде болып, Аманбаев Мамытқа жетп жыл, басқаларына бес жылдан күп кесилди хәм олардың жазасын өтеў орны Сибирь рудниклери деп белгилесиди...

1917-жыл.

Қошыр гүз. Азангы ўақыт.

Мамыт пенен басқа да сняснй жынаятшыларды этапқа жөнелтпў ушын күшли полиция конвойының гүзетпўнде, оларды қалалық вокзалға айдап келди де, перронда тайын турған темир торлы вагонларға димим бойынша бирме-бир отырғыза баслады.

Тап сол ўақта Асқар менен Агабек вокзалға жетип келип, темир жолшыларға ым менен әле қандай сигнал берди.

Солың арасында паровоз бирден гудок бердй. Оның айбатлы сестине депоның басқа паровозларыда өзлериниң қәўерли жаңгырығын қосты.

Бул жаңгырықлар алдын-ала таярлапған улыўма сигналды аңлатып, үлкен қаланың узақ түпкирлеринде ләрзем берди.

Ал, қала халқы болса, бул жаңгырықты күткендей бирден вокзалға қарап жуўырды.

Демниң арасында көшелер адамларға лық толып, вокзал ишин қалай болса-солай қайнап кетти.

Паровозлар гудок бериўнн жийилетти, халықтың руўхын тастырды.

— Революция!

Агабек паровоздың басына шыгып, Петроградта Октябрь социалистик революциясының туўылғанын жәриялады.

Бирден станцияның майданшасы менен перронды қаплап турған халық бас кийимлерин аспапға ылақгырып, қол шаппатлап:

— Жасасын Октябрь Социалистик Революциясы, жасасын революция суңқары данышпан Ленин! — деп бақырысты.

— Қамақтағы барлық адамлар азат болсын! Биреў усындай уран менен темир торлы вагонларға қарай

умтылды. Опың артынан қайнап турған қәхәрли халық гуўлеп еңтерилди.

Жан-иймапы қалмай зәрреси ушқан полицейскийлер қара басын алып қашты.

Вагонлар ашылып, қамақтағы адамлар азат етилди...

ҮШИНШИ БӨЛИМ

1918-жыл.

Асқар менен Мамыт көп күнлик қәуипли хәм машақатлы жоллар жүрип, алыс мәнзиллерден асып, ерте бәхәрдің басында Шаржаўға жетти. Бул манда жерлер көклеп ағашлар жапырақлап хәр түрли қуслар келип, қыр әтирап қулпы дөһип кеткен екен.

Олар Агабектиң берген нұсқаўы бойынша темир жол депосында ислеўши Әлийзаде деген токарьды таўып алып, оған жерлесиниң жиберген сәлем намасы менен байланыс хатын тапсырды.

Әлийзаде жасы қырқларға барған орта бөйлы, шымыр денели шаққан адам екен. Ол хатты оқып болып:

Сизлер әйне ўақтында келдиниз. Хәзир бизге сизлердей дәри ийискеп, оқтың сестин есипкен азаматлар көп керек. Еле Әмудиң аяғы менен Хийўа ханлығының қол астындағы елатларда Совет хұкимети бир тегис орнаған жоқ.

— Бизниң Төрткүлде, Шаббазда қалай? — деп Асқар шыдамсызлық пенен Әлийзадениң сөзин бөлди.

— Төрткүл менен Шаббаздың үстинде қызыл туў желбиреп тур. Бирақ, ескертип қояйын, еле алыс түп-кирлер менен қалың тоғайларда аш бөридей улысып, тисин қайрап жүргеп баспашылар биротала саплас-тырылған жоқ. Әсиресе англислер¹ тәрәпинен қуралландырылған Ханжөнсидтиң баспашылары күп сайын қылышын қайрап, Төрткүлге көзин тигип отыр. Олар жергиликли байлар, уламалар менен астыртын тил бирктирип, Әму жағасында орнаған жас Совет хұкиметин қулатыўға таярланбақта. Мен сизлерди енди жергиликли Ревсовет кеңсесине апарайын. Ол жерде хәзир Қызыл әскерге Төрткүл гарнизонын беккемлеў хәм жаңа күшлер менен толықтырыў мақсетинде оған жәрдемге қураллы отряд жиберилушын ықтыярлы жаўынгер-

¹ Инглислер — англичанлар.

лер алынып, олар әскерий иске үйретилип атыр, — деди де ол қаланың орайына қарай жүрди. Олар сулыұ жайдың шарбағына киргенде «Бир-еки-үш, сол аяқ!... «Бир-еки-үш, сол аяқ!»... деген команданың астында шынығыулар жасап атырғап ықтыярлы отрядтың жауынгерлерин көрди.

Асқар менеп Мамыт қолларына мылтық ұслап, план ишинде ҳәр қыйлы әскерий өнерлер ислеп атырған жигитлерге қарап турғанда көзлери тууысқан инисин шалып:

— Мырзабай! — деп екеуи де бирден бақырын жиберди. — «Душпанға хұжим» жасап, маиқы етип жүрген жигит сәл иркилип:

— Ағалар! — деди де тууысқанларына қарай қушағын ашып жууырды.

— Тоқта, саған шынығыуды бөлиуге ким рухсат етти, неге тәртипти бузасаң?!

Мырзабай командирдин салдамлы сестинен айбышып:

— Жолдас лейтенант, анау турған жигитлер менин тууысқан ағаларым, оларды еки жылдан берли көргеним жоқ. Тууысқапларым менеп көрисиуге рухсат етициз? — деди ол әскерий тәртип пенеп қадди бойын тиклеп!

Командир стройдин шетинде турған еки жигитке дыққат пенен қарап:

— Бул басқа гәп. Мейли, он минут сөйлесиуге рухсат етемси, — деди.

Күтилмеген жерде тууысқанлар дийдарласып, апақшапақ болды да қалды. Олар биразга шекем бир-биреуине қарап мауқың баса алмады.

— Алам қалай, аман-сау отырма сен бул жерге қалай келдин? — деп Асқар менеп Мамыт инисинен сорады.

Мырзабай кеуилин басып:

— Мен тутқынға алынып, тюрьмага қамалғанға шекем алам сау еди. Оннан берлиде арадан бир жылдай уақыт өтти. Ҳәзир үйден, елден ҳешқандай хабарым жоқ. Маған ең қууанышлысы елде бий болыслар, молла-ийшанлар жоқ етилип, барлық бийлик советлердин, мийнеткеш халықтың қолына өткен, — деди ол.

Мырзабай ағаларына өзиниң не ушын тюрьмага қамалып, сүргинге айдалғаны ҳаққында баян етип: — Былтыр, барлық дақыл жыйналып, жүуери қырман

алынған ұақлары жауызлар мениң қол-аяғыма кисеп салып, таң алдында өзимдей жынаятлылар менен этапқа айдады. Аяғымды ғайзап қызыл қанға бояған ауыр кисеннің салдырлысы астында адым сайын бир жыгылып, сәске ұақта «сәпки» гүзарына жеттик. Бул жерде бизлерди дәррнү сүйири бас кемеге миндирип, сол заматы оны жагадан қашырды. Кеме дәрьяны орталыган ұақта оның жслқомын көтерди.

Сөйтип күшли самалдың пәти менен өркешленген толқынларды жарып елеусиз өрлей басладық. Жол бойы кемемиз талай прет қайырға батып, оны өчменлеуден ийшлеримиз жауыр болды. Хәпте бойы аяғымыздагы киссимиз бенен көзимиз агарып салдау тарттық. Азап-ақыреттнц барлық түрлерин көрп, онсеги-зинши күпи Шаржау жагасына жетип, аяғымыз жерге тийди. Бул жерде бизлерди қалалық тюрьмаға әкелип қамады.

Арадан ай өтпей, бир күни тюрьманың иши алапасырлы болып: — «Жасасын Октябрь революциясы!».

«Жасасын данышпан Ленин!»,

«Жасасын Совет хұкимети!» — деген жалынлы сөзлер жаңғырып еситилди.

Соның арасында биреулер камерлардың есиклерин ашып:

— Тууысқанлар! Октябрь таңында азат болдыңыз, шығыңлар еркинликке!—деп бақырды.

Қамақтагы бенделердің бәри жалаң аяқ, жалаң бас камерадан шығып, бир-биреуи менен қушақласып, қууанысып далаға қарай жууырды.

Мен хәш нәрсеге түсинбей шууласқан адамлардың изини ерип:

— Бизлерди тюрьмадан азат қылып, еркинликке шыгарған ким, ол қандай адам? —деп хәр қимнен бир сорадым.

—Ленин! Революция! Совет хұкимети! — Толқындай тасқан адамлардың жүзинде қууаныштың сәулеси күндей жарқырап, тиллеринде усы сөзлер жаңлады.

Олар көшелерге сыймай күлп, гә жалады, гә қосық айтып, гә шадлы ойын ойнады. Қулласы, азатлықтың ләззетине бөленип, адамлардың кеули көкке жеткендей болды.

Сөйтип түске таман бәримиз усы жерге келип, ықтыярлы қызыл отрядтың қатарына жазылдық. Сөйтип

хәзир күн сайын әскерий шышығыўлар үйренип өнеринизди арттырып атырмыз. —

Иинисниң қайғылы хәм аянышлы гүррицин тыңлап, тур-түслери гә түнерип, гә ашылып турған туўысқанлар еркин түрде демни алып:

«Еледе бизлердиң бахытымызга Лениниң болғанлығын айта бер. Болмаса бизиң сүйегимиз Сибирь сүргининде саргайып, еки көзимиз жақты көрмей-ақ сөнер еди иним», — деди Мамыт.

— Агалар, енди сенлер бүгин аўылға қайтасызларма? — деди ол қызықсыған түрде.

Асқар оң қолын иинисниң ийнише қойып:

Сешинде бойыңа ылайық ақыл ойың жетисип, хәр қандай нәрсени, өзгеристи айырғандай көзиң ашылыпты. Айтқанларыңның бәри дурыс. Бизлер енди баяғы Аманбай темиршиниң «тили жоқ», мүсәпир балалары смеспиз. Өткен ўақыт ишйинде бизлер көп нәрсени көрип, көп затты үйрендик. Ашшы менен душшыпың, жақсы менен жаманның парқына түсинип, дүньяпың көп қубылысларын аңлайтуғын болдық. Ал, енди аўылға болса, бәримиз бирге қайтармыз. Тусиндиңбе?

— Түсиндим, сенлер де бизиң отрядқа өтип, қолыңызга қурал жарақ аласыз, солайма?—деп Мырзабайдың күлмлеген жүзи бәхәр күнниңдей жадырап, көзлеринен қуўаныштың ушқышлары зердей шашырады.

— Аўа солай!—деп Асқар иинисниң сөзин мақуллап, оныц ийниен қақты.

Өз-ара әңгимега Мамыт араласып:

— Аманбайдың бир ўақлары киси есигинде қул болып, телмирип жүрген жалаң аяқ, мүсәпир уллары бүгин қолларына қурал алып, революцияның жаўынгери сыпатында туўылған жерин, халқын ишкн, сырткы душпанлардан қорғаўға атланды? — деди мардыйып.

Усы ўақта иштен шыққан Әлийзаде туўысқаилардың еле таўсылмаған әңгимесин бөлип, Асқар менен Мамытты ертип кетти.

Ықтыярлылар қысқа ўақыт ишинде әскерий таярлықтың тийкарғы түрлерин пухта үйренип, жаўынгерлик жолға таяр болды.

Түн. Қазарманың иши тастай қараңғы. Хәмме шырт уйқыда жатыр. Биреўлери арасында әлле қандай түслер көрип, гә ыңыранды, гә күлди.

— Тревога!—деп дауыслады да ауызда отырған ғүзетші, командирдің бұйрығы бойынша дабыл қағып, хәммени уйқысынан оятты.

Хәш нәрседен бийғам жатқан ықтыярлы жауынгерлер тезден кийинип, қолларына оқ-жарағын алып сапқа турды.

— Отряд смирно! Дыққатыңыз ортаға!

Лейтенант оң қолының бас бармағын фуражкасының қаспағына аңарып, қазарманың орта жерінде турған тулғалы адамға жақышлап:

— Жолдас комиссар, ықтыярлы жауынгерлер отряды сизің бұйрығыңызға мууанық сапқа турды!—деп рапорт берді.

— Сәлем, жолдаслар?

— Сәлем, жолдас комиссар!

Комиссар кең көкірегін керіп:

— Менің фамилиям Шербаков, атым Николай, бүгіннен баслап отрядтың комиссары сыпатында сизлер менен жауынгерлік жүріске — Төрткүлге атланамыз, — деді ол жууан дауысы менен саптағыларды бір қатар шолып.

Мырзабай болса бул хабарға қууанып: «Енди мен Қалмурат қазыға өзимнің ким екеңімді көрсетіп оның менен арқайын есапласатуғын болдым» деді ол өз ишнен, тислерін қайрап.

Кейін комиссар оларға отрядтың жауынгерлік сандардағы ұазыйпасын түсіндіріп:

— Жолдаслар, сизлердің араңызда хәрқыйлы миллетнің ұәкиллері:—орыс, татар, өзбек, қазақ, қырғыз, тәжік, түркмен, уйғыр, қашқар халықларының садық перзентлери бар. Сонлықтан биз отрядымызды хәқыйқат интернационаллық отряд деп мақтаншылы түрде айта аламыз. Биз ишкі хәм сыртқы душпанлардың қысқысына ушырап отырған қарақалпақ халқына өзлериміздің қолымызды созыуға баратырмыз, — деді де қасында турған лейтенантқа ийек қақты.

...Бәхәр қуяшы бүгін жадырап шықты. Оның зердей жарқыраған өткір нурлары жасыл лппасқа бөленген бийік тереклердің төбесіннен асып, көлбеу жатқан асау өмірдің сарғылт сууына шашырады. Сәуір самалының лебине тербеліп атырған тутас толқышлар бірден алтындай дөңіп, жарқырап кетті. Таң сәуілесін аңсап қалған ақ қанатлы шағалалар суу үстінде

шаңқылдасып ойынға шыққан шабақларға изли-изинен хұжим жасады.

Соның арасында асау Әмиу кем-кемнен көбиклесип кспарына сыймай, жағада тұрған кемелерди бесиктей тербеді.

Әйне усы ўақта жагысқа келген ықтыярлылардың биреуі:

— О жарықлық, сениң менен жаңадан дийдарласып, қушағында жүзіўге нәснйем бар екен ғой, — деп ылай суўға бет қолын жуўды.

Басқалар асау дәрьяның толқынласып атырған шалқар суўы менен үстиндеги ушып жүрген шағалаларға қарап, кеўлиндеги қайғы-шерин тарқатты. Тек Мырзабайды ылай суўдың ийрими әлле қандай ойға салып, жүрегиниң түбинде шөгип жатқан Жумагүлдиң тағдириң қозғап жиберди. Ол өз қалыңлығының келбетин көз алдына ериксиз елеслеткен сайын кеўили бұзылып, ҳеш қашанда орны толмайтуғын жоғалтыўдың ауыр дәрти ийеледи. Оны терең ойдың салдарынан комиссардың:

— Кемеге отырыңлар!—деген командасы шығарып алды.

— Хәмме бирден жанланып ғаўырласып жағада тұрған жети азналы кемеге минди.

Кейин бас дарға комиссардың буйрығы бойынша кемени жағадан қашырып, оның желқомын көтернўге тәртин берди.

Сөйтип, арадан көп ўақыт өтпей-ақ айдарлы, сүйир бас кеме ағын суўдың тезлиги менен күшли самалдың пәтине өркешленген толқынларды қақ айырып зуўлап кетти. Жағадағы бирең-сараң пытыраңқы жайлар мөлсеп ағашлар кемедегилерге бир көринип, кейин ғайып бола берди.

Айдарлы кеме ҳеш жерде иркилместен тасқын суўдың толқынын жарып, келеси күни азанда Құла таўдың тусынан шықты.

Тап усы ўақта: «Пах-пах-пах!» —деп жағадан үстине атылған мылтықтың сести еснитлди.

— Баспашылар!..

Кемениң азнасында жатқан ықтыярлылар уйқысынан оянып дәрриў жарағына жабысты.

— Бас дарға, тезден кемени жағалат!—деп комиссар қатаң буйрық берди.

— Ҳэзир жағалаўға болмайды жолдас комиссар, баснашылар бизди туўры оққа тутып атыр.

— Жағалат, болмаса атаман! Комиссар қәхәрге шыдамай маўзерин қолына алды.

Бирден зәрреси ушып жан-ийманы қалмаған дарға дәрриү кемениң басын жағаға қарай бурды. Ол баспашылардың оғынан көре, комиссардың абайынан ссскенди.

— Отряд, саўашқа, атыңлар!

Комиссардың қатаң даўысы кемениң ишин қалтыратып жиберди.

Ықтыярлы жаўыпгерлер кемениң ериегине буққы таслап баснашыларға қарсы оқ атты.

Үстп-үстине атылған мылтықтың сестинен дәрьяның ишин саўаш майданындағыдай жаңғырып кетти.

Уах, ў-а-х, жаўызлар? Аяпышлы, ашшы даўыс кемедегилердин қулақ пердесин қалтыратып, жүрегин сызлатып жиберди.

Жазым оққа дуўшар болған дарға стбетинен жығылып, кемениң ултанып қызыл қапға бояды.

Соның арасында кеме жағаға жақышлап, қырдағы баснашылар қыйқыўласып қумға қарай қаша баслады...

ҮМИТ ҚУЯШЫ

Повесть

БИРИНШИ БӨЛИМ

Дәуқарадан көмір жүклеп шыққан кәрұан Ургенчке жақындағанда қаланың түпкірінен қулақты жаңғыртатуғын гудок сесті еситилди Бул сестен түйелер үркіңкирел, жолдан шығып кете жазлады. Кәрұан тартыушылар оларды қамшылады, қайтадап орпаң жолға салды.

Жаңғырықтан адамлардың да қулағы питип, бир дем еситлей қалды. Соның арасында күннің бетин қара булт қаплап, әл-аспанда гаргалар гаңқылдаса берди.

Гудок сесті тынды.

— Бул не, ата? — Түйекенлерге ерип княтырған, үсти-басы алба-далба, жасы онтөртлер шамасындағы бала кәрұанбасыдан сорады, сезікленген хәм қызықсыған пишиңде жән-жағына қарап.

— Завод, — дедн оған қартайа баслағап кәрұанбасы—Рабочнйларды шақырып атыр.

Ол сурланған бултлардың арасынан батыўга бейимленип баратырған дөңгелек күннің сағымына қарап, еңкейген нйпин қысып:—Бул жерде не болып атырғанын соң өзін билип аларсаң. Бизлер сени усы жерде қалдырамыз. Бул сениң алыстан сапар шегин княтырғап Ургеничин. Аўа, сен бул жерге аман-есеп келип жеттим деп есанласаң болады.

— Маған Жуманшяздың аўылыпа жетпў керек, — дедн албырап бала.

Повесть „Ананың ары ушын“ атлы гүрриң тийкарында қайта жазылған.

Ол басыпан аягына шекем көмир шаңына былғап-ган, басқа айдаушылардай арық хәм адырақ көзли еди.

— Хо-о анау темир дәруазалы тас жайға бар, — деп кәрүанбасы қамшысы менен көшениң ақырындағы жайды көрсетти. — Сол хәзир гудок берген завод. Сен еситтиң гой?

Бала басын ийзеди.

— Ол жерде мастерлерди көресең. Олар жақсы адамлар, барлық кәмбағаллар сыяқлы жақсы. Олар саған қошақ жер тауып береді, ал азапта жолды силтеп жибереді, хош бол, балам!—Кәрүан басы алдыңғы түйениң ерине байланған шөрек түйилген түйиниңки шешип алып, балаға узатты. — Қорықпай барабер, Бердибай. Құдай саған яр болсын!

Бердибай қолын көксине қойып, кәрүанбасыға хәм оның жолдасларына ийилни тәжнм етти.

Кәрүан эсте оңға, Хийуа жолына қарай бурыла баслады. Ол жол ағаш көпирдиң аржағынан басланатуғың еди. Бердибай түйелердиң изинен көпке дейин қарап турды.

— Әй! — деп бақырды алыстан кәрүанбасы, — Мүмкин қайта ойландың ба? — Бизлер менен Хийуаға барасаң ба?

Бала өжетлик пенен шаң басқан, тықырлап шашы алысқан басын шайқады.

— Рахмет сизлерге—деді ол, алақанларын ерине дөгереклеп қойып. — Мен айттым гой: бул жерде мениң жұмысым ба-а-р!

— Кәрүаншың изинде баратырған айдаушылар балаиң анық сөзлерине мыйық тартып күлди.

— Өзиниң ахмийетли ислеринде алла саған жәрдем етип, табысқа ерис, балам!—деді олардың ишинен биреуи дауыслап.

Я күлкиси келгенликтен бе, я бир өзи қалғанлықтан ба, Бердибай төмен қарады. Ол жолдың дәрбентинде заводқа барыуға батылы бармай турды.

Кәрүан кешениң айлаибасынан көрпбей кетти, қаланың көшелери бос еди. Минне тағы гудок есптилди. Бердибай селк етти. Бул қорқынышлы сес қашан тынар екен деп, шыдамсызлық пенен күтти. Ол адамларды көрди. Олар жаман киинген, еркеклердиң де, хаяллардың да жүзлери биргелки қатал түсте болып, олар гудок дауысына қарай хәр тәрәптен асығып бармақта.

Гудоктың құдиретли, хұкимдар дауысына бағынып, Бердибай қорқа-қорқа олардың изинеп ерди.

Заводтың темир дәрұазасының қасындағы суу себилмеген майдаңда адамлар топарласып жыйналған. Аралдан келген балаға, бул жерде барлық дүнья жүзиниң адамлары жыйналғандай болып көринди. Бул ўақытқа шекем ол халықтың буишама көп жыйналғанын тек даладағы эпиўайы базарларда ғана көрген еди. Оны да тек ски рет көрди. Бирақ, онда адамлар асығып, бири-бири ийтерисип, бақырасып жүрер еди, ал бул жерде белгисиз бир күшке бағынғандай иңдемей тыңш тур. Бердибайдың ойларына жуўап бергендей, майдаңда турған адамларды бириктирген бир сөз еситилди.

— Жолдаслар!

Балконда турып, улын бойлы бир адам сөйледи.

— Жолдаслар!—ден токирарлады ол және. — Россия пролетариаты, барлық еллердиң езилген халықлары үлкен қайгыға ушырады. Бириң партия комитетимиз ҳәзир Москвадан Владимир Ильич Ленинниң рабочийлар алдында сөйлеп турғанда жарадар болғаны ҳаққында хабар алды. Оны эсер-террорист бир ҳаял атқан.

Аламан бирден шуўласты. Бақырысқап дауысларда еситилди.

— Владимир Ильич тири ме?— деп сорады бир ири дауыс.

— Тири, — деп жуўап қайтарды балкондағы адам. — Врачлар оқты алған. Бирақ, бириң көсемимиздиң ден саўлығы, өмири қәўип астында.

Адамлар барлығы бирден сөйленип кетти. Бала бир сөз де түсинбеди, бирақ оиың жүреги рабочийлардың усы қайғысына езилип баратырғандай болды. Ол ҳәр кимнен, не болып қалғанын сорастырып көрди. Ҳеш ким буған кеўил аўдармады. Ақырында, ол улын бойлы бүкирейнен, қалың сақалы шала ағарған ғаррыға қарап:

— Ата, — деп жалынып сорады Бердибай, — Айтыңыз, қудаи ушын, не болып қалған?

— Ленинди жарадар еткен, —деп жуўап берди ол басындағы қояң тери малақайып туўырлап қойып атырып. — Сен Ленинниң ким екеңиң билесең бе?

Ол балаға тап өзіне тең адамлардай көріп қарады. Бул баланы жүдә қуғанты, ол өзиннің тууысқанын тапқандай болды.

Бирақ, сақаллы адам басқа адамлар секилли, өзиннің ауыр ойларына шүмди хәм балаға енди дыққат аударыуды қойғандай көринди. Балконға еркеклер хәм хаяллар шықты. Олар душпанлардың революцияны тушықтырыуға урынатуғынын, бирақ олардың хәрекеті босқа кететуғынын, Ленин исиннің женетуғынын айтты. Совет хұкметі бул жерге, алыс Хорезмге де келеди, — деди.

Қәпелимде бирдең барлық тәреплерден ысқырған сеслер, ат туяқларының дүбирсили шықты.

— Жолдаслар, тарқалыңлар!—деп трибунадан бақырды.

Хәмме хәр тәрепке қашты. Бердибай қорыққанынан өзін умытып, өзи менен сөйлескен адамның изинен жууырды. Заводтан бақырысқан сеслер еситилип турды. Бирнеше рет атылған мылтық сести еситилди.

Сақаллы адам бир гүжмнің қасында тоқтады, оның будыр-будыр шақасын, көгерип кеткен алақанлары менен сыйпалады, көкирегін басты. Ақырында, ол өзіне келип Бердибайды көрди.

— А-а, — деди ол, сурлайып кеткен еринлерин зорға қыймылдатып, — сен усы жердемисен. — Ол майдан тәрепке қарады. Қалың қаслары астынан оның кек жалынына толы көзлери жарқырады. — Мейли, — деди ол тамырлары шығып турған мушын көрсетип, қәхәрли түрде. — Тез күнде сизлердің барлығыңыз өзиниздің семіз ханыңыз бенен бирге қашын кетиуге мәжбүрий боласызлар.

Бала бул созлерден хәулығып қорқайын деди.

— Қорықпа, — деп ол адам өзиннің қолын баланың арық ийнише қойды. — Ленин жасайды. Оның адамлары жайсады. Олар бизлерге байларды қууыуға жәрдемлеседи.

Ол көкирегін керип хәм балаға қарап, бурыннан танысындай:

— Кеттиқ, — деді қысқаша.

Балада оның изинен қуллық етиу менен ерди. Олар тап усы гезде босап қалған базардың үстинен өтти хәм қыйсық кошени бойлап, төменге қарай кетти. Бул көшеде хәнерментлердің дүканлары хәм устаканала-

ры жайласқан еді. Ыс басқан дийўалынан ақ таныўға болатуғын устахананың алдын да ол тоқтады да аяғы менен кишкене есикти ийтерип ашты. Бул есикке оның ири денеси зорға сияр еді. Бул жерде ол баланы тап бириши рет көрип турғандай:

— Сен кимсең? — деп сорады таңланып.

— Бердибай, — деп жуўап берди бала албырап.

— Сен жергиликли адамларға уқсамайсаң ҳәм сөйлегениң де бул жердегилердикипдей емес.

— Мен бәрше қоныратлылар қалай сөйлесе, солай сөйлеймен.

Темирши күлимсиреди.

— Мине, қандай! — деди ол қызыққан түр менен:

— Сен кимнің баласысаң, қай жерденсең? — деп сорады.

— «Батпақ өткел» аўылынанман. Ол Қара-тереннің бойында. Сиз оны билесиз бе?

Темирши басын ийзеди.

— Бирақ әкем меиң қашаннан-ақ жоқ, — деди бала қамығып. — Ол ашлық жыллары өлди. Аўырды да өлди. Оның аты Еримбет. Мүмкин еситкен шығарсыз, балықшы Еримбет? — деп бала төменнен темиршинің бетине үмит көзлери менен қарады. Оның бундай үйпаппаппаған сақалын бала бурын өмиринде көрген емес еді.

Темирши оны бирден ийиннен қушақлады, ҳеш бир сөз айтпастан ишке қарай тартты.

— Бизикше жүр чай иш, дем ал. Оннан кейин сени алыстағы Арал жағаларынан бул жаққа не айдап келгенн жөпинде сөйлесемиз.

Төрт адымнан артық болмаған кишкене дәлнзде темирши мыс қуманнан суў құйып, алды менен баланы жыллы суў менен жуўындырып, шаң-қумларынан тазалады. Кейин оны жылытып, ишине нан туўралған суйық жарма менен аўқатландырды.

— Күте тур, — деди ол, — мен ҳәзир келемен. Ол бүкирейип, устахананың артына қосып салынған пәс өжпруге қайтып келгенде, бала уйқылап қалған еді. Темирши оның тақыр басын сәл көтерип, көпшикти жөнлеп қойды.

— Ана, — деди бала көзин ашпастан бирден бақырып жиберип.

— Уйқыла, уйқыла — деди темирши өлпең даўсы менен бала жүзине телмирип.

— Апамды бермеймен! Оған тиймеңдер. Ол меники. Кет, уятсыз гарры, кет бұл жерден! Апамды бермеймен. Мен сени... мен сени... көзлериңди тырнайман. Жиберің мени, жиберің!

Ауыл ақсақаллары Бердибайдың бақырған дауысынан жыйырылды, ал Жуманияз бай қулақтарын қоллары менен басты. Сол уақытта бір бәтпешер жигит өзінің балғадай ауыр мушын көтеріп, баланың басына бір урды. Бердибай жап түршигерлік дауыс пенен бақырып жиберді де жерге құлады. Бердибайдың анасы Айшагүл сулыұ қатты өксіп жылап, есінен айырылып қалды. Екі дугыжым жигит хәлсіреген хаялды көтеріп алып, ердің үстінде кесесіне таслады хәм еили қайыслар менен мықлап байлады.

— Жауызлар! Сизлердің балаларыңыз да мениң баламдай бахытсызлыққа ушырап жылағай. Ата-анасының дийдарын көрмегей!..

— Хайуапсызлар сизлер, ырылдасқан көпеклер. Неге баланы анасынан айырасызлар? Сизлер еле бұл бийбастақ ислериңиз ушын жууап бересизлер, ипласлар!!!

Жарлылардың қатты қәхәри келди. Олар бұл зорлық-зомбылыққа жек көріушилик пенен қарап турды, бірақ хешким Айшагүл ушып хәм оның жетім қалған баласы ушын араға түсе алмады. Әкеси өлер алдында баласына: «анаңа ғамхорлық ет», деп тапсырған еди, бірақ Бердибай оны қорғай алмады. Бурыннан ақ әмудәрәя жағалауындағы ауылларға тарқалған Айшагүлдің сулыұлығы оның басына бәле болды. Ургенчли Жуманияз бай байсыз қалған арыу хәққындағы хабарды еситип, оны ауылдың ақсақалларына бір пада қой берип, сатып алды. Ол Айшагүлдің баласы он төрт жасар Бердибай ушын да еки қап шалы қосымша берди. Бірақ Бердибайдың апасын қорғау ушын жан аямай умтылғанын көрип, қәпелимде оны өзи менен алып кетіу пикиринен қайтты.

— Құлыңыз Бердибайды өзлериңизге қалдырамап, — деди ол ауыл ақсақалларына. Олар болса, қойларды, шалы толы қапларды көрип, бахыттылық келди деп есінен айырылып тур еди. Үш жыл қатарына ауыл ашаршылыққа ушырап, усы уақыттың ишинде хәттеки ақсақаллардың өзлери де ашырқап қалып еди. Жума-

һияздың берген қой хәм шалысына олар аспаннан түскендей қуанды. Ауыл молласы да шетиректе бир нәрселерди оқыған болып, танышсызланған түрде көзлерн менен қойларды санап турды.

Жигитлер атларға қамшы урды. Бердибай да, еплеп орнынан турып, олардың изинен жууырды. Атлылардың биреуи артына бурылып қарамай-ақ, баланың мойнына қамшы тартты. Бердибай шыр гүбелек тауланып, орпаң жолға жығылды.

Усы уақытлары өр айдарлы баланы буйра толқынында талай сапар тербетип, бесик болып шайқаған ақ сақаллы Арал үзликсиз шууылдады. Толқышынан ақ көбик шашып жар-қабақларға урып турды. Мәгәр, балаға дәрмап ендиретуғын теңиз бетинде шайқалыс найда болды. Бала әсте көзин ашса теңиз шууылдысын еситти. Ол қара жерден омырауың көтергенде тап жаңа ғана атып киятырған едн.

Бердибай не болғанын жаңа есине түсирди. Рас-таанда ендн оның анасы қасында жоқ, оны «жауыз адамлар алыс жақларға алып кетти» деген ой оның жүрегин тесип кеткендей қыйнады. Бердибай байдың нөкерлеринне тәп бергенн де, Жуманияздың тислерин көрсетип, дәслеп уахахалап күлгенин, соңынан жек көрини жыйырылғанын есине түсирди.

— Мен оны өлтиремен, — деген шешимге келди Бердибай.

Ол ауылға қайтып келди. Өзиниң усақ-түсек затларып тез жыйнап, нағыз азаматтай исенимли адым менен кең далаға қарай кетти. Оны хешким ирикпедн. Тек бир ғарры кемпир ғана, хасасына сүйснп турып, ынжылып сөйледн:

—Қайда барасан, бийшара балам? Сенн я қасқырлар жейди, болмаса аштан яки шөлдеп өлесен ғой.

Бала шопанлардың жайлауынан өтип, көп уақыт гезип жүрди. Шаршады. Аш-әптадалықтан азап шекти. Бирақ кейин қайтыу хакқындагы ой оның басына хеш келмедн. Ол дүзде путалар түбинде жатып шықты, таслардың үстинде уйықлап жүрди. Ол бир күнлери бир ауылға шығып, сол жерде биреудин есигинде қысқа шекем бир тамағы ушын жұмыс етип, қой ешкисин бақты.

Ол хәпте, ай есабын умытты. Бир жауыплы күни ол Дәуқарадан Ургенчтин үсти менен Хийуаға көмир алып баратырған кәруанға қосылды. Жуманияздың ауылы

Ургенчтен алыс емес жерде екенни Бердибай билетуғын еди. Ойланып турмастан, ол кәрұанбасының «сбиндей аўқатланғаның ушып түйселерди айдаўшы бол», — деген усынысын қабыл етип, келисим берди.

— Соның ушып да биз сени өжетлик пенеп баратырғап жериңе апарамыз, — деди ақ шашлы кәрұанбасы.

Кәрұанның жолы дым алыс еди. Мине, ол жол себилине көнип Ургенчке жетип келди.

* * *

— А-а, турдың ба, балам. Қалай уйқыладың?—деп сорады темирши Бердибайға өзиниң ыссылыққа тап-ланып, шыпығып қалған бетин бурыңқырап турып.

— Сорамаң, ата! Өлген адамдай сулық бөлып уйық-лаппан, — деди ол уста қолындағы ораққа қызығып қарап турып.

— Таңға жақын түсинде сөйлендің, — деди уста орақты бочкадағы суўға таслап. Шыжылдаған сес еситилип, пар жоқары көтерилди. — Сени не нәрсе қый-налдырып жүр? Сағап не болған? балам? —

Бердибай үндемей төмен қарады.

— Жақсы, — деди ғарры азанғы шай ишетугын сыпаға баланы да мирәт етип.

Олар азанғы халқасқа нан жеп, қатық ишти. Ал, буннан кейин Бердибайды тағы уйқы басты. Ол тағы да көп ўақыт уйқылады, зилдей болған басын хеш көтере алмады.

Ол бир даўысларды еситип жатты. Бирнеше адам сөйлесип атыр. Дәслеп Бердибай тек гейпара сөзлерди хәм Ленин деген әжайып атты ғана еситти. Бул атты ол биринши рет сол Ургенчке келген күни азаңда еситкен еди. Соң ол уйқысынан ояңды.

— Ханның тимискиленген адамлары хәзир барлық үйлерди тексерип көрип жүр, — деди темирши әстеп. — Олар гүманланған хәр бир адамды алып кетеди. Бирақ, кеўилди түсирмеў керек. Советлик жолдаслар Хийўа халқына жәрдемге келеди. Жолдас Семенов сизлерге бул саатлардың (күнниң) алыс емес екенни жеткернүди тапсырды.

— Қашан көтерилемиз? Қашан бул барлық семиз-ликтен қутырып кеткен хайўанларды жоқ етемиз? — деп сорады бир жас даўыс.

— Асықпа, Аманқұл, — деп жууап берди темирши.
— Бул жерде не ҳаққында айтылғанын сен түсиндиң бе? Олай болса, өзиниң жүз әскеринди таярлап қой. Олар биринши белги берилиўден қызыл жаўышгерлерге өз қураллары менен жәрдемге келсин. Сизлердиң барлығыңыз-әм солай етиң. Түсиникли ме?

— Таярланамыз ҳәм күтемиз. Тек тезирек болса скси, өйткени күтпўге ҳәм шыдаўға тақатымыз қалмады. Байлар, әсиресе пәлетий Жунайдың өзи ақырында ийт болыўға қарады. Жәлладлар Россия алыс деп ойлайды, бул жерге революция келип жетпейди деп өйлайтуғын шығар.

— Мейли, не ойласа ойласын. Олар ушын қашшан ақ арқан-жишлер есиўли тур, — деди сол бир жас даўыс.

— Әдеттегидей, биримлеп тарқалыңлар, — деп буйырды темирши.

Демде жай иши тым-тырыс болды.

— Ата! —деп шақырды Бердибай.

— Ҳаў сен ояныпсаң ғой? — деп темирши Бердибайға жақын келди. — Буншама неге шаршап қалгансаң, балам? — деп ол өзиниң темир услап қабарған алақаны менен Бердибайдың маңлайынан сыйпады.

— Ата, —деди Бердибай. — Сизлер қашан байларды өлтириўге барасызлар?

Темирши қолын Бердибайдың басынан алды.

— Минне қапдай, — деди ол. — Ал мен сени уйқылап атыр деп ойлап едим.

— Мениң уйқым келмеди, — деди Бердибай. — Бирақ мен бәрли еситтим.

— Солайма—деди Темирши ҳәм буйрық түринде:

— Қәне, өзин ҳаққында жасырмай айт. Енди мен сениң ким екенинди ҳәм бул жерге неге келгениңди билнўим керек.

Бердибай өзиниң басынан пелер өткенин сөйлеп берди.

— Маган жәрдем етиң. Жуманияздың қай жерде туратуғынап көрсетиң.

Темирши үидемеди. Бердибай оршынан секирип турды.

— Мен кетемен, — деди ол қарлыққан даўыс пенен. —Егер сиз көрсетпесеңиз, онда басқа адамлар ақ Жуманияз аўылының жолын көрсетип жибереди.

— Отыр! — деп буйырды темирши. Бердибай күшли дауысқа бағынды. — Отыр! Сен хәзир, хәш қайда бармайсаң. Мен сени жибермеймси. Мен сениң өзиннен бурынғы адамлар сияқлы, ақылсызлық хәрекет жасаудан опат болғаныңды қәлемеймен.

— Мен бәрибир өш алыуым керек. Буның не екинн сиз түспнесизбе, ата?

— Түсинемен, — деди темирши. — Сен бүгін бул жерде қанша кәмбағал адамлардың болғанын көрдің бе?

Бердибай басын ийзеди.

— Олардың хәр биринин байлардан өш алыу ушын өз себеби бар. Биреулерин салықты толық төлемегени ушын мөканынан айырып, постырып жиберген, екінши биреулердің балаларын тартып алып қул еткен, үшінши биреулердің жана түскен келиншегини алып кеткен. Бул қайғы-хәсиретке, Хийұада байларға хәм олардың жалпылдақларына қарсы жүрегінде кек жалышы қайнамаған, олардан азап шегип жүреги дәртке толмаған бир де дийхан яки өнермент табылмайды.

— Сонда неге барлық кәмбағаллар бирдеп көтерилмейди!?—деди Бердибай дауысын көтеринки шығарып.

— Сен мәрт жигитсең, — деп мақтады темирши.— Соның ушын сен тынышлан хәм шыдап тур. Сениң толығы менен өшинди алатуғыныңа ант етемен. Тек Жуманияздан ғана емес, ал барлық езиушилерден, қанхорлардан өшинди аласаң. Буны мен, Мадамин темиршини, саған ұаде етемен.

Ол күшли қолы менен Бердибайдың қолын қысты.

* * *

Күн артынан күнлер өтті. Бердибай Мадамин темиршиниң жәрдемшиси болып иследи. Бердибайдың сыртқы көриниси де өзгерди. Бул бир ұақытлары өзиниң туўған аўылынан қашып кеткен бала емес еди. Ол сржетти. Хәрекетлери хәм қыймыллары тап Мадамнидикиндей бир қәлипте хәм исенимли болды.

Енди Бердибай Жуманияз байға пышағын көрсетип топылыу пийетинде емес еди. Оның алдына қойған жоқары хәм хәқыйқат мақсети бар еди. Бул мақсетти ол Мадамин темиршиниң жәрдеминде көре билди. Оның Мадамин темирши екіншини әкеси болды.

Хәр күни кеште Мадамин үйинен бир жаққа кетип, кеш қайтатуғын еди. Бердибай темиршиден оның қай

жерде болганын ҳеш қашан сорамады. Гейде устахананың қасындағы тар қақырада Ургенчли өнерментлер хәм батрақлар жыйналатуғын еди. Бердибай олардың жасырын большевиклик шөлкемнің ағзалары екенни қашшан ақ билди. Енди олар менен тең адамдай Бердибайда олардың гүрриңлесіулерине қатнасып жүрди. Оларда Бердибайға өзлериниң бир-бирине айтқанындай, «жолдас» деп сөйлесетуғын болды.

Солай болса да, темирши уста барлық ўақытта Бердибай менеп сөйлесіуге, оған өзиниң өмири туўралы сөйлесп беріуге ўақыт табатуғын еди. Оның бул гүрриңлерини жас жигит ушып әйтеўир бир қызықлы ўақытлар болып көрнбеди: Мадаминниң тағдири, өмир жолы Бердибай ушып өмир мектебиндей болып хызмет атқарды.

— Мен өзимизниң Хийўада, темирши уста семьясында туўылып өстим, — деди Мадамин. — Мениң ата-бабаларымның барлығы уста болған. Мениң әкем олардың өнерин үйренип жетилистирген. Оның данқы бираз жерге жайылып, хәмме оны хұрмет пенен Искеидер уста деп атаған. Оған дийханлар да, шопанлар да, балықшылар да, қалада жасаўшылар да келип турған. Ол пазна, аңшы шанышқысын, пышақлар, жуўсип хәм басқа да көплеген беккем хәм жеңил зағлар соғатуғын еди. Адамлар оның устаханасына ағытылып келип, қайтыўға асықпайтуғын еди, өйткени мениң әкем тек ғана шебер уста емес, ал ҳақ шийетли, ашық кеўил хәм қайырқом адам болған. Оның Хийўадағы барлық басқа усталардан айырмасы, ол өзиниң ислеп берген жумысына қанша ҳақы төлеў керек екенни, оның баҳасын айтыспай, ал сол жумысты ислеткен адам қанша төлеўге шамасы келсе, соған қайыл болатуғын еди. Ақшаны әкем хеш қашан қайта санап алмайтуғын еди. Ол адамларға исенетинғын еди хәм сол себепли оны, Искеидер устаны, хәттеки гезеиделерде, белгили жалатайларда алдамаған.

Мен жас ўақтымнан оның қасында болдым. Мени тек темирши уста емес, ал адам етип тәрбиялаганы ушып мен оған лүткил өмир бойы мишиетдармай. Ол мениң өзнге ылайықлы мийрасхоры, исин даўам еттириўшиси болғанымды күседи. Ол, ашлық жылы қай-

тыс болды, Бердибай. Деген менен, бундай өлим бизиң үлкемизде сийрек емес те, аз гезлеспейди де.

Әиемнің устаханасында мен бир өзим қалған ұақытта, мениң жасым шама менен тап ҳәзирги сениң жасыңдай еди. Аўыр, қорқынышлы жыл болды. Бәхәрде егилген егинлердиң барлығын суўық урып кетти, ал жаңадан егилген атызларды да жазда буршақ жаўып қыйратып кетти. Малға ҳәм балыққа кеселлик таралды. Аўыр жуқпалы аўырыўлардан адамлар да қырылды. Олар он-оилап, ҳәтте өз туўысқаңлары менен хошласа алмай, кимлер атызда, кимлер жолда өлди. Тек ханның, байлардың амбарлары, телекleri дәнге сыймай толып турды. Олар дәнди Әмиўдин жоқарғы жағынан сатып алды. Ол жақта сол гезде дән ертектегидей арзан болған ҳәм байлар кеме менен дәслеп Үргенчке, соңынан Хийўаға алып келген. Ашлықтан ҳәм азап шегиўден еси кеткен адамлар байларға өмирлик қуллыққа сатылды, бир қап дән ушын қызларын тоқаллыққа берди.

Мениң устаханамдағы көрик әлле қашан өшип қалды, әкемнің әсбапларын шаң басты. Ҳеш кимге кетпен де, қулып та керек болмай қалды. Мише халықтың шыдамы таўысылған күн де келди. Ашлықтан өлип баратырған адамлар байлардың дәнлерин ҳәм алтынларын күш пенен тартып алыўға қарар етти. Жарлылар байлардың бир неше жайларын өртеп жиберди. Бирақ, буньц кейшинең болған жазалаўлар сондай аяўсыз болды, ҳәтте мен усы күнлери де оны еске түсирсем жаным түршигеди. Ханның жасаўыллары адамлардың геллелерин, жантақ шаиқандай етип, қылыш пенен думалатты. Хийўа көшелеринен қан ақты. Ол шаң менен араласып, гүрең тасқынға айналды. Қорқынышлы зипданлар сорлыларға толды. Оларды үйлеринен услап алып, ҳеш сораў сорамастан, узақ ўақыт азапланып олетуғын өлимге айдады.

Жарлылардың ең батыл, әжетлеўлери сахра далаларға қашып кетип, сол жерден байлардың үйлерине топылыўды өзлерин ҳәм жалпылдақларын өлтириўди даўам етти.

Мен тек жас болғанлықтап аман қалдым, бирақ хан ҳәмелдарлары мени де тынышыма қоймады. Бир күни бизиң гөне есигимизди олар қатты қәхәрленип аяқлары менен тепти. Өлгенше қорыққан анам «ким» деп сорады. Жуўап ретинде абай етип қорқытқан даўыс-

лар еситилди хәм биреудің устаны талап етип буйырған даўысы шықты. Мен хан жасаўылларына шығып көрндим. Бизің үйге топылып келген солар екен.

—Мине, қандай уста!— деп жасаўыллардың баслығы таңланды хәм гарқылдап күлді. — Қа, ол балғаны да көтере алмайды ғой!

— Басқасын, бәлким, таба алмаспыз, — деди екінші жасаўыл.

— Бәри гүздеғи шыбынлардай өлип питти.

— Мейли, — деди олардың баслығы маған былай деп турып: — Мине саған хан сарайынан мынадай тапсырма: азанға шекем оңға жақып кисен таяр болсын. Усылайынша тағы хәр күни таярлаўың керек. Егер усы жұмысты питкерип берип турсаң нап, ақша аласаң. Егер питкермесең— бизлер саған мынадай қыламыз деп, ол басты қалай кесетуғынан көрсетти.

— Жоқ! Хеш бир нәрсе ушын бул дүньяда мен оны нслемеймен! —деп бул семіздің жүзише бақырып жибергим келди.

Бирақ мен үндемедім, ал түнде болса сахраға қанып кетіуді мақул көрдім...

Мен шүтпк шыраны жағып, апам жатқан бөлмеге хоншласыу ушын кирдим. Мине мен оның бахытсызлықтап, ашылықтан хәлсиреп атырғанын көрдім. Менсиз оның өлип қалатуғынын түсіндім.

Мен ол ўақытта еле хәлсиз едим. Көңлим де хәлсиз еди. Сонлықтан мен өмир бойы кеширип болмайтуғын ис неледім. Түсімдегидей, устаханаға кирдим. Көмирди алыстырып темирди қыздырдым. Опы сонша гижини урғанымда ушқышлар, жаўған жаўындай ағытылып жатты. Мениң жиңшике қолларымның диңкеси кетти, балтырларым қалтырады. бирақ пәлетий жұмысты қалдырмадым хәм азанда жасаўылларға кисенди таяр етип бердим.

Тез күиде өмир маған аяўсыз сабақ берди. Мен кисенлерди кимлер ушын ислегенимди түсіндім. Лийкни, бушнан алдын мен хан жасаўылының қолынан иснем ушын сыйлық ретинде хақы алдым. Ол алдамады: алты шелек уи хәм гүрниш төкти және бир қысым теңге берип, былай деди:

— Жарайсаң, Мадамин. Хәтте ертектеги дәўлерде бул кисенлерди үзе алмайды.

Биз апамыз екеўимиз ашылықты, кеселликти умытық. Апам дәслеп мениң қандай затларды соғып жүр-

генимди билмеген екен. Бирақ, бир күнлери ол буны сезип хәм түсинип қапа болды, өз бөлмесине кетти. Бир неше күн даўамында дуз татпады.

— *Жең, аўқат же? — дедим мен ақырында.

Ол маған өзиме үйреншикли хәм ысық көз қарас пенен емес, ал бир түрли құрғақ хәм жат көз қарас пенен қарады.

— Мен өлсем жақсы болар еди, — деди ол.

Мен жыладым хәм өмиримде биринши рет анамды алдадым.

— Енди қазан хәм қуманлар соғып атырман, — дедим. Анамның кеўли жай болып, тынышланды, бирақ узаққа созылмады.

Бир күни түнде бизиң үйге көшеден бир қыз жуўырып кирди. Мен оның түрип, кийимлерин көрмедим, тек қорқып қалтыраған даўысын еситтим:

— Анажаным Мени жасырың. Жәлладларға бермең. Құдай ушын! Сизден жалынып сораймаң, — деди ол анама.

Анам асығыс түрде ёсикти жаўып, қызды өз бөлмесине өткерди хәм оннан сорады:

— Сен неге жасырынасаң? Не себеплiн?

— Мен Қоңырат дийханының қызыман. Хан хызметкерлери мени үйден күш пепси зорлап алып кетти. Әке-шешемди ағашқа байлады, — деди қыз жыламысырап:—Мени ханға сыйлық егпекши. Минне хәзир, қараңғыда арбадан секирип түсип, қашып кетиў мүмкиншилиги туўды. Ал, олар мени изимнен қуўды.

— Қәне, Мадамни, оны устаханаға жасыр, — деп буйырды анам.

Мен қыздың қолынан услап, устаханаға қарай тарттым. Ол қасқырдың аўзынан тартып алынған қозыдай дирилдеди, қалтырады, Устахананың бир мүйешинде хәр түрли тасланды, гөне-көксi затлар уйилип шашылып жататуғып еди. Мен тез ўақыттың ишинде қыз ушып жасырынатуғып пана иследим, бирақ маған оның менен бирге жасырыныўға туўра келди, себеби қапының илгеги жулынып кетип, үйге жасаўылар кирип келди.

— Бул жерде сеннен басқа ким бар, кемпир? — деп сорады турнайы даўыс.

Анам кесел болған болып жатты.

— Мени де жоқ болған деп есаплаңлар, — деп ол хәлсиреген даўыс пенен жуўап берди. — Тирилей ши-

рип атырман. Мүмкин, сизлер, құрметли адамлар, суу берерсизлер ме? Өлер алдымда бир ишейин.

Жасауыллар, шамал ушырғандай ғайып болды. Олар бул үйде «мақау кеселлигинен» өлейин деп атырған ҳаял бар деп түсинди.

— Бери келиңлер, қорықпаңлар, — деп шақырды анам. — Енди бул көпеклер бизиң үйге жақышламай мың адым арыдан жүреді. — Ол шүтик шыраны жақты. Жарықта қызды көрип, мен таң қалдым. Ол маған жер жүзинде жоқ сулыу көринди. Ол сондай сулыу еди.

— Чай әкелши, Мадамши, — деп буйырды анам, мени естен ауып, қалшыыйп қатып қалыу жағдайынан қутқарыу ушып.

Мен тез уақытта еки чайник чай алып келдим. Мениң қолларым қалтырады.

— Бизиң қонағымыздың аты Гүлжан, — деди анам.

Гүлжан! —бул қызарып ашылып киятырған гүл. Мен қызга қайтадан қарадым. Дурысында да ол гүлдей еди. Гүлжан да маған дыққат пенен қарағандай болып көринди.

Чай ишип отырғанда ол, бираз тынышланып, өзін жаққында сөйлеп берди. Өз тууысқанлары менен сөйлескендей, еркин сөйлести. Бул мени қуандырды. Ол өзиниң ата-анасы жаққында, он бес жыл жасаған ауылы жаққанда, сөйлеп берди.

«Қандай оңбағанлық жауызлық, қандай жақыйқат-сызлық!» — деп ойлады мени қыздың әңгимесин тыңлап отырып. «Қалайынша ханның усындай жас қызды күш пенен зорлап қатып үстине алыуға батылы барады екен?»

Гүлжан бизиң үйде бир неше күн турды. Ол анама үйренисти, маған тууысқан агасындай құрмет етип қарайтуғын болды. Ол мени аяйтуғын еди: еле дым жас, азаннан кешке дейин үлкен адамлардың ислейтуғын ауыр жумысын етемен. Ол мениң бул ауыр мийнеттен қутылуымды асығыслық пенен күтши жүргениндей сыр билдиретугын еди. Ол арасында анамның көзиниң тасасын алып, устаханама келетуғын болды. Ол келегойса мениң шаршағаным тез шығып кететуғын еди. Кеулим бираз қууанышқа бсленип, бойым жеңилденип қалғандай болады.

Бирақ, бахытсызлықтың көленкеси бизиң үйгеде түстн. Қоңсылардың биреуи бизиң шарбақта жүрген бул

сулыў қызды көрип, ол ҳаққында хан сарайына хабар етти. Сол жарамас адам, өзиниң жеткерип барганы ушып азмаз сыйлық алған хәм бизниң апамыздың «мақаў кесли» менен ҳеш ўақ аўырмаганын да айтып бергеп. Сөйтип, бизниң үйге түвде жәие қуралланған адамлар басып кирди. Мен Гүлжаншын бурмышпан услаған жасаўылға топылдым, бирақ бет алдымнан қатты соққы жеп қуладым. Мен еплеп түргелип, жасаўыллардың алып келген фонарын өшире алдым, оны дийўалға урып жибердим.

Қараңғыда Гүлжанды биреўдиң пәнжесинен тартып алып, изиме ертип, жоқарыға, балаханаға тарттым. Бизлер скеўимиз бирге ол жерден төменге секирдик, бирақ бийшара Гүлжан жерге секиргенде аяғын қайырып алып, орнынан тура алмады. Жасаўыллар бизлерге қырғыйдай топылды. Маған қалай болса да, жырылып қашыў мүмкиншилги туўды. Ал, Гүлжанды хәм есинен айырылып жатырған анамды услап алып кетти.

Көп узамай мен Қоңыратлы сулыў қызға не болғанын еситтим: хан оның памысына тийип, соңынан хызметкерлерине сарқыт етти.

Ал, мениң бийшара анамды зипданға таслапты.

Мине мен сонда өзиме өзим ант еткенмен: Басқадан емес, ханның өзинен өш алыў керек. Мен серт еттим: өз өмиримнен кешсем де, сол пәлетийдиң басып кесип алыў керек.

Мен хан сарайына қарай жуўырдым, лийкин оның хәтте дийўалларын да көре алмадым. Көпир қапталындағы биринши қараўыл ақ мени ирикти. Жасаўыллар ғарқылдап күлисип, мени каналға атты хәм мениң суўдан жағаға шыққанымға тамаша етип қарап турды.

Мен сонша аўылларды гезсемде, өзимниң туўған аўылыма жақынламастан жүрдим. Қандай болмасын бир темирши устаға шәкирт болғым келди, бирақ олардың бәрише де бир неше шәкиртлерден бар екен. Мен ашырқадым. Ашлықтан ақылым хайран болды хәм ақырында илажсыздан дийўаналарға қосылдым. Олар менен батпақ хәм шаң жолларда үсти-басым жыртық-жыртық болып гезип жүрдим. Усылайынша жүргенимде мени бир ҳақ кеўилли, жақсы нийетли суў тасыўшы адам, өзине жәрдемши етти алды.

Мине, «мен атамның ұссыяты менен келискен бир найза согып атырман. Енди бир урғанда ханның геллеси шириген асқабақтай ушып кететуғын бир қылыш қуып шығарыуым керек. Күни-түни мениң шөккишимнің сести тықылдап турғандай. Қылыш таяр».

— Әй, Мадамин, түргел, Атты қосатуғын уақыт болды, — деп суўшы-хожайшыым мениң ойларымды бузып жиберди.

Бочка орнатылған арбаның дигиршиклери шыйқылдап, күн артынан күнлер өте берди.

Мине, мениң жүрегимди өртеген оттың енди шыдап болмайтуғын жағдайға жеткен күни де келди. Мен өзимнің ойлаған ойларымның биреўин ис жүзине асырыуға кирристим.

...Мен хан сарайына суўдың айрықша канал арқалы баратуғынын билетуғын едим. Бирақ ол канал өзиниң барлық узыпы бойына емес, ал сарайға кирретуғын жеринде ғана қорғалатуғын еди. Мен қашаниан-ақ бир қап сыя бояу жасырып қойып едим. Мен бул бояуды базардағы дүкән ашып отырған шерши адамнан ҳәр уақ бир қасықтап алып, жыйнап едим. Маған хан сарайына баратуғын каналдың өр жағында көзден таса қалың қамыстың өсип турған жери де белгилі еди. Таң азанда, хан асханасы ушын суў алатуғын уақытта, мен қағаз қалта толы бояуды каналға тасладым. Мениң ойлағаным дурыс шықты. Қағаз бирден еримей, бояу хан сарайындағы канал суўын өзгерттип жиберди. Мен күннен бурын өзимнің суў тасыйтуғын бочкамды алыстан көрсин деп жоқары көтеремен.

Маған өмир бойы күткендей болып көринди, лекин бир уақытта төменнен сарай беттен, жасауылдың сести естилди:

— Әй, суўшы!

Мениң жүрегим дигрилдеп кетти.

— Ҳәзир!—деп, атты төмен қарай айдадым.

Еки ири денели жасауыл атты суўлығынан услап, сарай дәруазасына алып кетти. Мени ийтерип жиберип, «күте тур» деп буйырды. Бирақ, маған үйренген ат, бахтыма, бөтен адамларға ҳеш бағынғысы келмей туўлады. Олар атты қамшы менен, таяқ пенен урып, алға қарай айдамақшы болды, бирақ ол өз орнынан қозғалмады, ал кейинде бирден бир қапталға урып кетип, бочканы аударып төгип ала жазлады. Сарай беттен биреўлер қолларын былғап, суўды тезирек жет-

кериўди сорап атыр. Жасаўыллардың үлкени ашыў-
ланып түпириди де, маған қарап былай деди:

— Көтеремі шыққан атыңды өзің айда.

Мен тек усыны күтип тур едим.

Көп узамай мен жасаўыллардың гүзетиўн менен хан сарайына кирдим. Бас дәрўазадан емес, ал алысырақтағы бір дәрўазадан кирдим. Мениң кирген шарбағым отынларға, қазан хәм басқа да асхана ушын керекли затларға (әсбапларға) толып жатыр. Қабағы үйилген аспаз суўды ийискеп көрип, маған қатарына еки кесесин ишиўди буйырды. Оннан кейин ғана суўды бочкадан тастан исленген бийик қумларға қуйыўға рухсат етти. Мен қуллық дедим, бирақ бочканың ишине суў төгилмеў ушын салынған ағаш тығынды алалмай атырған түр көрсеттим. Асхана беттен күйип баратырған еттиң ийиси келди хәм аспаз солай қарап асығыслық пенен кетти. Қазанлардың қасында хызмет етип атырған хызметкерлер маған дыққат аўдармады. Жүрегим дүпилден баратыр, бирақ мен пайытын таўып, қараңғы гүмбездің ишине кирип кеттим де, биринши қапыны аштым. Оннан айланба эңги (басқыш) жоқары қарай тартылған. Мен оннан жоқары көтсрилип, таўсылмас қараңғы өткеллерден жуўырып өтип баратырмап, гә оңға, гә солға бурыламан. Кишкене ойма қапыға келип қалдым... Мен ханның уйқылайтуғып бөлмесиндемеи. Жаўыз еле ояпбапти. Оның нәхәп басы көпшиктің үстинде жатыр. Мен етигимшиң қонышынан қанжарымды алып, ханның қып-қызыл бетине түпирдим.

— Оян, — Өлетуғын ўақтың келди.

Ол секирип турып, хызметкерлерин шақырыўға хәрект етти, бирақ туўры қаратылған қанжарды көрип, зәрреси ушып тили гүрмелмеди, бир нәрселерди былдырлады.

— Бул саған анам ушын, Гүлжан ушын, барлық сениң қолыңнан өлтирилгенлер ушын, қанхор! — деп бақырдым хәм қанжарды оның жүрегине суқтым.

Хийўа қаласы үстинде көк гүркиредди.

Мен еки күннен соң баяғы дүканпан баягыдай порошок сатып алмақшы болып бардым. Сол ўақта кишкене дүканның төр бетинен қара киіми бар бир адам шығып, дүкәншыдан былай деп сорады:

— Солма?

Дүканшы ешкиниң сақалындай сақалын ийиш,
«сол» деп жууап берди.

— Кеттик, — деп буйырды маган қара кийимли ки-
си.

Ол мени бир қараңғылыу жайға алып келди. Ол жерде ханның хызметкерлери көп екен. Бахытсызлық-
тап шырайлары қашқан, зәрреси ушқан кәмбағаллар
олардан да көп еди. Хеш сөз айтпастан, жаңағы адам
мениң басыма таяқ пенен бирнеше рет урды. Мен сон-
нан есиме келгенде, былай деп сорады.

— Саған сыяның неге кереги болып қалды?

— Жазыу ушын, — деп жууап бердим мен.

— Буның ушын саған бир шелек сыя керек болды
ма?

Мен үидемедим. Ол маган перо, қагаз берди хәм
буйырды:

— Жаз. Қәне!

Мен жазыу билмейтуғынымды мойындадым.

— Қим сени сыя алып келіуге жумсады?

— Хәшким. Мен өзим.

Ол және таяғын алып, мени сабай баслады.

— Олай болса, — деди мени азаилаушы адам, ме-
ниң суяқ болып, естен ауып қалғанымды көріп. —
Зиндаида ширийсең, уллы ханға, душпай адамлардың
атларын есиңе түсиресең, ол жауызлардың не ойлаған-
нын айтып бересең.

Сол манда мени тағы сабады. Мен қараңғы зин-
даның түбинде көзимди аштым, өзим сыяқлы хан зин-
данында жатырған тутқынлардың арасында, қапырық
хәм сасық ызгар ийнсли жерде өзиме келдим. Дийуал-
ға сүйпейин деп едим, тастан тикен яцлы етип ислен-
ген ушлы өткир қазықшаларға тийип кетип, бақырып
жибердим. Мениң аяқ-қолларымда ауыр кисенлер бар
еди. Оның беккем шышжырларын үзип болмайтуғын
еди. Хәтте үзиу хәққында ойлаудыңа кереги жоқ еди.
Олар айрықша темирши уста тәрәпинен беккем етип
соғылған. Мен өлнмши болып жаттым.

* *

*

Үргенчте бирнеше рус мастерлерни тутқынға алды.
Олар пахта заводының машинист хәм слесарьлары бо-
лып, жергиликли өзбек, қарақалпақ халықларын ханға
хәм оның хуқимине қарсы көтеріу ушын шөлкемлер
дүзиуде айыплаиды. Хорезм халқының бахты ушын өз

жанын аямай гүрескен сол рус революционерлеринин ҳеш бирин мен көре алмадым. Мен де «бүлгиншилик салыў менен зәхәрленген жергиликли адамлар» қатарында есапқа алынып, жаидармерияға берилдим. Хан жандармлары мениң ҳеш бир сөзиме инанбады. Ҳәтте азапларға ҳәм хан зинданында болып, оның қыйыншылықларына шыдамай есим кетип, үмитсизликке берилип, мең ақырында өзимниң хан сарайына кириў туўралы ақылсызлық ойым ҳаққында айтып бергенimde де шанған емес.

Оларға кимди болса да сотлаў керек еди, сонлықтап маған бир күни бир қағазға бармақ басыўды буйырды. Ал, оннаи кейин, мени өзим сыяқлы бахытсыз тутқышлардың топарына қосып, үлкен бир жайға алып келди. Ол жерде мен ҳәмменниң кейнинде турып, ҳеш пәрсени көре алмадым. Тек пәтнкти ҳәм онда бир қысқа сақаллы, менменсиреген түстеги биреўдин сүүретинен басқаны көре алмадым. Ол ўақытта мен бул Николай патшаның өзи екенни билмедим. Узақ ўақыт русша бир нәрселерди оқыды, оннан кейин бизнише (өзбекше) оқылды. Өзбекше еситилген жинишке даўыстан мен атымды зорға еситтим: «Искендер-темиршиниң баласы Мадаминди өмирлик каторгаға жибернүге ҳүким етти»...

— Өмирлик?! — деди көтериңки даўыс пенен Бердибай. — Сизлерди сол ўақытлары ким азат етти, ата?

— Ленин ҳәм Ленинниң адамлары, — деп жуўап берди темирши. — Сен бул ўақыя қалай болғанын бастан-ақырына шекем тыңла.

...Сүргинге жиберилгенлер толы кеме Эмудэрья менен өргә қарай әсте жылжып киятыр. Оны кисенленген адамлар сүйреп киятыр. Кемеде конвоилар ҳәм өз сменасынан салдаў тартып шаршап шыққан каторжиниклер отыр. Олар салдаў тартып аўыр ағаш кемени өрге қарай күни-түни сүйреген еди. Ертең жолдасларым менен мениң де салдаў тартатугын гезегим. Күн арқаларымызды аямастан күйдирип баратыр. Бизлер тобығымызға шекем ыссы қумға батып, маңтаңлап қаламыз, бирақ тоқтаўға болмайды, кемеден қәхәрли даўыс еситиледи:

— Не, уйқылап қалдыңлар ма? Ҳайўанлар! Не? Қамшыны күсейсизлер ме? Сағындыңлар ма?

— Бизлер қарлыққан, кесел даўыс пенен қосық айтамыз. Қосық емес, ал толғаў, жылаў айтамыз.

Тап бизлердің муңымызды еситкендей, ақ сақаллы Жайхун шуұлап қоя берди. Суў көбикленип, ылайла-нып булқыды. Ол ашыуланғандай кемениң пәскелтек бүйирине урады. Кеме шайқатылып котериледи хәм төмен түседи. Толқыңлар күшин жыйнап, жаңадан кемеге тонылады. Самал күшейген сайын күшейеди. Уллы Қара Қум үстінде дауыл қутырып тур. Қара қумлар орнынан көшпекте. Олар кубладан арқаға қарай булттай болып өтип тур. Түнерген қараңғылықта салдаушылардың диккеси қурып жығылды.

— Хәй, дарға! — деп бақырған хәлсиз дауыслар самалдың гүңилдиси арасынан еситилди. — Бизлер қалдан кеттик, жүрнұ қыйын, бизлер өлиўге жақынладық?!

— Шыдаңлар, нәлетийлер, — деп жууап қайтарады бас конвой. — Хәзир дауыл тышады. Салдаудың ийин, қайысын таслап кеткенлердің барлығын атып таслайман.

— Кемени жағаға тартып байлаңлар! — деп буйырды дарға.

Бирақ кеш қалды. Нәхән толқын кемеге келип урды. Кеме бизлерди пәт пенен толқынласып тасып аққан суўға сүйреп кетти. Суў ишинде тырбаңлап, конвойлардың оғы төбемиздеп шүйкилдеп өтседе, арқаннан қутылыуы ушын еплеп жаздырылып отырмыз. Кеме төңкерилип баратыр. Қутырынған толқыңлар олардың үстинен басып, өзи менен алып кетип атыр.

— Мени қутқарыңлар, мени? — деп бақырды конвой начальниги. — Барлығыңызды босатаман, барлығыңызды алтынға бөлеймен! Ал, кемедеги, аяқ-қоллары кисенленген каторжниклердің көпшилиги суўға батып кетти.

Бирақ олардың ишинен бирейи қалқып жүрген бочкаға асылып, суўға батпай қалыуы мүмкиншлигинен ийе болды.

— Алып шық оны? — деп буйырды маған бас конвой.

Онда меннің кисенлеримди шешип тасла,— дедим мен оған.

Ол гилтлерини шыңғырлатып, кисенлерди шешти. Көп айлардан берн биринши рет меннің қолларымнан кисен түшти.

— Есинде болсын: мен сени «нышанаға» алып тураман, — деп конвой мылтығын көтерди.

Мен оның сөзлерін еситкенім жоқ. Суўға өзимди тасладым хәм тез арада халдан кетип, қалтыраған қоллары менен бочканың ернегинен асылып жүрген каторжниктиң қасына жетип бардым. Мен оны таныдым: ол Мустафа еди, ямаса бизлер хәммемиз оны ноғай дилмаш деп атайтуғын едик. Оның бармақлары ағарып кеткен хәм сәррийип қалған; ол өлим алдындағы жанталасы менен бочканың шетинен асылып тұр екен. Мен оны бір қолым менен төменнен сүйсї, екінші қолым менен бочканы қушақлап, аяқларымды барыпша ислетип, жағаға жузип шықтым. Сонда бір неше рет бизлерге толқынлар келип урды, бірақ тағы сүңгип шығып қарасам, Мустафаның басы хәлсірегеннен бір қапталға аўып, ал аўзы ашылып жатыр екен. Бірақ бір гана илаж қалды: тезирек жағаға жетиў.

Ақырында, мениң аяқларым қутылыўдан үмитлендиретуғын суў түбиндеги жерге тийди.

Толқынлар болса еле бір неше рет мени аяғымда турғызбай жығып кетти. Бірақ, хәлсіреп, бар күшимди салып жағадағы қумға шықтым хәм шалажансар Мустафаны да тартып шығардым. Мен Мустафаны қумға жатқардым да, оның төмеиги қабырғаларына алақанымды қойып, күш пенен бастым. Тез арада оның аўзынаи ылай суў атлығып шықты. Мен оны шалқасына жатқардым хәм оның қамшыдай болып селтилдеп қалған қолларып бір неше рет жоқары көтерип хәм төмен түсірип турдым, арасында әсте көкирегинше әкелип тийгиздим. Ол тез арада әсте дем алды. Ағарып, қаны қашқан беті сәл қызара баслады. Мустафа қутқарылды, өлимнен аман қалды. Ол қыйыншылық пенен көзлерин ашып, әсте сөйледи:

— Рахмет, нним, маған хәзир хешқандай өлим керек емес.

Мен енди гана даўылдың тыңғанын билдим. Ол күтпегенде бирден иелген болса, тап сөлайынша бирден тынды.

— Әй, сизлер ол жерде неге иркилип атырсызлар!? — деп бақырды конвой алыстан. — Сол салқышлағаныңыз жетер. Берман келиңдер!

Жигирма үш каторжниктиң оны опат болды. Қалғанларының ишинде мен хәм Мустафа да қумды бойлап, түсликке қарай сүйретилип әсте жүрип кеттик. Хәзир енди конвойлар бизлер менен бирге оттай қыздырып туратуғын қум төбелери арқалы жүриўге мәж-

бүр болды. Сол себепли де олардың ишиндеги басшысы тез ўақыттан дем алыс белгиледи.

Күп батыўға жақылады. Бизлер өли яңлы қатып уйқыладық. Мен Мустафаның қапталында жаттым. Менің қолларыма қайтадан кисси салынған еди.

Келсен күни, аяқларымызды зорға сүйреп басып, Дарганата елатыпа жеттик. Конвойлардың үлкен кемсинң онат болғанына, ондағы затлардың суў түбине кеткенине қыйналып, бир түрли болып, жүзи солғып тартқан: кемеде патрон салынған ящиклер, қаторжиклердин делолары хэм ақша салынған сандық бар еди. Қаторжиклер ушып да жуўан беретугынып билсе де, он адамның онат болғаны оны онша көп тынышсызландырмады. Сонлықтан ба, ол әдегтегидей қатал болмады хэм сол жерде турыўшы мийримли адамлардың биреўлери гөне киїим, жамаўлы көйлек-ыштаңлар, жуўылған тақыялар, гөне мәси сыяқлы затларды, ал биреўлери түркмен шөреклери, қуўырылған азық-аўқат затларын алып келгенде де, ол байқамаған түр билдирин үндеген. жоқ. Оларға рāхмет! Бизлер киїинип хэм аўқатланып хәлленип алдық.

Чаржаўға барып жетемен дегенше бизлердин басымыздан өткен көп қыйыншылықлар ҳаққында айтып отырмайман.

Алыстан адамның зәрренин ушыратуғын гүрилдеген хэм қышқырган сес еситилди. Бизлердин Мустафадан басқа, хэм мемиз жерге жата қалдық.

— Қорықпаңызлар, — деп күлди Мустафа, — Бул от арба ғой-паровоз. Ол ондай қорқынышлы емес, тек сизлер үйрепбегсизлер. — Және, суўық демин алып, ол былай деди:—Тез арада ол бизлерди алып кетеди, алыс жақларға алып кетеди.

Барлық ўақыттағыдай, оның айтқаны дурыс болып шықты.

Мустафа сауатлы адам еди. Ол Хийўадағы заводтың хожайынының дилманы болып иследи.

Мен Мустафаның не ушып бизлерге-жарлыларға усап, қаторжик болғанының парқын биле алмадым. Ол Башкирияда мал өсиртиўши бай адамның семьясында туўылған. Медреседе оқыған, оннан кейин Казань университетинде оқып, русс, араб хэм парсы тиллериин жақсы билген. Стамбулда, Тегерайда жасаған. Оннан кейин Россияға қайтып келген, ал буннан үш жыл бурың Хийўаға келген. Оның жасы меннен жигирма жас

үлкен едн хэм мен оны дапа деп есапладым. Ол сондай едн. Буган мен ағайыным Мустафаның не ушып сотланып, өмирлик сүргинге жиберилгенин билгешпен кейин исендим.

Жолда мен хэм мениң жолдасларым Мустафаның сөзлерин демимизди шыгармай, аўзымызды ашып тыңладық. Бизниң жолымыз Түркменстаннан Сибирьлин түнकिрише шекем сылқылдаған товар вагонында өгип, жол азабын тарттық.

Мине, паровоз узақ ўақыт ысқырып бақырған күни азапта, ол маған жақышлап келди. Сонда ата мәкап менен мәцитге хошласқандай болдық. Менде өзимди хэм туўған жеримди суў менен тәмийншлеп турған тасқын Әмиўди енди көре алмайтугыпыма қапаландым. Оның суўынан мазалы суў нүткил дүньяда жоқ. Ыағбақшаларды, көл атызларды, шаўқымлы базарларды, қара көзли дилўарларды көре алмайман. Маған дүньяда теңи жоқ, Искендер-устадан мийрас болып қалған устахана да көз алдымнан ғайын болды.

— Қапаландыңба, ниним. Түснимен, түснимен есин, — деди ол мениң нинимнен қағып. Және барлық адамларға қарата, былай деп сөйледі:—Үмитиңизди үзбенлер. Кеўиллериңизди түсирмеңлер. Сизлер жалғыз емессизлер. Россияда бундай азап шеккен, жарлылықтап өмир бойы езилген миллионлаған адамлар бар. Олар енди үндемей хэм тыныш тура алмайды. Олар көтериледи, әне сол ўақытта әдилсизлердиң хўкмети қулайды хэм барлық қуллар, барлық езилгенлер ушын азатлық болады.

— Сиз мени жубатып атырсыз-аў, ағайыным Мустафа, — деп қайғылы түрде жуўап бердим мен.

— Жоқ, — деди ол. — Ҳақыйқатлықтың хэм азатлықтың ўақты жақын. Рабочий хэм дийханлардың тәғдийри хәққында ойлайтуғын, олардың келешеге ушын гүресин атырған адамлар бар. Бул адамлар социал-демократлар деп аталады. Олардың көсеми, Ульянов Ленин деген.

Мине сонда мен адамлардың ең уллысының атын биринши рет еситтим. Тар онбаған вагонның ағаш еденинде бизлер дөгереклесп отырдық, ал Мустафа бизлерге Ленин хәққында, оның партиясы хәққында айтып берди.

— Мен Қазань университетинде Владимир Ульянов пенен бирге оқыдым, — деп әңгіме етти Мустафа,—

Ульянов жас, шад кеуилли, ержүрек едн. Мен екиленбестен Ульяновтың изине ернүге қарар етгим, ол баслаған уллы исти қорғап қалыуға бел байладық. Бул мийнеткеш халықты азат етнү пси едн. Мен жасырып студентлик кружоктың ағзасы болдым. Ол кружокты университетте Владимир Ульянов дүзген еди, — деди ол мақтанышлы түрде.

Сауатсыз хәм езилип унталған бизлерди, Мустафа шыдамлылық пенен оқытып сауатландырды. Хан хәм байлар тәрәпнен қараңғылықта қалған мийнеткеш халыққа тек Ленин хәм Лениниң адамлары ғана жол көрсете алатуғынын бизлер ақылымыз бепен сапалы түрде түснлбестен бұрын, жүрегимиз бепен сездик. Тек олар ғана бизлерге үйретеди. Мине усылардың хәммесин түсннгенинен кейин, мен оншап мынағы сорадым:

— Гәлицизге қарағанда, Мустафа ағайиним, сиз тап патшаның өзине қарсы шығасыз ба?

Мен бул сөзлерди сыбырлап айттым, ал ол күлди хәм былай деп жууап берди:

— Әлбетте иним Мадамип. Сен барлығын дурыс түсннгенсең: тек ғана патша хәм ханға қарсы емес, ал фабрикантлар менен байларға да қарсыман, барлық мийнеткешлер ушын гүресемен.

— Жарлылар хәм езилгенлер ушын.

— Қорланған хәм айдалғанлар ушын, — деп каторжниклер, Мустафаның сөзлерин тыңлай отырып, тум-тустан айта баслады.

Олардың көзлери хәм жүзлери жадырап қоя берди. Биринши рет бизиң тар тендушкамызда шадлы дауыстар, күлки еситилди.

— Әй, жалаң аяқлар, — деген сақшынын дауысы еситилди. — Сизлер хәзир неге болса да тәртипти босастырдыңлар. Тыныш отырыңлар.

Бирақ бизди енди тоқтатыуға болмайтуғын еди. Әңгимелеснү пүткил жол бойы дауам етти. Мустафа өзиниң революциялық жумысы хәққында, Хийұада жасырышыуға мәжбүрий болғаны хәққында, бирақ ол жерден де патша тыңшылары оны излеп талқаны хәққында айтып берди. Бирақ, оның кеуили сууымады. Азатлыққа шығатуғышымызға, уллы ис ушын гүрести дауам еттиретуғынына исенди. Ал, мен өзимниң тек әпиуайы бир адамды емес, ал революционер адамды қутқарғаным еки есе бахытлыман деп есапладым.

Бизиң жолымыз ушы — қыйырсыз алыс еди деп мен айтақан едим. Жасыл дөнген атызлар, алтын жемісли бағлар қашшан ақ артымызда қалды. Шеги жоқтай көрінген құмлардан кейини тау дөңеслери ал оннан соң тоғайлықлар, дэрьялар көринди. Дэрьялар муз бенен қапланған, ал жер қалың қар менен бүркелген.

Бизлер жеңил-желпи кийинген едик, сууықтан тоцып қалтырадық, бирақ хеш кимниң кеули түсип қапалабады. Бизлер өмиримизде биринши рет Мустафаның сөзлери жәрдеминде сездик хэм билдик. Бизлерге енди бир тислем нанды бөлисинп жеу хэм көрпе-төсектен бирге пайдаланыу әдеттегидей бир қасийет болып қалды.

Ақырында бизлер Сибирьдиң үлкен бир қаласына келдик. Ағаш жайлардың үстинде аппақ аязлы думан түсип тур екен. Ағашларға қырау қатқан. Жекке-сийрек тон хэм байпақ кийген адамлар көринеди. Олар асығыслық пенен адым атады, тезирек ықырған аяздан жыллы жерге барып, паналагысы келеди. Тек балалар ғана бийик муз төбелеринен шана менен сырғанап, ойнап атыр.

Көплеген каторжшклер хэ демей-ақ өзлерип сууыққа алдырды хэм сол себепли ме, бизлерди жән-жаққа жөпелтип туратуғын тюрьманың шарбағында көп услап турмай, ал тайғаның түнкириндеги бир рудникке жиберди. Ол жерде бизлерди жұмысқа бекитти. Мен Мустафа менен шахтада емес, ал жердиң үстинде темирши цехында иследим. Бул өнерди билгенимшиң пайдасы көп болды. Мустафа жат адамлар менен сөйлесип түсинисну ислерин жүргизди.

Мийнет ауыр еди, бирақ бизлерди кисеннен босатқаны жақсы болды. Жандармлардың бул жерден хеш кимниң қашып кете алмайтуғынына исенни күшли болды: тайга да батпақлық арқалы өткеп менен бәри бир жалғыз станцияға ғана барыудан басқа илажы жоқ, ал ол жерде болса, барлық уақытта қырағы тыңшылар нәубет пенен бақлау жүргизип туратуғын еди. Бирақ солай болса да, бизлерге қашқан ямаса қашыуға талапланған каторжшклер атылады деп ескертип қойды.

Бизлердің қол-аяғымыздан кисенлерді алып тас-
лаған унтер офицер маған жақын келгенде, хайран
қалғанынан мырс етіп күлді де былай деді:

— Мине сен қандай шыдамлы екенсен: кисен сениң
аяғыңның сүйегіне шекем қыршып кеткеп. — Ол мени
зәхәрлі хәм мысқыллы көз қарас пенен бир шолып
өтті де күліп: — Қысынба бизнің жердің хауасында
берген тамағымыз бенен тез арада өзінди алып тәуір
болып кетесең.

Тез уақыттың ишінде мен оның неси пәзерде тұтып
айтқанып түсіндим. Бизлерди таң азапнан қара геу-
гимге шекем ислетти, ал тамақ жағы болса, ашқылтым
капуста сорпа, арасында сулы жарма менен аұқат-
ландырды. Қараңғы геугимде мен нарыма зорға барып
жетип, өлип қалғандай болып қатты уйқылайтуғын
едім. Ал азапта таң сәл саз бергеннен, жумысқа қуа-
ды. Маған бундай ашлықты, каторгалық мийнетти шы-
дам берип, ислеп жүре алмайтуғындай болып көрінди,
бирақ Мустафа қапталымызда болып, ол бизлердин
руұхымызды түсирмеуге, қажымаўға үйретти.

— Шыдай бер, ишим Мадамни, — дейди ол, — Бә-
рибир бултлар арасынан күн күлимлеп шығады.

Мен шыдадым. Узақ дауам еткен қыс қысқа жаз бе-
нен алмасты. Онан кейин қайтадан суық самаллар
гүйдідеп, бораптар борай баслады. Және дәрьядағы
муз қозғалысып ағатуғын уақыт келди хәм қайтадан
тереклердин жапырақлары түшти.

Жасым отызға шықпаса да, мен кексе адамдай
болып қалдым. Азап шегіулер мени уақтынан бұрып
қартайтты. Солай болса да бул жыллар маған көп нәр-
селерди үйретти. Мустафа хәм басқа жолдасларымың
арқасында мен сауатлы адам болдым, русша сөйлеуге
үйрендим. Бұрынғы өзине кисен соғатуғын темирши
баладан хеш нәрсе қалмады. Мен езиушилер менен гү-
ресіуге толық бел байладым.

Мениң екинши устазым Денис ағай болды. Ол Му-
стафадан үлкенлеу болып, бундай каторгалық мүддет-
ти өтеп атырғаны бириинши рет емес еди. Ол кең жау-
ырынлы, көк көзлі, ақыллы, дыққатлы көз қарасқа
ийе еди. Азғана бос уақыт болса, Денис ағай оқый
баслайды. Қитап оған нан орнына жүретуғындай болып
көрінди маған. Ол мени де оқыўға қызықтырды. То-
зыуы жетип усталған бир кишкене китапты берди де,
былай деп тапсырды:

— Берман қара, хийўалы, базарға шекем усы китапты оқып шығып, оның ишинде не ҳаққында жазылғанын маған сөйлеп берсең. Түсиндиң-бе?

Ол мениң атымды айтпай, «хийўалы» дейтуғын еди. Жолдасларына талаң берип сөйлеу бул астырғын жұмыс ислеуини адамның әдети екенни мен кейинширек түсиндим. Мен, әлбетте, буган өкиследим, ал Денис деген ат та өзиниң пағыз аты емес екенни аңладым.

Қаторгадағы жүдә аўыр жагдайларда бизлер татыўлық пепен жасадық. Бизниң барақта ҳеш қашан урыс-жәнжел болған емес, Бизлер өзлеримизди бир семья адамларындай сездик. Өзлеримиз сайлаған старостаның барлық буйрықларып тил қайырмай орыпладық. Минс бир күни староста маған, Дениске хәм Мустафаға отын шабыўға буйырды. Күн де аяз еди. Бизлер жарғы, балта алып шана менен тайғаға кеттик.

Аяғымыздың астында сықырлаган қалың қарда жүрпн баратырмыз. Тайға иши тыныш хәм елсиз еди. Ағашып кеснў ушын бөлип қойылған жерге келгенши-мизде, Мустафа балтасын бир ески қарагай ағашына урып киргизип, былай деди:

— Мадамин. Мениң саған партиялық сырды ашыўым керек. Астыртын комитеттиң күш салыўлары менен қаныў таярланған. Жолдаслардың шешими бойынша жолдас Денис пепен бирге қаныўымыз керек.

— Қаныў? — деп мен ҳайран қалған хәм қорыққан түрде қайта сорадым.

— Аўа, — деп шешнўши түрде жуўап берди Мустафа, — бизлер буннан бир ай бурып кетиўимиз керек еди, бирақ мен комитеттиң мәжлисинде сени таслап кетпейтуғынымды айттым.

— Неге сиз булай еттиңиз, ағайиним Мустафа?— деп мен оның сөзин бөлдим. Кете бериплер, бахыт сизлерге жолдас болғай, Комитет сизди хәм жолдас Денистин бостан-бос сайламаған. Сизлер пайдалы не ушып керексизлер. Ал, мен күте турамап. Мен жаслап, еле.

— Жоқ, — деп өжетленип қарсы турды Мустафа, — Соған қарамастан, комитет маған жәрдем көрсетп. Енди сениң де бизлер менен кетнўиң ушын бәри таяр. Қарсы болып жүрме. Бизниң улыўма гүресимиз ушын сен де керексең. Үлкен ўақылар болайын деп атыр. Тез арада көк гүркирейди. Сениң Ұатапында, Хорезмде де мийпеткеш халықты көтернў керек.

— Бирақ қыс ортасында бизлер қайда барамыз?

— Тап усы ўақытта гана қышып қалыу керек,— деди Мустафа. Жылдың басқа мәусимлери ўақтында батпақлықлардап хәм дәрьялардан өте алмайсаң. Қашыу. Қайтадан азат болыу. Бундай бахыт ҳаққында ойланымда менің жүрегим шәўкилдеп кетти. Мен туўған жерди, атызларды, сымдырлап аққан салмаларды. Ылайдан салынған жайларды шыны менен қайтадан көрмең бе? Өз устаханамда көрик басамаңба. Жоқ, булар жеткиликсиз. Мен гүресиу ушын кетиуим керек. Туўған аўылға қайтып барыу жоқ. Мен буны қашпан-ақ жақсы түсиндим.

— Сиз маған тап өзинизге исеңгендей исеңе берсеңиз болады, — дедим мен Мустафаға.

Бизлер қараңғы ақшамда жол тарттық. Қар бизлердиң изимизди хә демей — ақ өширди.

Сибирьде өткерген жылларда мен лыжада жүриуди жақсы үйрендим. Жасырып большевиклик комитетке бизлердиң қашыуымызды сондай дәл уқыпшылық пенен шөлкемлестириу қалайыша мүмкин болғанына тек хайран қаласаң. Бизлердиң жылы кийимимиз, запас азық — аўқатымыз қурал — жарағымызда бар еди:

Каторгадағы жолдасларымыз бул қашыуды үш жыл даўамында таярлаған. Оған сайлап бизлерди усынды. Бизлердиң сәтсизликке ушыраўға ҳақымыз жоқ еди.

Азаңға шекем бизлер елиу шақырымдай жолды жүрип өттик.

— Кеше Рождество байрамы болды, — деди Денис. — Жандармлар хәм сақшылар түни менен ишини, мәслик қурды. Хәзиринше жүдә анықлап тексериу болмайды. Бир суткадан кейин барып олар бизлерди ушлаўға шыгады. Усы ўақыт ишинде бизлер ҳеш жерде түнеместен жол жүриуимиз керек.

Бизлер қайтадан жүрип кеттик. Мен шаршап хәлсиредим. Бул жерде бурын болмаған қатты суўық болып турғанына қарамастан, менің төбемде буўдақ-буўдақ пар шығып турды. Гезлескен аңшы жайына мен кеўлим жабырқаған пишинде қарадым. Оған бизлер кирмек тўе, керисинше, Денис жолдасымыздың буйрығы менен оны алыс тәрситен айланып өтип кеттик.

— Қалайсаң. «хийўалы?» — деп сорады ол бир күни.

— Жаман емес, — деп жуўап бердим мен ентигип.

Ол маған ғамخورлық пенен қарап турды да, дем алыуды шөлкемлестириуге буйырды.

— Дем ал, — деди ол, — хәм алдағы ўақытта күшинди ойланыңқырап, ақыллылық пенен жумсаўға тырыс. Қызып кетпе. Тыныш хәм бир қәлиптеги тезликте жүриўге әдетлен. Бизни алдымызда еле жүдә алыс мәнзил жатыр.

Жолдас Денис бәрин билстугын хәм ол не ислесе, бәри жақсы келип кетстугын еди. Ол жоқарысынан гарры тереклердин тамырлары менси аўзы бүркелген бир үңгирди излеп тапты. Тез от жағып жиберди. Тез арада кишкепе қазапшаларда аўқат бүлкилдеп қайнай баслады. Бизлер аўқатланып болып, тикен жапырақлы ески ағашлардың шақаларынан төсешип жаттық.

Азанда мениң тула бойым қақсап аўырды, бірақ жолдас Денис қайтпас қайсар еди.

— Кеттик. — деп буйырды ол.

Жаңадан алыс жолға жүриў басланды.

Мен күн есабынан жаңылыстым хәм бул бәлеге қашан жолыққанымды да умыттым, есимде жоқ. Мен бир қәлипте жүриўден жалықтым. Қәлелімде күннин көзи көрииди. Мен басымды көтеріп қарап едим, күшли жақтылық көзимди қамастырды. Жарқыраған күн табағынан хәр төренке түрли рендеги отлар тез тарқала баслады да көзимнің алды думанласын кетти. Мен төмен қарадым. Тереклерди де жерди де көре алмадым. Сонықтап, бар даўысым менен бақырдым.

— Мустафа аға. Қайдасызлар?

Мениң жолдасларым бираз жерге алыслап кеткен еди, бірақ маған бир нәрсе болғанын сезип, кейип қайтты.

— Көзиңе бир нәрсе түсти ме? — деп сорады Мустафа.

— Күнге қарап едим...

— Ха-а, деди Денис қапаланған түрде даўысын созып, — Бизлердин исимиз сәтли болмады. Бул бир-еки күпсиз кетпейди. Ал бизлер болсақ жол жүриўди даўам етиўимиз керек.

— Мени қалдырып кете бериңлер, жолдаслар. — дедим мен, хәтте қыстың күни тайгада жалғыз қалыў маған қорқынышлы болса да.

Маған жуўап қайтармастан, жолдас Денис мениң көзлеримди қара орамал менси тас қылып байлады. Сөйтип лыжалардан қурастырып шапа дүзетиў менен машақатланып атырғанын еситтим. Күшли қоллар ме-

ни сол шананың үстине көтеріп жатқарды, ал жолдасларым шананы сүйреп алға қарай жүрiп кеттi. Барлық уақыттағыдай, жолдас Денистың айтқаны дурыс болды. Бiр суткадан кейiн, мен өз еркiмше жүретугын болдым, бiрақ жолдасларым менiң себебiмнен бираз уақтың жоғалтты. Мен буны ауылға кирген уақытта түсiндiм. Ол ауыл станцияның қасында жайласқан едi. Бул жерде паровоз гудогипн сестiи сентилiп турды.

Бизлер малханада от-шөп арасында түседiк. Қапталымызда сыйырлар құрғақ шақаларды (пақалларды) қыртылдатып жатты,

Азанда бизлердiң үстiмiзге сибиршiлерге уқсайтуғын бiр мүжiк кирип келдi. Бул әпиуайы, көзге түспейтуғын адамың жасырын большевиклер ячейкасының ағзасы екенiн билдiк. Оның үйiнде ушырасуы белгиленген хәм жолдас Денистың бунап хабары бар екен.

— Бирақ кешигип қалдыңызлар, жолдас Денис,— дедi ол кеуилсiз түрде,—Бизлер сизлердi өткесi жумадан берi күтемиз.

— Усылай болып қалды, — деп жууап бердi Денис.—Ал енди алдағы уақытта қалай қылыу кереклигiн ойласайық.

— Қалай болатугын едi? — деп тәкирарлады мүжик. — Хешқандай. Станцияда пәубетшилiк стiушi жолдас Леонтийдi үш күнликте жапдармлар алып кеттi. Егер сизлер өз уақтында келгенiңiзде, ол сизлердi вагонда жөнелтiн жиберер едi. Оның ишiнде сизлердiң мурныңызды пешше де шаға алмайды.

— Не ислеу керек? — деп тәкирарлады жолдас Денис.

— Енди тек былай: кийiмciңiздi өзгертiңдер хәм хәр бириңиз айырым, бөлек-бөлсiк, мүмкiн болғанынша, бирiмлеп кетесiздер.

Ол азырақ турып шығып кеттi хәм тез арада бiр раз кийiмлер түйилген орамалды алып қайта келдi.

Шерек саат өткеннен соң, бизлер өзлерiмiз бир-бирiмiздi зорға тапыдық. Жолдас Денистың үстiнде чиновниктiң мүңдири бар. Оның козiнде алтын шыныжырлы көз әйнек қыстырылған. Ол оны жүдә жақсы алып-салыуды билетугын едi.

Мен хәм Мустафа ушын қулағы узын тери малақай хәм олень терисiнен тигiлген тоңлар таярлап қойыл-

ғап. Бизлер сақал-муртымызды қырып, тек кишкене муртларымызды ғана қалдырық. Енді толығы менен ацшылық пенен шуғылланып, талап етиўши яўмытларға уқсайтуғын болдық. Усы түримизде бизлер жүрп кеттик, бирақ батысқа емес, ал кейинге — Иркутскке қарай кеттик. Ал жолдас Денис сол күни — ақ Уфаға кетти. Ол өзиниң «дәрежесине қарай» жумсақ вагонға отырды. Бирақ қәўп күшли еди, себеби станцияда жандармлар толып жүр еди.

Қараңғы түскенше бизлер вокзалдың жапындағы чайханада отырдық. Онан кейин Мустафа мени қысық хәм тас төселмеген көшелер менен алып жүрп. бир кишкене ағаш жайдың қасында тоқтады. Есикти қаққанда, жасы қырықлардағы ойнақшыған қысық көзли бир адам ашты. Ол башкирше бизлерге ким керек екеини сорады.

— Сен керексең, Хамид, — деп жуўап берди Мустафа, басынан өсик жүпли малақайып шешпей.

Үй ийеси Мустафаға тигилип қарап, оның шырайын өзиниң ядында қалған белгилери менен салыстырып турғандай болды,

— Сен Мустафа! Қымбатлы достым! Кирилер тезирек, деп ол қапыны беккем жаўып, былай деди: — Қәне, қушақласайық; Олар қушақласып сүйисти. — Мениң қулағыма да, қашыў шөлкемлестирилгені ҳаққындағы хабар тийип еди, бирақ соның ишинде есиниң де бар екеинди ойламаған едим, достым. Москвадағы көтерилистен кейин, сениң Орта Азияға қашып кеткениңди билмедим. Сөйтип, сениң изинди жоғалттық.

— Бир рет мен «О дуньяга» да барып қайта жазладым, — деди Мустафа.— Апығың айтқанда, мше мынау мениң қутқарыўшы—ағайиним. Хийўаның белгили темирши устасы Мадамин. Биң партиялық жолдасымыз.

Жолдас Хамид қызғын тәсирлениўшилик пенен мениң қолымды қысты.

Бизлер үлкен бөлмеде отырдық. Мен көп ўақыттан берли адамлар жасаў ушын нормаль қурылған үйлерди көрмедим, сол себепли шығар деймен, бул бөлме маған аса сән-салтанатлы болып көринди, ал хәзир ойлап қарасам, онда тек устине скатерть жабылған бир үлкен стол хәм арқа сүйениш тахтасы қыйсайып жымырылған стуллар ғана бар еди. Дийўал бойлап иши-

не китаптар тығыз етип толтырылған шкафлар турар еди.

Тез арада Хамид бизлерди жақсы қыздырылған моншаға алып барды. Онда бизлер ұзақ уақыт жууындық, азғын денелеримизди парға туттық. Денелеримиз ыссы суға жууыныұды көксеп қалған екең. Бизлер ушын таза иш кийимлер, камзоллар, етиклер тақыялар таярланып та қойылыпты.

Бизлер дүньяға қайта тууылғандай болып, асхапаға қайтып келдик. Столдың үстинде құрсақлы самовар қайнап тур. Табақларда жаңа писирилгеп самеалар жатыр. Сүргиндеғи кеширген турмыстан кейин булардың барлығы сондай бахыт болып көринеди. Мен еңнен жылап жибере жазладым.

Бизлер тыныш отырып, өзлеримизди бахытлы сезип, чай иштик, ал хожайын бизлерге жыллы жүзлилпк пенен қарап отырды. Оннан кейин Мустафа; — бизлер усы жерде қала аламызба—деп тпккелей сорады. Жолдас Хамид те туұры жууап берди.

— Бир-еки күнге, оннан артық емес. Оннан кейин мен сизлерди исеимли жолдасларға тапсыраман. Жергиликли жандармерия сизлердиң қашқап изниизди биледи, ал мениң үйим айрықша бақлауда болмаған менен, олар бәри бир гүманланады. Жаңдармлар ушын мен башкир мектебениң математик мугаллиммен, ҳеш қандай айып тағылып белгили болмағанман. Солай болсада жергиликли нителлигентпен, мениң үйимде қонақлар, сауатлы адамлар болып турады, атап айтқанда руселар хәм башкирлер келеди. Усының өзи жаңдармлар ушын жеткиликли.

— Бәри түсннликли, жолдас Хамид, — деди Мустафа, — Өзинизге белгили, мен Уфада көптен бери болмағанлықтан, бурынғы жасырын ушырасыу орындары сәтсизликке ушырады ма деп қәуиплесни, сизни үйге келдим.

— Сиз дурыс ислегенсиз достым Мустафа, — деп жууап берди жолдас Хамид. — Айтпақшы, — деди ол қосымша, — бүгн мениң үйиме бир ерли — зайыпшылар келиу тийис. Жаңдармларға бул әдеттегидей бир дослар менен чай ишиу болып қалады. Ленин, ол жолдас орайдан. Ол сизлерге алдағы уақытта қалай болыуды, не ислеудиң зәрүрли екени жөнинде кеңес береди.

Велгиленген саатта есик қағылды. Хамидтиң баслауында бөлмеге сын сынбатлы бир жас ҳаял хэм орта жастағы еркек адам кирип келди. Ер адамның маңлайы кең жарасықлы кишкене сақалы бар еди.

— Хамид бизлерди бир-биримиз бенен таныстырды.

Конспирацияның не екенни мен қашшап ақ жақсы билетуғын едим. Сол күнлерде жандармерия бұрышғыдан да бетер жауыз хэм қаталлық етип турды. Орайлық комитеттиң қарары менен Петербургтан Уфаға келген жолдастың тийкарғы аты хәтте жасырын шөлкемнин агзаларынапда құпия сақланатуғынып түсиндим. Булардың барлыны да стол әтирапында баслашып кеткен еркин әнгимелесиўге хеш қандай да кесент келтирмеді.

— Демек, сиз де сүргиннен келдіңиз бе? — деп сорады Арқадап келгеп жолдас.

Бизлер оның да жақында ғана я сүргиннен, я сырт елден келгенип уқтық.

— Жақында қашып келдик, — деп жууап берди Мустафа.

— Ержүрек адамлар екеңсиз. Партия сизлер менен мақтана алады, — Бизиң гүрриңлесип отырған адамымыздық көзлери ысық еди. — Мине сизлер Сибирь деп қашып келдіңиз, ал оннан кейин ше? — деп сорады ол.

— Гүрсемиз, — деп жууап берди Мустафа.

— Дурыс. Бирақ умытпаңлар: Жандармерия сизлерди излеп зер-зебил болды. Бәринен де бұрын сизлерге исенимли түрде жасырыныў керек. Бул мәселеде сизлерге жолдас Хамид жәрдем етеди деп үмитленемен.

Ол маған қарап сөйледи.

— Ал сиз, жас жигит, қандай гүна қылғаныңыз ушын каторгага айдалдыңыз?

— Хийўа ханына жақпадым, — деп қылған исимди айтып бердим.

Ол мені сондай дыққат қойып тыңлады, бундай қылып мені дүньяда еле хеш ким тыңлаған жоқ еди. Оннан кейин ол менен Хийўа хаққында, халықтың турмысы, ойлары, әрманлары хэм кейин хаққында узақ уақыт сорап отырды. Оны барлық майда шүйделерге дейин толық айтып беруі қызықтырды.

Мен ол хэм оның сүйкимли хаялыш шаршатып алдым ба деп қорықтым. Ол хаял да менің хәр сөзиме

кулақ қойып отырды. Ал сол жолдастың өзи мени марапатлап, ксўлимди көтерип отырды:

— Айтыңыз, айтыңыз, маған барлығын биліу әх-мийетли.

Мен анамның хәм сулуы қыз Гүлжанның бахытсыз тәгдийри ҳаққында айтып берегимде, жас ҳаял зәр-реси ушып еки алақанын шекесине басты.

— Қандай жабайылық, — деп әсте бақырды ол. — Мен, бизнің әсиримизде бундай болады деп ойламаған едим.

— Аўа, қымбатлым, — деп ол адам кең маңлайын жыйырды. — буның бәри ҳақыйқыи шыплық. — Ол меннен сорады:—Ал сиз азатлыққа шыққашпан кейинне менен шуғылланыўды нийет етип жүрсиз?

— Уатаныма қайтып бараман, — дедим мен, және өш аламан.

— Қалайышша? Егер қуния болмаса, айтыңыз? Неге енди сиз қайтадан сарайға кириўдин хәм жаўыз хан-ның геллесин алыўдың плашын дүзесиз?

Мен басымды шайқадым.

— Жоқ. Мен енди сыя бояў сатып алатуғын жас өспирим емеспен. Болышевниклер маған ҳақыйқатлығы қалай ашып берген болса, мен де оны халыққа солай ашып беремен. Ец турақлы адамларды жыйнап, оларды халық арасына барыў ушып үйретемен, жарлыларды революцияға таярлайман.

Ол көпке дейип үндемедн, маған қарап, қызығын отырды. Оппан кейин орлынап турып хәммеге қарата, көзлери менен мени иусқап көрсетип, былай дедн:

— Мине бизнің ец жақсы жаңа жолдасымыз. Мине усындай адамлар көп жыллар азап шеккен халықлар-ды оятады.

Ол меннн ийнимнен қақты хәм қолымды қатты қысып, былай дедн:

— Сизге уллы табыслар тилеймен, жолдас «Хийўа-лы!»

—Бул Ленин бе еди?—деп әсте сорады Бердибай. Жас жигиттин көзлери жадырап кетти. Мадамни күлип, өзпнің қалың сақалын сыйпады.

— Енди сен де конспирация дегеннің не екенни түсншетуғын шығарсаң. — Ол шыпы менен турып бы-

лай деди:—Мен хәтге өзимниң тууысқаным Мустафадан сол Арқадан келген жолдастың негизги аты ким деп сорауға батына алмадым. Оннан кейин, мен Лениниң сүүретин көргенимде, тап баяғы Уфада мениң менен сөйлескен адам емеспекен деп тәшүиншлендим. Сүүретке қарап отырып ишимнен оғада қуандым.

— Сол рас Ленибекен ата!—деп таңланып сорады Бердибай.

— Рас болса керек, сол адамның түр-түси еле көз алдымнан кетпейди—деди ғарры ойға шүмин отырып.

ЕКИНШИ БӨЛИМ

Баланың жүреги тыным таппады. Бердибай анасын көргиси келди ол хаққында бир нәрсе еситип билгиси келди. Темирши уста буны жақсы түсинди. Мадамин ақырында Жуманияздың үйинде аткөнек болып ислейтуғын Юлчи деген ғарры менен тапысыуға хәрекет етти.

Байдың хаяллары ишки хәўлиде сақланатугын еди, бирақ сонда да Юлчи ғарры Айшагүлди бир неше рет көрген, бир рет ол байдың басқа хаяллары менен бирге оны да жабық арбада қонсы байдың үйине тойға алып барған. Аتكөнек Айшагүлдиң муңын, зарын, Арал бойларындағы қалған перзентиниң барын өз қуалағы менеп еситкен.

— Ол тпри, дени саў, — деп Мадамин балаға анасының тири скенни уқтырды.

— Анамды қуллықтан қутқармағанша тынышланбайман ата,—деди Бердибай өжетленип.

— Күте тур, — деп хәр қашанғыдай жууап берди Мадамин.

Бир күни күн ауып, ақ тереклердиң артына жасырылғанда, ол былай деди:

— Таярлан Бердибай. Жуманияздикине барамыз—деди ғарры жолға таярлапып. Олар Жуманияз байдикине жетип келди. Ғарры баладан тәшүиншленип: қызып кетип жүрме, балам, — деди ол азда Жуманияздың хәўлисиниң бийик дәрўазасына жақылап турғанда. — Баслы мақсетимиз, революциялық шөлкем дүниўди есиңнен шығарма.

— Естеи шығармайман, ата, — деп жууап берди Бердибай.

Атыз жумысларының әйне қызып турған ұағыпда батрак болып ислеўди соранған әспирим жигит Жуманиязга унады.

— Бала ким, қай жақтап екенин билип алыў керек, — деп жалпылдақларының биреўи Жуманияздың қулағына сыбырлады, бирақ бай оған ызылдап мазасын алған шыбынды қуўғандай етип қолын бир силтеди.

— Қәне, аттың жүўенлерин салып ертле, — деп ол Бердибайға буйырды хәм ақбоз жүрмелди көрсетти. Оны жүргизип көриў ушын шарбаққа алып шыққан еди.

Ат жүдә жақсы асаў еди. Бердибай жүўен менен ерди алып, «Қаражал» ға батыл түрде жақынлап барды, — Бердибай шаққанлық пенен жүўенди салып үлгерди хәм дизгипинен әсте ақырын услап ертледиде, үстине секирип минди. «Қаражал» аспанға шапшыды, бирақ Бердибай оны уқыпшылық пенен жөнге салды, ал ат болса, үриккен көзлериниң қыйығын жаўтаңлатып үстиндеги адамға қарап тоқтады. Бердибай «Қаражал» ды дәслеп желип жүриске салып, сонынан жорғасына жиберди. Үстиндеги адам хәм ат екеўи биригип кеткендей болып көринди. Бул жүдә сулыў хәм тамаша болды.

Көзди ашып жумғанша Бердибай бир бийик дийуалға жақылап қалды. Дийуалдың арғы жағында байдың ишки хәўлиси бар еди. Оған бир хаялдың қызыгып қараған көзи түсип, және жасырынғандай болып көринди. Ал бай қәпелімде ашыўланып бақырды:

— Тоқта! Атты шаршатасаң. Бундай жүрмелди саған беріўге болмайды екен. Саған мал бақтыраман, атқа нәзериңди түсирмеймен.

— Ерк өзнңизде, — деп көнди Бердибай.

Байдың зағарасы ацсатқа түспеди. Азаннан қара кешке дейин Бердибай мал бақты, қора тазалады. Ол алдына қойған мақсети ушын қандай қыйыншылық болсада көннўге таяр еди.

Мал қорадағы жумыстың артықмаш мийнетиде бар еди. Бул жерде барлық жалландылар бирге жумыс ислеиди. Қысқа дем алыс минутларында гүрриңлесіў басланып, хәтте кексе дийханларда Бердибайдың сөзлерин тыңлайтуғын болды. Арадан күнлер өте берди.

Ол анасын бир көрүшү ушун барлык илажлардан пайдаланды. Байдың ҳаялларының жумыс егетуғын жерлерине киришуге имканият тапты. Бердибай анасын сыртынан биринши ирет көргенде, басы айналып жырыла жазлады. Қөз алды тынып, турған жеринде отырды. Соң уста атасының айтқанлары есине түсп, өзін устады.

Көп күнлерден соң әсте-әсте анасы менен тез-тез ушырасып, өзиниң ким екенин танытты... Ана байғус жалғыз перзентин көз алдынан жойытып алыудан оғанда қорықты. Буну адам бендеге билдирмеуди өзинше уйғарды. Баласы Бердибайға да сездирмеу жөһинде түсиник берди.

Ол анасынан Жуманияз бай ҳаққында да мағлыұматлар сорады. Бай оннан сезиклене баслады. Ургенчтин барлық байлары сияқлы, ол да революция Хорезмге келип жетпейди деп үмитленди, бирақ солай болса да ол өзін бурышғыдай исенимли түрде бийлеп алмады. Бердибай Мадамин темиршиниң: «өлетуғынын сизген шаян қаттырақ шығады», деген сөзлерин есинде жақсы сақлады. Ол байдың қашып кетиуи де мүмкин деп ойлады, қашса тек жеңил-желпи жүк пенен қашады. Сонлықтан да Жуманияз алдын-ала барлық артық затларынан қутылыуға тырысып атыр. Артық ҳаялларынанда қутылыуға ҳәрекет етеди.

Ошун ҳаяллары он төрт еди. Кишкенеси жақа ғана он төрттен өткен. Және де Жуманиязга ханның өзи сыйлық еткен жас сулыұы да бар еди. Бирақ Бердибай Жуманияз байдың қашып кеткен жағдайда қалған барлық ҳаялларын өлтирин кететуғышына, гүманланбады.

— Таярлан, — деди ол бир күни анасына. — Тез арада мен сени қутқараман.

Ол қорқын жылады.

— Жуманияз услап алып, сени де, мени де жазалан өлтиреди.

— Қоллары келтелик етеди, — деп жууап берди Бердибай. — Ал, бизлердин де басымыз жоқ емес. Тек абайлы бол ана, мен сениң балаң екенимди басқа ҳаялларға айтып жүрме.

Айшагул жууап қайтарыу орнына баласының басын көкирегине қысты.

Жуманияз Бердибайды өзине жақын тартқысы келди. Ол оны өзінің қасына шақырып алып, бас аткөнекші етип сайлайтуғынын хабарлады.

— Саған енди хәр қыйлы қашып-пушып, бийти ағып жүргенлер менен қатар аўнап жатқаның жегер, — деди Жуманияз. — Моншага түс, жуўын, кийімлеринди аўмастырып кий Енди балаханада жатып уйқылайтуғын боласаң.

Бул үлкен ғамхорлық болды, ал Бердибай буның негизги себебин ойлап басын қатырды. Кеңесетуғын адам болмады, Мадамни болса алыста еди. Лекни бушнан бас тартыў — демек, байдың қәхәрин келтириў хәм гүман туўдырыў деген сөз.

Өзиниң жаңа хызметни баслаған биринши күни ол хәўли ишинде «Қаражал» ды жүргизип көрди. Енди Бердибайдың аяғында жаңа сары етиги, басында дөгерен терн менен қапаланған сулыў дөңгелек малақайы бар еди.

Ал кеште пәтикке қыстырылған еки фонарьдың емески жақтысы менен жақтыртылған атхананың ишине аяғының ушынан басып дегендей, шаўқымсыз түрде Жуманияз кирип келди. Бердибай усы ўақытта «Қаражалға» от салып атыр еди.

— «Қаражал» жақсы отлай ма? — деп сорады ол.

Бердибай асығыслық пенен артына бурылып, қолып көкирегіне қысып, тәжим етти.

— Сениң менен сөйлесейик, жиғит, — деди Жуманияз. Ол сулы толтырылған қаптың устине отырып, Бердибайды бармағының ушы менен өзине шақырды.

Бул сондай қайырқомлық еди оған, егер Бердибай айтып берсе, хеш ким хеш қашан исенбес еди. Геїде Жуманияздың жүзінде күлкіге ұқсас бир нәрсе көринип кетеди.

— Жиғит, мен сизди бурын қай жерде көрдим? — деп сорады Жуманияз, өткір көзлери менен Бердибайдың жүзине тигилип қарап. — Сеп, шығысым Арал бойларынан, деп пе единг?

Бердибай албырады, бирақ тек қас қаққанша ғана.

— Мен төрткүллимен, — деп қайталады ол, «неге, әниўайы хәм хәк кеўилли анам Айшагүл айтып қойған ба, қалай?» — Ал оннан кейин Ургенчте темиршиниң жәрдемшиси болып иследим.

— А-а, жаңа ядыма түсти: сен төрткүлли екенсең ғой, — деп Жуманияз басын нїзеди.

Ол Бердибайды тергестирмедн. Орнынан туруп:

— Ал, жигит, қалай шамалайсаң, сенин жаңа жұмысын адамға ылайық па? — деп ол күлді хәм жууап қайтарды: Бул саған қыйды аударыу яки ийлеу емес. Қыйды қулар аударып, былғай берсин.

— Рахмст, тақсыр, — деди Бердибай әсте.

— Сен жассаң, — деди Жуманияз. — Маған исепим-ли түрде исле, сонда мен сени буннан да басқаша етип сыйлайман.

Бердибай кейин бәсип, байға өтиуге жол берди.

Бир нәрсе ядына түскендей, Жуманияз атхананың ортасында тоқтады. Бирақ, айтпастап бурын дыққат пенен жән-жағына қаранды.

Атлар сулыны гүртилдетип жеп атыр, ақырды аяқлары менен тепкилеп қояды.

— Бул жерде хеш ким жоқ па? — деп сорады Жуманияз.

— Кешке қарай мен хеш кимди киргизбеймен. Сиз усылай таусырғансыз, тақсыр. Жуманияз Бердибайдын көйлегинен услады.

— Мен батрақлар арасында бүлгиншилер пайда болғанып билемен, — деди ол. — Олар менен бирге турғанында сен хеш нәрсе билмедн бе?

— Көплери разы емес: жұмыс аўыр, аўқат жеткиликсиз.

— Сен де разы болмадың ба?

— Аўа, тақсыр.

— Ал, сен қорқақлардан емессең, жигит, — деди әсте Жуманияз хәм шамалап: Ал, олар разы емес екен, сонда, орыслар сыяқлы, көтерилiske шығыуды ойламай ма?

— Меншше олар бул ҳаққында еситкен де жоқ болыуы керек. Олар қалай, қай жерде көтерилiske шыға алады? Хәр бири аяғын сүйреп зорға басып жүр. Бир адам яғный сизин хызметкериниз муш пенен онлағанын сулайтады.

— Ал сен Россиядағы ўақыялар жөнинде еситтиң бе?

— Мен қалада турдым ғой. Ол жерде хәмме: революция, аударыспақ, деп айтып жүр.

— Қай жерде айтып жүр?

— Базарларда, чайханаларда.

— Ал, бул қандай аударыспақ?

— Егер айтсам, окпелемейсиз бе, тақсыр?

— Айт.

— Ҳатте ақ патшаның өзин тахтынан айырғанбыз, — деп мылжыңлап жүр. Ал, май заводының рабочийлары дәрүаза алдында топланысып, аты Ленин деген адам ҳаққында айтысады.

— Сен еле ол ҳаққында да билесең бе? — Жуманияз суўық демин алды ҳәм қәпелимде өзиниң тесип кететуғын көзлерин Бердибайдың жүрегине шекем өткендей етип тигилип қарап:

— Ал батрақлар арасында сен Ленин ҳаққында, большевиклер ҳаққында айтпадың ба?

— Мен өзим анығынан ҳеши нәрсе билмеймен.

— Жалған сөйлемейсең бе? — деп қәҳәрленип сорады Жуманияз. Ол Бердибайдың жағасынан услан өзине тартты ҳәм оның бетине тигилип турды. — Мине, билип қой, — деди ол Бердибайды жиберип. — Мениң батрақларымның барлық сөйлескеп сөзлерин есине түсир. Үш күн мәўлет саған. Оппаң кеһип келип, олардың ҳәр бирн ҳаққында айтып бересен. Түснидиң бе сен?

— Әлбетте, тақсыр, — деп Бердибай тәжим етти.

* *

*

Бир жыл бурын бундай бахыт тек ертеклерде ғана мүмкин болар еди. Жарлы-жетим бала жайдың бас атқосшысы болды. Ал оған байдың сулыў қызы ашық болды. Бай, қайырқомлық етип, оны бурынғы батраққа берийге қарар етти. Оны өзиниң барлық байлықтарының мийрасхоры еткиси келди. Буның бәри ҳазир ҳақыйқатлыққа айналды. Лекин, Бердибайдың кеўли суўық еди.

Бирақ Жуманияз өтирик сөйлемеди. Ҳәмме еситсин деп, ол өзиниң жақсы көретуғын ерке қызын өзиниң атқосшысына күйеўге беретуғынын дағаза етти. — Заман өзгерди, — деди ол қосымша. Қудай алдында да, адамлар алдында да ҳәмме биргелки ҳәм тең. Тек ҳадал мийнет етиў керек ҳәм басқаның байлығына қызғанаш пенен қарамаў керек. Өмир ҳақыйқатлықты талап етеди, сыйлықтан бос қалдырмайды. Мине буған мысал: бурынғы батрақ Бердибайдың өзи күтпегенде куўанышқа бөленип, жоқарылаганын көрип турсызлар.

Той болатуғын күн де белгиленди. Ал, Бердибай түнде атханадан «Қаражал» ды алып шықты. Ауыл

арасында ол эсте айдап, ары шыққан соң қалаға қарай оның үстінде қанат питкендей зытқыды.

— Со-о-ндай, — деді Мадамни темирши Бердибайдың сөзлерін тыңлап. — Бахыттың өзі қолыңа кирип турған екен. Мүмкін, туұрысында да, Зухраға үйленерсең, барлық байбәшшелер сияқты суұсап ма-лақай кийип жүрерсең? Анаңды да үйіңе өз қолыңа аларсан.

— Сіз маған исенбейді екенсіз, ата. Бірақ, мен өзімнің үйленіуі тойым хаққында ойласайын, кеңесейін деп келгеним жоқ.

— Кешир, — деді Мадамни. Мен саған исенип, буннан қәтселеспегенимді билемен. Болмаса, исенбеген болар едім. Бірақ, мен басқасын да хәрбір адамның хәлсізлік жағының да болатуғынын билемен.

— Большевиклер-ше?

— Мине, сен қандайсаң? — деп Мадамни орнынан турып, жигиттің ийиннен қақты, шешиуіні түрде: — Кеттик, — деді.

* *
*

Жуманияз қалай да бір оңғылықлы ис болмайтуғынын сезді. Түш менен байдың уйқысы келмеді. Ол хәули ишінде гезип жүрді, атханаға да барып қарады, «Қаражал» дың бары-жоғын тексерип көрейін деді. Көрип лал болды: қорада жақсы көретуғын аты жоқ. Бай жоқарыға, балаханаға жууырып барды. Бердибайдың кишкене қақырасы да бос тур.

Жуманияздың ойлары тынымсыз хәм сасқалақлап иследи. Ол қууғыншы жиберіудің пайдасыз екенін түсінді. «Қаражал» ды қууып жеткендей ат еле жоқ. Солай болса да «қашқын» хәм «урлық» хаққында хукиметке хабар етиуі ушын қалаға арнаулы шабарман жиберді.

— Эх, кеуилшеклик еттим!—деп Жуманияз өзін-өзі қайта-қайта айыплады. «Және ериншеклик, сықмарлық та еттим. Бул нәлетий Бердибай өгиздей иследи. Мине сонлықтан оның ким екенін, не ислеп жүргенин тексеріуге уақыт сарп етиудің кереги бар ма, деп ойлайсан. Бул хәйуан-батрақларды өмиринше, тап Бердибайды алып келгендей, тикелей көшеден тауып алып келдик. Олар, әдетте, өлесі аш болып бир бөлек қатты нанға қуғанатуғын еди...» Бірақ, Бердибай ойына да келмеген өрески қылық иследи: жүздеи бир адамға

келетугын бахыттың белінен теуіп, қашып кетті. «Дурысында да, заман өзгеріп баратырғаң болыуы керек».

Бай, алдында түпсіз туңгыйық ашылып турғандай, қорқып кетті. Ол енді уйқы қаққында ойламайды. Хожайын өзі болған соң еркін хәм шешіуіші қәдемі менен ол хаяллар жатқан жайға кирді.

Қызлары хаялларынан бөлек уйқылайтуғын еді. Жуманияз олардың арасында жүріп, уйқы менен дөңбекшип жатырған қызларының ишпен Зухра қайсысы екенін билиуге тырысты.

— Харам тамақ, жатып ишерлер қурылдап атыр,— деп гүңкилдеді ол хәм биресе биреуіннің, биресе екиншісіннің бетине үлліп жүріп ақырында ол Зухраны ізлеп тауып, оны етигіннің басы менен бүйіріне түртті.

— Түргел!

Зухра шоршып ояпды. Хәулықты.

— Шық!

Жуманияз оны өзіне қарай тартып сүйреді.

— Сенің қотыр құршаңқың қашып кетипти, — деді ол. — Және «Қаражал» ды алып кетипти, оңбаған!

Зухра бұған бірден түсінбеді, түсінгеннен кейін, есте жыламсырап:

— Уай, үлкен масқарашылық!

— Тыныш! — деп буйырды Жуманияз. — Қансылама! Онан гөре, оның саған не қаққында айтқанын есине түсір.

— Мениң оған неге керегим бар? — Не-ге, — деп Зухра тағы жылады. — Мениң оған хеш керегим жоқ.

— Өкиргенді қой, жилли. Мүмкин, ол еле келип қалар. Мүмкин, ол сени таслап кете алмас.

— Таслап кетеді, таслап кетеді, — деді жыламсырап дауыс шығарып Зухра. — Ол маған келмейді.

Байға тосаттан бір ой келді.

— Кімге келеді сонда?

Зухра үндемей, ойланып турып:

— Ол бір күні қараңғыда маған «апам» деп айтты.

— Апа?! — деді Жуманияз, шырайы боразып кетип.

— Мине бул көпектің беті әйтеуірде бір жерде көргендей таныс еді!—Ол орнынан ушып түргелип, ушында дөңгелек қорғасыны бар қамшысын алды да, ишки хәуліге қарай жууырып кетті.

Таң қараңғысында Мадамин, Бердибай менен қатарласып атларын шауып киятыр. Олардың изінен алты адам желе жортып келмекте. Олардың барлығы өнерментлердің халатын кийіп алған. Ал, ушырасқан адамлардың сорауына олар Жуманияз күйеу баласына жаңа жай салдырыу үшін шақырды, деп жууап бериуі тиіс. Олардың ерге бөктерилген қапларындағы затларды ушырасқан адамлар ағаш устасының хәм тас жоныушының әсбаплары деп шамалауы мүмкін.

Бердибай алыстан оларға қарсы киятырған бір атлыны байқады. Мадамин усы жерде отряд пенен кейін қалып турды. Бірақ, атлы да буларды көрген болыуы итимал. Жақынлағап сайын оның аты әсте жүре баслады. Тез арада Бердибай бул атлыны анық көрді. Ол Жуманияздың хызметкерлерінің бири Зарип еді. Зарип тоқтады. Ол да Бердибайды танып, албыраңқырап қалды.

— Сен қайда жоқ болып кеттиң? — деп алыстан бақырды Зарип. — Бай сизди ізлеп зер-зебил болды. — Ол алға талпынған атының басын тартып, бір түрлі етип күлді.

— Енді саған байдың қызы орнына оның қамшысы тийеді.

— Тоқтай тур, Зарип, — деди Бердибай. — Бирге қайтып барамыз.

Ол «Қаражалды» тебинип, алға айдап еді, Зарип бақырды:

— Тоқта!—деди арқасынан узын стволлы мылтығын алып атырып. — Жақынлама!

— Саған не болды. Зарип?

Солай болса да, Бердибай оған әсте жақынлай баслады. Зарип шекесін мылтықтың қундагына тақап:

— Өлтиремеп, — деди хәм буйрық түрінде және:

— Жууап бер, қасындағы болған қаңдай адамлар еді?

— Мени алдай алмайсаң. Жууап бер!

— Мен ҳеш кимди көрмедім.

Төбешиктің артынан атылған мылтық сесті еситілді.

Зарип мылтығын түсірип алды, бірақ ер үстінде жыгылмай отырды, ол бирден атып бурып, Жуманияздың хәулисіне қарай, зытқыды.

— Қуып жет оны, Бердибай? — деп артта бақырды Мадамин.

Бердибай «Қаражал» ға қамшы басты. Жорға ат оқғай ушты, атлылардың аралығы қысқара берди. Тутзарлықтың артынан бийік дәрүаза хәм хәули дөгеретинс пытыраңқы түрде жайласқан жарлы дийханлардың пәс жайлары көринди.

Шопанлар менен мал баққанда үйренген бұрынғы усылы хәзир оған керек болды. Ол Зариптен алты адым кейинирек еди. Арқанды алды. Оның илмесин ылақтырып жибергенде Зарип ушып түсти, илажсыздан қолларың сермеп, думаланып сүйретилди.

Мадамин жетип келди.

— Минне усылай еткенің жақсы болған, — деди ол Зарипке қарап. Бердибай оны байлап та үлгерди.

— Шағаллар, — деди ол, көзлерин алартып қарап,

— Сизлер еле байға мен ушын да жууап бересиз. Ол сизлердің терилеринизди сыпырып алады.

— Өшир үшинди, байдың көпегі! — деп Бердибай қамшысын көтеріп турды.

— Олай етпе, Урма!—деп Мадамин оны тоқтатты.

— Зарипти, анау терекке бекем етип байла, — деп буйырды ол жолдасларының биреуіне хәм:

— Алға, дослар!—деп көтеріңки дауыс пенен буйрық берди.

* *
*

— Демек, мени алдамақшы болғансызлар, хайуанлар! — Жуманпяздың қамшысы бийшара Айшагүлдің арқасына шырнылдап тийе баслады. — Оңбағанды өлгенше урамап. Сен Бердибайдың анасысан, неге соны маған айтнадың. Мениң өлгенимди қәлейсизлер ме? Мени өлтирейин деп ойлағансызлар. Солай ма?!

Айшагүл қалтырап өксіп жылады, қоллары менен бетин бастырыуға хәрекет етти.

— Жууап бер!

Бул азапқа шыдамай хәтте Айшагүлди жек көреугын байдың үлкөи хаялы да араға түсти.

— Оны рәхим стиниз, мырза. Олтирмен. Ол дени сау, жұмысқа жарамлы. Ал, алдағаны ушын оның жазасын өзнім беремен.

— Сенсизде шешемен, жоғал!

Жуманпяз қамшысын таслап, оның алқымын бууындыра баслады. Оның көзлерине қан толып кетти.

Тағы бір қас-қағым уақыт буғанда, Айшагүл туншығып өлсе еді. Оның бахтына сырттап бір ири денелі хызметкер кирип қатты бақырды.

Оның қатты бақырған дауысы иштегі шуұласқан сеслерді өшірді.

— Бай аға, далада атыспақ болып атыр!.

Жуманияз Айшагүлдің күштен кетип, еденге аударылып құлап түскен денесін қоя беріп, далаға жууырып шықты.

— Барлық батрақларды ески қораға қаман! — деп бақырды ол жууырып баратырып. — Қаман хәм қарауыл қойың. Исенимлі адамларға құрал мылтық берің! Дәрұазаны илң. Барлаушылар жпберилсин.

Хайраң қаландай, бұрын биліп ислегендей батрақлар кимге қандай хәрекет етпү кереклигин түсинип, көзди ашып жумғанша хәули ишинде өз хызметлерине кирипти. Бай хызметкерлері оларды усылайып деп еді, иштегі қарсылыққа күши жетпеди. Батрақлар бай жалпылдақларынан күшлирек келди.

Хаяллар қорқып бақырысты. Атлар хәулп ишине босанып орден-ыққа шапқыласты.

— Хайуанлар! — деп бақырды Жуманияз. — Өлтиремен! Барлығыңызды өлтиремен!—Атыңлар, қырғандар, менң жууындыма семирген хайуанларды, —деп ол жалпылдақларына буйырды. Батрақлар өзлерин жақсы қорғады.

Бай дәрұазасы ишке қарай ларс етип құлап түшти. Ишке мылтық көшпирин, атлы адамлар кире баслады. Олардың саны көп еді. Бай жалпылдақлары да атыса баслады, Бәри бир олар алдынан да, артынан да соққы көрди. Хәулиннің төринен дийхаплар, бай жалпылдақларына таслар ылақтырды.

Бердибай «Қаражалдан» секирип түшти де, анасын изледі. Ол хаяллар болатуғын бөлмеге сүңгип киргенде, анасынның еденде хәлсиреп жатырғанын көрди. Сонша жылдан бері бауыры езилип жүрген Бердибай.

— Апа, апа! — деп ол анасын қол ушына көтеріп алды да, таза хәуаға алып шықты. Қараңғыда жабыққан ана, жаңа хәуадан жутып, күн нурынан нәр алды. Аздан кейин көзин ашып қуяшқа қарады да «Бауырым, бауырым, бар екенсеңбәй! — деп баласының маңлайынан сыйпады.

БӘРИ ДЕ „ӘЛИППЕ“ ДЕН БАСЛАНДЫ

Гүрриң

«Тоқта, атаман»?! Әлле қайдан шыққан айбатлы дауысқа жармаса бес атардың қарс еткен қәхәрли сести-де шықты. Оның жылдырымдай зуұлаған оғы шөл үстинде жууырып баратырған Идиристиң оң қулағының тусынан шүйкилдеп өтті.

Бирден зәрреси ушып, жан-ийманы қалмай қорқып кеткен Идирис салма ишше ет-бетинен жығылып, муздай жерди қушақлай тығылды. Жас жүреги қанасына сыймай дүрсилдеп, тоң жердиң бетин тербеткендей сезилди. Ол әтиранында ҳеш кимди, ҳеш нәрсени көргиси келмегендей ериксіз көзин жумып, илла деп үн шығарған жоқ.

Соның арасында Жунайдтиң оқ атқан нөкери, оның үстине дүрлеп атын шауып келди де,

— Ҳей, тур орныцнап, атың ким, қаяққа баратыр едиң, қолтығындагы қомпайған не зат, өзи? — деди дәппинип.

Оның қәхәрли дауысы, мылтығының сестинен-де бетер қатты ҳәм қорқышышлы шығып, Идиристиң жети жүйресинен өтті. Ол қорыққанынан басын сәл көтерип, илажсыздан көзин ашты. Қараса, бес атардың аузы оның қақ маңлайына қаратылып тур екен. Баспанының қансыраған мийримсиз көзлери болса қанасына сыймай адырайып, қара мурты жолбарыстың муртындай шаншылып тур.

Идиристиң тили гүрмеуґе келмей, көзлери ериксіз жумылған уақта жауызды жолдасы шақырып: — Қойсаң оя оғланды, несин аласаң оның? — деди.

Ол үстинен қарс еттирип бир атты да атын шауып өз жолына кетти.

— «Ух қараңның батқаны болғай илайым. Егер ол жауыз қойнымдағы кітабым менен дәптерімді көргенде, менің тағдирым дәрриуі шешилип, жаңағы оқ жүрегиме қадалған болар еді. Ақыр менің дәптерімде «Совет мектеби», «Ана» «Ленин» деген жазыулар бар еді. Еледе жүримім, бахтым бар екен»...

Баспашы біраз алыслап кеткеннен кейін Идирис өзін бийлеп, аяғына турды. Ең алды менен қойнындағы кітабын, дәптерін байқап көрді. Бәрі бар екен, хәттеки олар жанлы заттай жылысып кетипти, —деді ол өзі ишнен гүбірленді де.

Әлбетте, Идиристің кітабы менен дәптерінің жаңы болмаса да, оның ишіндегі жазыулары «өз тилинде» сөйлейді, өтмиш хәққында жырлайды, ата-бабалардың тағдирип, турмысын тәрпінлеп толғайды. Өйткені ол алтын хәриптер менен оңға қарай жазылған Совет кітабы-әлиппе еді.

Аға, Идирис бүгін мешитті қойып Төрткүлдегі жаңадан ашылған Совет мектебіне оқыуға барған еді.

«Мугаллим», «Класс», «Парта», «Тахта», «Кәлем», «Дәптер», «Пор» жаңа атлар, жаңа заттар, бәрі жақсы, бәрі азада, бәрі көзге ысық, жүрекке жағымлы. Әсіресе класстың сырланған едени менен хәжжеленген дийуалын, жақтылы айналарын айтпайсаң-ба? Оның үстине мешиттегідей буның я палақпаны, я уратуғын тут шыбықтары жоқ. Мугаллим болса хәр бір хәрипти үйретип, оқытып көрип қошаметлейді, ийниңнен сыйпайды, бәрекелла дейді. О, буындай әжайып оқыуды, қәдирдан мугаллимді түсिमде де көрген емеспен. Егер бүгінгі көрген, билгенимді ауыллас досларыма айтсам олардың бәриде мешитті қойып, Совет мектебіне қарай жууырады. Әлбетте айтамаң «мейли, олар-да шыптадан қутылып, Совет мектебінің партасында отырсын»...

Идиристі көтеріңкі қыялдың елесинен «Алшын жап» тың ишінде баратырған көп атлының дүсирлиси шығарды.

«Баспашылар, Төрткүлді арқа-батыс жағынан қоршамақшы қусайды, жоқ, мен сендердің бул хийленізди, жауызлық хәрекетинизди дәрхал қызылларға жеткеріуім керек. Ақыр мен бүгін Совет оқыушысы деген ат пенен қолыма Лениннің сүүреті, сөзлери бар кітап алдым».

Олар сирә ойланып турмастан, «боз жап» ты тарнаў арқалы кесип өтетуғын терең салмаңың ишини түсип, дәрриў еңбеклей баслады. Ол өзиниң бул шешиминде, балалық хәм патриотлық хәрекетинде мийримсиз душпаннан қорқыўды, я алыслықтаң шаршаўды билмедн. Қыстың қақаман суўығына қарамай қара терге батып, жер баўырлап алға умтылыўын даўам етти. Әлление ўақлары ол тарнаўдан өтип, қаланың арқасындағы «Қумбызшылар» аўылының тусынаи шықты. Хәш кимге көринбестен, сездирместен гөне тамларды паналап, күн батардың алдында қалаға кирди.

Идиристиң үлкен ағасы Әмет, әлле қашан-ақ өз ықтияры бойынша қызыллар отрядында хызмет ислеўши едн. Ол өз взводының позициясына ҳалласлап келген ишини көргенде көзи аларып, ҳайран болып:— аўылға Жупайдтың басқыншылары шапты ма? — деди қәуетерленген түрде.

Идирис көкирегин зорға басып көрген-билгенин қалдырмай әжағасына айтып берди.

— Бул жүдә әҳмийетли мағлүмат, бәрекелла ишишек, ҳақыйқат разведкашы азаматсаң! — Әнгимени тыңлап турған командир Идиристиң ийинен қақты. Кейин сөзиң тәкирарлап: — Шама менен «Бозжаптың» ишинде баспашылардың қанша атлысын байқадың?

Жүз атлыдай бар еди.

— Оҳо! — Командир ернин шүртнйтп, қабағын үйдн.

Басқа әскерлер оның аўзыпа қарап, хәш қандай сөз қоспады. «Қараңғы түспей взводты әўлийениң батысындағы бийикликке апарып жаңа позиция ийелеў керек»... командир оз ишинен усындай шешимге келип: — Жолдас Боранқулов, Сиз «Максим» дн алмы, өз бөлимшениз беңен Мамыт кәлдин гөне қумбызын ийелесң басқа бөлимшелер әўлийениң артындағы жыңғыллыққа жасырышың. Мен хәзир штабқа билдирнў жазын, артыңыздан жетемен,— деди ол буйрық ретинде.

Әскерлер оқ-жарағын көтерип, қорғаннан шықты да, қаланың батыс арнасына қарай бет алды. Әмет ишине қарап: — Сен енди аўылға қайтпай-ақ қой, алдың кеш, қәуетерли. Жақсысы заводтың жанындағы Жаңабай ғаррының үйине бара ғой деди.

Бир ўақта Идирис еки көзин «Максим» нан айырмай әжағасының сөзин еситкенде жоқ.

— Анау не қурал өзи, ағай?—деп Идирис қызық-сынған түрде хат жазып атырған командирден сорады.

Узын бойлы, ақ қуба, муртлас жигит жазыуын тамамлап:—Ол «Максим» деген пулемет:

— Ол неше атар?

Ол лентасы таусылғанша үзлексіз ата береді. Бір заматтың арасында 100, 200 оқ атыуы мүмкін.

— Туу, әне қурал,—Идирис ернің жалап, ериксіз көзін қыпылықлатты.

Командир штабқа жиберетугып хатты байланысшыға беріп: — Ал разведчик, саған рахмет, хош бол деди де, кетнүге ыңғайласты.

Идирис тилінің ушында турған сауалын биліуге қызықсынын:—Разведчик деген не ағай? — деп сорады.

— Ол сен, әскерге әхмийетли мағлыұмат әкелген ер адам, ер бала, қақыйқат азамат,—деді жыллы нәзерін және бір рет жигитке аударды да.

«Разведчик»... Идирис бул сөзди мәңгиге ядлап алғысы келгендей ишинең бір неше рет қайталап, қарымпап шықты. Ол күн батып, қараңғы түскенде қаланың нйрекленген, бастырмалы, тар көшелерине кирди. Көшелер ұшы-қыйыры жоқ дәлнздей созылып, олардың ски бойында ийилескен майда дүканалар толып атыр.

Қаланың қамал болыуына, қарамастан бәззақлар түрлі шыты, бөзін жайын, шеринилер ҳәр қыйлы бояуы менеп дәри-дәрмағып қойып, қассанлар майлы гөшлерин кәпараға пдирин өткен қарыйдарларды шақырып отыр.

Идирис булардың бәрине бирме-бир қарап, баққаллар алдында ериксіз тоқтап, тамсанып-тамсанып қонақ жайына қарай жүрди. Ол «қақпан» базарына жеткен жерде: «Идирис деп шақырған таныс дауыстап салт тоқтады. Жан-жағына жалтаңлап: — Ҳе, Мустафа, сенбисең? — деди өзи менеп мектепте оқыйтуғын парталасын таныды да.

— Сенің үйиң ауылда емес-пе Идирис, қараңғыда қаяққа баратырсаң? —

— Идирис бүгин пединде оқыудан қайтып баратырғанда басынан кеширген барлық уақыяны достына айтып берди.

— Демек, командир саған: — «азаматсаң, разведчик» деген, солай ма?

— Өтирик айтпайман, тап солай, — деди.

— Исенемен достым, бул қандай мақтанаыш! Мустафа жүрегіннің қызғын демін шығарып, қараңғыда Идириске қызғаншақлық көзі менен қарады.

Сол уақта олардың жанына халласлап және бір бала келди. Бул пахта заводының рабочийсы Сапа ағайдың баласы Ванька екен. Ол Идирис пенен Мустафадан бир, еки жас үлкенлеу хэм болымлылау бала еди.

Ванька класласының гүрринің қайтадан тыңлап:— Демек, сен де баспашылардан өш алып, қызылларға жәрдем етиўге таярсаң, сойлай ма Идирис? — деди.

— Әлбетте таярман, болмаса аштан-аш, уйқымнан, тынышымнан, ыссы жайымнан безип бул жерде жүремси бе.

— Жарайды, ал сен мылтық, я маўзер атыўды билесен-бе?

Идирис бирден албырақлап!—Жоқ, билмеймен, онын не кереги бар? — деди хеш нәрсеге түсинбеген түр билдирди де.

Ванька қараңғыда тисин қайрап!—Қызық, сен баспашылар менен урысқанда кесек атыспайсаңгой, оқ атасаң. Түсиндиңбе? — деди ол ашыўланған түрде.

— Түсиндим, онда маған мылтық атыўды үйретиң?

Усы уақта үйретиў, машық болама, жақсысы сен бизлердин жәрдемшimiz боласаң. Мылтық көгересең, оқ тасыйсаң, қарым қазасаң, аўқат әкелесең. Соның арасында өлип жатқан баспашылар дуўшарласса, онын оқ-жарагын алып, биздей мылтықлы боласаң, жақсы-ма?

Идирис қараңғыда мақул дегендей басып ийзеди. Кейин Ванькаға қарап:—Сенлердин мылтығыңыз, оғыңыз қаяқта? — деди қызықсынған пишинде.

Ванька жән-жағына көзин тигип, құлағын түрп:—Жумабай шығабер? — деди.

«Темирши» ниң төлесинен бир нәрселер көтерип малақайлы, таялмас бала шықты. Идирис оны тапп:—Будар не? — деди.

— Бес атар маўзер, мына қалтадагы оқ,—деди Жумабай.

— Оға, байсызлар, қызық булардың бәрин қаяқтан алдыңлар?

Мустафа хэз етип күлип: «Урыны, қарақшы талады» дегендей буларды кеше Шорахандағы Қалендер бай-

дың қаразханасында ұйықлап қалған үш нөкерден олжаға түсирдик,—деді мақтанышлы түрде.

— Сөйтіп, енді не қылмақшысыз, үшеуіңіз жүз атлы баспашының үстине басып барасыздар ма?—

— Ванька бірден қызып:—Сен бизлерди әлле қандай ангөдек, я ақылсыз деп ойлайсаң ба? — Жоқ бизлердин басымыз ислейди. Бул оқ пенен мылтыққа Русский ағайдың әскерлери дым мутәж. Ең алды менен буларды соған апарамыз. Ол не десе соның буйрығын орынлаймыз. Өйткенн Русский қызыллардың рота командирн. Ол менн танийды, «Молтық» тың құмында маған мылтықтан атыұды, нышанаға алыұды үйреткен устазым. Қәне, биз бенен енді қызыллардың қорғанына барасаң ба? — деди сынаған нишинде.

— Әлбетте бараман, Русскийдин әскерлери қаланың қайсы мүйешинде жайласқан? — деп Идирис шешіуішн түрде жууап берип хәм оннан қызықсынған сорауын сорады.

— Шаббаз дәрұазасының қасындағы қорғаида.

— Мейли кеттик.

Жақында Совет мектебиннң есигин ашып, қолына «Әлиппе» алған төрт оқыушы—рус, татар, қарақалпақ қазақ балалары бүгнн жауынгер ағалары менен бир сапта турып өзпнң ана жернн, сүйнкли мектебнн, жүрегннде тамыр урған идеалын баспашы жауызлардан қорғауға бел байлады...

* *
*

Жунайд-хан Әмиұдин арқасына шабыуыл жасау үшін ләшкерине сәрдар қылып Гелдимурат мың басыға пәрман бергенде, ол уллы дәрежелн Қурбан Мамедтиң алдында бас ийнп: — Қудайым хәмириңизди қабыл қылып, бизге яр болса, жаңа тууған айдың тоғызыншы таңында Төрткүлди алып, большевиклердин басын муз астына тығып, қаладағы алты дәрұазаның гилтинде Сизге сауға етемен, — деди ол құранға маңлайын тийннзди де.

—Айтқаның келснн, әумийнн!—Жунайд-хан тахтында отырып узын сақалын еки қолы менен сыйпалап қойды.

— Әумийнн! Әумийнн! — Жунайдтың еки қапталында китап ашып отырған еки ийшан хәм хан сарайының басқа адамлары аспанға қарай қолын жайып, қалтыраған дауысы менен оның тілегин қууатлады.

Гелдимурат орнынан турып, қол қаўсырып есикке қарай бәсіп кетти.

Жунанд айбатлы, аўыр нәзерин үәзирине тигип: — Сәрдарға менің қылышымды саўға етиң ол өткир, берик хәм қайтпас-деди ол гүжирейген геўдесине сыймай жылтыр басын жоқары көтерди-де:

— Қуллық! — Үәзир орнынан турып ханның дәл арқасында дийўалға илиўли турған алтын саңлы қылышты қолына алды. Кейин ханның алдында еки бүкленип, бас ийип, Гелдимураттың турған жерине шкем бәсіп кетти. Ол сәрдар менен теңдесип: — Уллы ханнымыздың қылышын Сизге тапсыраман — деди қос қоллап жарақты оған узатты-да.

Гелдимурат оннан қылышты қос қоллап алды да: — Сизиң билегиниздей берик, жүрегиниздей қызғын, көзиниздей өткир қылышыңыз бенеп жеңимпаз ләшкериме жол ашып, қызылларды қойдай қыраман, олардың қарам қанын суўдай ағызаман? — деди аянтының белгисин ушып жарақтың алтын сабынан сүйди де.

— Сапарың сәтли болсын сәрдарым, алға!—Жунанд тахтынан турып, еки қолын шығысқа қарай созды.

Гелдимурат қылышын жоқары көтерип, ашық есиктен арты менен шығып кетти. Ол хан сарайының шарбағында ойнан турған қара торы, қайың атының гүмис қаслы ерине миип, шабыўылға жол баслады...

Қатал мнезли, ырымшыл сәрдар жолынан кесе шыққан бала шағаның басын қағып, құптап ўақта көп ләшкерин менен Қаңқага жетти. Бул күни ол дабарасы жер жарған Мәтнийаз байдың қәдірли қонағы болып, нөкерлерине, атларына дем берди. Ертеңине сәске ўақта муз үстинең Әмиўдин арқасына өтип, Төрткүлдин жоқарысындағы аўыл-аймақларды жол-жөнекей басып алды. Олардың арасынан қарсылық көрсеткени болса, сол заматы қылышқа отырғызып, я жазым оққа дуўшар қылып, мал-дүньясы менен шырайлы қыз-келіншеклерин олжа етти.

Сөйтип ол дәслепки «Жеңисиниң» мақташыны менен олжасын ортақласыў ушын өзиниң жүз басыларын жыйнап, Шорахандағы Тәжимурат бажбанның қәремине басып барды.

Бирден зәрресен ушып, жан ниймапы қалмай қорқып кеткен бай сәрдарды қонақ претинде қарсы алып, өзиниң мийманханасына мирәт етти.

Гелдимурат узын бойлы, кен көкирекли қарапәрең, өткір көзлі, муртлас адам еді. Ол Тәжимурат байдың тахта поллы, үстине галы палас төселген жақтылы жайына кирип:—Бұл жерге Төрткүлдің завод, фабрика ийелери менен бас көтерген атақлы байларын, белгилі уламалар менен большевиклерге қарсы болған қарақшылардың басшыларын алдырың. Бірақ, бұл нәрсенің бәрі жасырып түрде, исенимлі адамлар арқалы уйымластырылсын. Егер менің бұл сөзімді бөтен адам еситип, қызылларға жеткерсе, сизің басыңыз кетеді. Еситіңізбе? — деді төсекке отырмасаң бұрын өзінің қәхәр гәззебин шашты да,

— Әжеп болады, ол жағынан хеш ғам жемен.

Тәжимурат бажбан есиктен шыға бергенде Гелдимурат мақпал көрпешенің үстине отырып:—Бизің тайнапыр пәкерлер менен яұмытбий атлыларының күтимиң өзіңіздің исенимлі адамыңызға тапсырарсыз, — деді бұйрық ретінде.

— Қәтиржам бола берің! Үй ийеси сәрдардың кәуілің тынышлап дәлізге шықты.

Арадан көп уақыт өтпей-ақ өжиреге Тәжимураттың үш, төрт хызметшиси тиркелісип кирди: Біреуінің қолында қушан менен шылапшын, екіншісіннің қолында сулғи менен орамал, үшіншісіннің қолында жиік дәстурхан, басқаларының қолында түрлі жеміс, пал, шекер, конфет толтырылған ыдыслар көрінди.

Хызметкер жигитлер мийманлардың қолын жуудырып ортаға дәстурхан жайды. Кейін олар тынбастан шай, қууырдақ, қаймақ, май тасып мийманлардың мейілін қандырды.

Көп узамай Тәжимурат та барлық исти бәржай қылып, сәрдардың үстине кирди. Ол мийманларға түрлі таам үстінде ауыл-елдің, қаланың барлық жаңалықтарын айтып, әнгимесінің аяғын большевиклердің үстине төңкере берди.

Әзелден артық сөзді жақтырмайтуғын тик минезлі Гелдимурат үй ийесінің сөзін бөліп: —Сіз маған Төрткүл қорғанының қурылысын ондағы қызыл әскерлердің санын, сапасын, қурал жарағының түрлерін, азық-ауқат оқ-дәрісіннің әнжамын, олардың қимлерге арқа беріп, қаяқтан қарыж алатуғынын айтың? — деді оқлы көзін оған қадады-да.

Бул қараудан Тәжмураттың жүрегі суу етип, тула бойынан қамау тері шыққандай сезилді. Ол бұрында бұнындай өткір көзлі, салқып түсли, қатал адам менен бетлесіп көрген жоқ еді. Ол бірден сасқалақлап, хеш уақта бұнындай мағлыұматларға, сырларға итибар бермегені ушы ишнен өкинип отырғанда, байдың хызметкері өжиренің есигін ашып:—Қаладан уллы дәрежелі мийманлар келді. «Сәрдардың үстінде кириуге мүмкинбе екен» — деп рухсат сорап атыр, — деді екі бүкленді де.

— Келсин! — деді Гелдимурат үй ийесінің аузы ашылмастан бұрын.

Ишке түрліше кийинген, хәр қыйлы жастағы, екі диннің бийік уәкиллери кирді.

Гелдимурат отырысын бузбады, ал оның жүз басылары орынларынан турып, мийманлардың сәрдар менен көрисиүше жол берді.

Қол алысыу хәм сорасыу церемониясы тамам болды. Гелдимурат келгенлерге қарап:—«Билемен, сизлер заводыңыздан, фабрикаңыздан, Совет хукиметіне, большевиклерге пүткіллей наразысыз. Оны хакыйқат дуннаныңыз ретінде жек көрерсіз хәм олар менен гүресіуге таярсыз. Бирақ, жетерлі дәрежеде қурал-жарағыңыз, ләшкеріңіз жоқ. Туұры-ма? — деді.

— Туұры айтасыз сәрдарымыз! — Гижишип отырған мийманлардың бәрі бірден шуұласып, сәрдардың сөзін мақуллады.

— Уллы дәрежелі Жупайд-хан бул ауҳалдың бәріні алдып ала болжап Әмиудің арқа жағасында орнагап Совет хукиметіп қулатын жоқ стиу ушын сизлерге өзіннің мыңлаған ләшкеріні жәрдемге жиберді, —деп сәрдар отырғанларды сыйшыл пәзери менеп бир қатар шолды.

Жоқары дәрежелі мийманлар қозғалысып, қомпылдасып, — Уллы дәрежелі Құрбан Мамедке ырзамыз, ол мың жасасып, —деді мыңгырласты—да.

Гелдимурат көкірегін керип, ийегін көтерип:—Бизлер қызыллардың ақырғы нөкери жоқ етилмегенше газауат қылып, сизлердің басқылапған жеріңізди адам қаны менеп жууып хадаллаймыз. Сизлер бизнің бағадыр ләшкеримізге барлық жағынан тийісін жәрдемніңди көрсетесіз. Большевиклерге бир тиіслем нан, бир уртлам суу, бас папа, кийім кеңшек, атларына от-жем бермейсіз. Керісінше, олардың тезирек

қулауы, жоқ етилийі ушын барлық жерде қыянетлік нслердің ҳәр қыйылы түрлерин, усылларын барынша күшейтесиз. Биз болсақ өзимизге қолайлы ўақта қолымызға қылыш алып, қызыллардың үстине топыламыз, — деди ол сөзин жуўмақлады — да.

— Тәжимурат бай оршынан турып:—Енди рухсат етиңиз. Сизің ҳүрметіңизге таярланған сазы-сәўбетимиз бар уллы дәрежелі сәрдарымыз, — деди ол жағымпазлық етип.

Гелдимурат өзинің отырысын бузбай ҳәмийше түнерип:—Кеширесиз ҳүрметлі бай, биз усы суўықта алыс жерден сазы сәўбет тыңлаўға келгенимиз жоқ. Ҳәзир аўқатты жеп болып, жүзбасылар менен болажақ саўаштың жойбарына таярлық көремиз,— деди үй ийесинің сөзин сындырды— да.

Ҳәмме силтидей тыпып, көз астынан бир-бирине қарасты. Мийманлар өзли-өзинің ымыша түсингендей бәри орынан турып:—Бизге рухсат болса ертерек үйли-үйимизге жетип, сизің буйрығыңызды бәржай етиўге кирисер едик, Уллы дәрежелі сәрдарымыз, — деди олар бир аўыздан.

— Рухсат! — деди сәрдар кескин түрде.

Қорқышышы менен өкинши ишине сыймаған қәдірсиз қонақлар Тәжимураттың аўқатынан да дуз тата алмай илажсыздан шығып кетти.

Гелдимурат алдын ала жүргизилген бақлаўдың нәтийжесинде топланған мағлыўматларды ярым түнге шекем үйренип, болажақ саўашта сумлықлы топылыс жасаўға уйғарды. Оның мәніси өзинің барлық күшин Төрткүлдің шығысындағы қорғанға ҳүжим жасамақшыдай етип көрсетип кейин нөкерлерин «алшыи жан» тың жағасы менен қаланың батыс тәрепине өткерийди уйғарды.

Сөйтип ол қыр әтирап жақтыланған ўақта барлық ләшкерин саўашқа атландырды.

Бирден Шораханның қумлақ жолы қуйындай қайнап, аралықты қойыў шаңғыт пердедей бүркеди.

Қорғанның төбесинде отырған ротаның бақлаўшысы зәрре албырақлап:—Жолдас командир, көз ушында баспашылардың көп атлысы көринди. Әне олар Юсуп төрениң үйинен өтип, бизге қарай бағдар алды? — деди.

Жақсы бақлауды дауам ет, — деп командир қорғанның оң қапатында орнатылған станкалы пулеметтың қасына келді.

Әйне усы ұақта Гелдимурат хийлели маневра жасап, ләшкериниң тийкарғы күшин дәрриу «алшын жап» тың ултанына түсирди де тезден қаланың батысына қарай алып кетти. Юсуп төрениң үйиниң тусында баспашылардың тек он-онбес атлы гана пөкери қалды. Олар қызылларды алжастырыу ушып орден-ыққа атларып шауып, бир, еки рет қорғанға да жақышлап кетти.

Соның арасында Гелдимураттың биреше жүзлеген ләшкери Әуезбай күйиктиң үйиниң тусынан шығып, оның үлкесі шарбагына кирди.

Бул жерде бираз дем алыс өткеннен кейин ол гүнгирели, бийик жайдың төбесине шығып, алдып-ала таярлаган еки пөкериң Совет әскерлериниң қорғаныу позициясын бақлауға жиберди. Олар қорғанға үш жүз метрдей қалған жерде атларынан түстиде биреуи қорғанға қарай еңбеклей баслады.

— Жолдас командир, баспашылардың бақлаушысы княтыр? — Әулийениң қумбызында жасырынын отырган бақлаушы Русскийге хабар етти.

— Көрип турмап, бақлауды дауам ет.

Баспашының бақлаушысы хәр бир дүмпешикти, хәрбир қамыслықты паналап қорғанға қырқ, елиу метрдей жақышлап келди де: мойнындагы дүрменни көзиниң тусына апарып артындагы жолдасына лалаулай баслады.

Бирақ, сол заматы мылтықтың қарс етин шыққан сесті менен оның үни өшин, хабары бөлинди.

Екинши пөкер жолдасының тәрриип қалған денесине де қарамай атына минни, артына қарай қашты.

Арадан онша көп ұақыт өтпей ақ Гелдимурат сауашқа жүзлеген пөкериң жиберди. Олар шегелес жерди қуйындай қайнатып, тийкарғы багдарып Русскийдин позициясына қарай тууырлады.

— Командасыз оқ атпаңлар? Семен пулеметинди таярла? — Русский баспашылардың жақышлап келуи күтти. Хәп заматтың арасында қылышларып күн нурына ойнатып княтырган атлы пөкерлер қызыллардың позициясына жақышлап қалды.

— Атыңлар, гөзлеп атыңлар!

Бес атарлар үсти-үстине атылып, аралықты жаңғыртып жиберди.

«Илаха илалла»... Баспашылар лалаұласып, әбден басып келди.

— Семен, «Максим» ды сөйлет?

Пулеметтың тыр-тырлаған қанжар оғы батырсымақ баспашылар менен олардың киснеген атларын шницириктей қыйратты.

Әжел оқтан аман қалған баспашылар сауаш майданында өзлериниң көплеген жора-жолдасларын мәңгиге қалдырын кейин шегинди.

— Жолдас командир, рухсат етиң, бизлер өлген баспашылардың оқ-жарағын жыйнап қайтамыз. — Қарымның ишинде жауынгерлердиң керек-жарагына жәрдемлесип жүрген Ванька менен оның, класслас дослары Русскийден өтиниш қылды.

Командир басып кері шайқап:—сәл жерде душпанның адасқан оғына дуўшар болсаңыз, мениң басым кетеди. Еле де меп сенлерди бул жерден қалай қуўарымды билмей, басымды қатырып турман. Ақыр, сауаш майданы оқыўшы балалардың болатуғын жери емес. Бул жерде самал орнына ҳәрдайым оқ ысқырып турады. Еле қудай билсип сенлердиң әке, шешелериңиз кешеден берли зер-зебил болып, аяғынан тозып жүрген шығар. Соның ушын...

Бирақ оның сөзин балалар бирден бөлп: — бизлер жер баўырлап ецбеклегенде топыраққа кенедей кирип кетемиз. Жердеги баспашылар түүе, аспандагы жыртықын бүрkitлер де көрмейди, — деди бәри бирден гаўырласты-да.

Русский бирден ойланып қалды. Оның көз алдына ериксиз түрде тек усы төрт баланың ғана тағдири емес, бәлким барлық қарақалпақ балаларының келешегин, бар я жоқ болыўы, азатлықтама, я қуллықта қалыўы елеслеп көринди. Ол усындай терең ойдың тербеўинде отырып Совет әскерлериниң оқ-жарақ әнжамының жеткиликсиз екенни де есине түсирип:—Мейли, барагойың, бирақ абайлы болың,—деди илажсыздан.

Балалар бирден қуўанып, рецки гүл жайнап кетти. Олар жас жүрегиниң буйырығы менен талпынып қарымнан шықты-да, жер баўырлап алға умтылды. Жолында ҳәр бир шөпти, ҳәр бир кесекти папалап, рәсмий разведчиклердсей ецбеклеўин даўам етти.

Хә демсәй олар хәр жерде теңкәйсінсип жатқан өлик-лер менен жарадарлардың қасына жетип барды. Сөйтін, олардың мылтығын, қылышын, белнидегі қатарын жыйнауға киристи.

— Жан оғлан, маған жәрдем ет, суу бер. Мен баспаны емеспен, жарлы дийханшың жалғыз баласымен. Мени Жунайд ханның нөкерлигине зорлап, қорқытып алды. Мен сенлерге қарсы бир оқ та атқаным жоқ, иссибесең, дупенимди тексерип көр деп бир жарадар жигит қасында жатқан мылтығы менен белнидегі қатарын алып атырған Идириске жалынды.

Идирис бирден шоршынып, қызыл қапға боялып жатқан баспашының бетине қарады: «Қыр мурышылы, қақ шеке жигиттің шын қара көзлері қанасына сыймай дүньяны шолып атыр екен. Көгере баслаған құрғақ ерні тоқтаусыз қыбырлап: «суу-суу-суу» дегендей еститли.

Идиристін жүрек бауыры елжиреп, жарадар жигитке рәйми келди, «Мүмкин ол ҳақыйқаттанам бийгүна, ҳақ кеуил шығар» Идирис оның мылтығын тексерип көрди. Ырастанам бес атардан бир де оқ атылмаған...

Сол заматы Идирис салмадағы музды ойып, малақайының ишиндегі тахиясын сууға толтырып әкелди-де жарадарға иштирди.

Жарадар сәл жалланып:—Рахмет иним, бир уртрам сууың ушып, керек жеринде бир кесе қанымды беремен, — деди ырза болған пишінде.

Идирис өлгенлердің оқ-жарағын терип жүрген Мустафаны шақырып: — Мына жарадар жигитти әктейіңк? — деди.

— Қаяққа, не ушын?

— Өзимиздің қорғанға, оның жапын сақлап қалыу керек, жарлының баласы екен!

Мустафа бирден ашыуланып!—Енди олардың бәри жарлының баласы бола береді. Ақыр, олар ауылларымызды басып тыныш халықты талап, апаларымыздың ар-намысына тиініп, бизге қарсы оқ атқан душпан ғой, меілі өлсиң! — деди ол тислерін қайрады да,

— Жоқ достым, мен ол жигиттің сөзине исенип турман. Оның түр-түсінде де көзлерінде-де сөзлерінде-де жауызлық хәрәкеттің хеш қандай белгилері көринбейди. Оның үстине мылтығынан-да оқ атылмаған, қатары-да толы, бузылмаған.

Мустафа сәл ойланып:—Хәзир сен кеўилшесклик етип оған жәрдем көрсетип, кейиннен өкннп жүрме, оның үстине еле командир не дейди!

— Мейли, не десе сол деснн. Бирақ мен бул жигиттиң өлим алдындағы сөзлерине исеменен, ол душпан емес.

Мустафа өз классасының сөзине ипаиып ырайына жығылды. Сөйтип олар қорғанға сауаш майданында өлип жатқан баспашылардың оқ-жарағын жыйнап барыўдың орнына, душпанның жарадар нөкернн сүйреп әкелди.

Командир Идиристин сөзин тыңлап болып: —Дурыс етипсен, ҳақыйқаттанам Жунайд баспашыларының арасында адасқан, я қорыққанынан қурал көтериўге мәжбүр болған ҳадал ийетли, айыпсыз адамларда табылады. Мейли, оған жәрдем көрсетин? — деди ол.

Дәслепки хужимннн сәтсизлик пенен тамам болғанына өзимшил сәрдардың ғыжырданы қайнап, жүреги қанасына сыймай, аўзынан қәхәр, зәхәр шашып, кеўилсиз нөкерлерин қайтадан хужимге жиберди.

Әўезбай күйиктиң шарбағынан шығып, әўлиие менен Шаббаз жолының аралығын ийелеген баспашылар ат үстиде алыстан оқ атып алға умтылды.

Кем-кем еки ара жақыылаған сайын олардын атқан оқлары шүйкилдеп қызыллардың үстине жамғырдай жаўды.

Хә демей жазым оқтан төрт, бес адам жарадар болып, екеўи өлди. Бирақ, сонда да командир өз әскернннн оқ әнжамын үнемлеў ушын мылтық атыўға рухсат етпей, қолайлы пайытты күтти.

Соның арасында қуйындай қайнаған баспашылар лалаўласып нышаналық аралыққа келип қалды.

Душпанға қарсы гөзлеп оқ атыңлар?!

Бирден қорғанның иши көктей гүркиреп, қыр дөгерек мылтықлардың сестине жаңғырып кетти.

Идиристин қулағына: «Уах, мен жарадар болдым» деген таныс даўыс еситилди.

Идирис қарымның ултаны менен қорғанның он қанатына жуўырып келип: Әжага! — деди жыламсырап, оның жанына отырды да.

— Үниңди өшир, сауашта нағыз жаўынгер жыламайды, тезден мениң жарамды таң?

Идирис әжеағасының жаралы басын таңып атырған ўақта бирден пулеметтиң сести өшти.

Әйне сауаштың шешиўи уақтында пулеметтиң тоқтағанына командирдиң жаны шығып:—Семен, саған не болды, «Максим» ды сөйлет?!—оның қарлыққап дауысы қарымшың ишин қозғап жиберди.

— Семенга-да, жәрдемшисине-де оқ тийди? Алыстап бир жауынгердиң аянышлы сести еситилди.

Сауашты басқарып турған командир жаңгырықтың арасынап бул хабарды еситней гижишип:—Атың, «Максим» ды тоқтатпаң? — деди қатаң буйрық ретинде.

Ванька пулеметтиң тетигине бармағын басып: — Идирис лейтаны туўрылап тур? — деди де қарымшың алдыңғы жийегине келип қалған баспашыларды қамыстай қыйратты.

Сол заматы Ваньканың жанына жетип келген Идирис пулеметтиң лейтасын туўрылап, оның үзликсиз ислсўинне жәрдем етти.

Сан жағынап бир неше рет басым болған баспашылардың бирең-сараң батырсымақ нөкерлерн айрым жерде қызыллардың позициясын бұзып өтти. Бирақ олар қанжар оқтың қәхәршпен тайсалып турақлы түрде беккемлене алмай, талып жатқан жарадарларды шаба баслады.

Мийримсиз жауызлардың биреуи қансырап жатқан Әметке қарай атын туўрылап қылышын кәтерген уақта оны Идирис көрип қалып, өмиринде биринши рет бес атардың тетигин басты...

Баспашы ат үстинен ушып түсип, еки, үш мәртебе домаланды да, Идиристиң алдына жетип, басы кесилген жылаңдай бүкленди.

Идирис жансыз қалған жауыздың түр-түсине қарап: — Минне биз сениң менен ақырғы рет ұшырас-тық — деди ол өткен күнги бетлескен баспашысын таныды-да...

Соның арасында Жунайд ханға үәде берип басқыншылыққа келген сәрдардың нөкерлери жеңиске ересе алмай шерменделик пенен серпиллип, келген жағына қарай жол алды...

Өзине келген Әмет инисине қарап: — Қызық, саған буындай мәртликтин, турақлылықтың, мийирманлықтың нышанлары қаяқтан пайда болғанына хәм кимлерден тәсир еткенине мен хайранман, — деди ысық көзлери менен оны аймалады-да.

Идирис қыргын саўашта ерисилген жеңистің қуў-анышыпа бөленип:—Билмедім әжеаға, мүмкин өзиңнен, я Семен ағадан, я «Максим» ды қайтадан сөйлетип баспашыларды қойдай қырған Вапька достымнан шығар, Бәлким... — деди де ол сөзин дауам еттириўдин орнына оң қолын көкирегиниң шеп жағына анарды.

Аўа, ол жерде Идиристің жалынлы жүреги дүрсилендеп, қойнындағы «Эллипе» китабын тербетип тур еди...

МЕН КОМСОМОЛМАН

Гурриң

1929-жыл.

Қоңыр гүз. Күп батып, геўгим түскен ўақта «Уллы-бағ» аўылы комсомол ячейкасының секретары Қасым-қатшы Шербай улы сәмен атын шанқылап Төрткүл қаласының Сарыбнй дәрўазасынан шықты. Ол жан-жағына, көктің бетін қаплаган қара булытларға қызықсына қарап: «Ҳаўада ығаллықтың ләми басым ғой, шамасы я жаўын, я қар жабатугын түри бар. Қәше достым, тезирек үйге жетнўднң ғамып же» деди ишинеп суўлықты шайнап киятырған бедеўиниң дизгинин бираз босатты да.

Жоңышқаның ақырғы көрпесн менеп жуўериниң көк басына әбдеп семрип, салқып желднң ләбине секирип киятырған жүрмел ат нйссиниң ойына түсингендей түп пердесин жылдырымның оғындай жарып кетти. Оның жүрисине қумары тарқап, кеўили таса баслаған Қасым көз алдында «комсомол» деген әжайып атқа нйе болған аўылының алдыңғы жасларын ериксиз елеслетти: «Аўа, Уллы-бағ комсомолының саны бүгин және бир адамға көбейди. Ол Бегжап-батырақтың баласы Қудайберген. Дүньяға жетим келип, аўыл ҳаялларының мийир сүти менеп Ақназар байдың аткөнесинде адам болған Худайберген. Әлбетте, бүгин қуўанышы да, мақтанышы да шексиз. Мейли, қуўансын, мақтапсын, енди өның бәрине де ҳақы бар»...

Сөның арасында жол танабын қуўырып киятырған бедеў ат «Ийшап» жаптың копирине жақындай берип бирден тоқтады. Ол қос қулағын көшир бетке тигиш оқырана баслады:—«Ҳаў, саған не болды «Сәмен», я көпирднң астында папалап жатқап нйесиз ийтти көрднң бе?» Қасым тақымын қысып атына гүбирленди.

Вирақ тилсиз жәниұар оқыраныұын даұам етип, хеш алға баспады.

Қасым өз ишнен сезикленип ойланайын деди. Ол атының ақыллылығына, сезгирлигине, әсиресе садықлығына исенетугын еди. Сонлықтан да оны бийкарға қамышылап қыйнагысы келмей: «түсинкли, сен әллекандай бир жаманлықты алдынан сезип турсан достым. Мейли, Сапар қарақалпақтың үстинеи өтеугын соқпақ арқалы-ақ кетейик» деп бедеуиниң басын бурды.

Әйне усы ўақта көнир астынан қарс етип шыққан мылтықтың сести менен оның қулагып жалап өткен жекке оқтың шүйкнйдеген сести шықты.

«Сәмен» бирден жулдызга секирип, алға умтылды.

— Тоқта, сен комсомол бизден қашып қутылаалмайсан, бәри-бир өлесен. Сенің «бузық» басыңды алыұу үшін «Уллы-бағ» аұылының үш байы қәдимгипниң пулынан үш жүз тилла инам еткен. Билдиң бе?» Буққыда жатқан баспашының биреуи ызалы даұысы менен қынқырды.

Оның аш бәридей улыған ашыұлы сести қара түнниң пердесин гүңрентип жиберди.

«Хожа-бала»... Қасым тар соқпақтың үстинде табан тиреп туұлап киятырған атының үстинде отырып, дуйым журтқа қәхәри жайылған гәззапты даұысынан таныды. Өткен жылы ол жаұыз Тәжимурат бажбапды коифискалаұға қатнасқан үш батырақты өлтирип «қул» тоғайына жасырынған еди. Сонда оны услаұу үшін шөлкемлестирилгеси милиция хызметкерлерни менен комсомол жаслар активиниң сөставында Қасым да қатнасып Хожа баланың бес баснашысын қолға түсирди. Бирақ оның өзи әулийеге қашып, гөне мазарлардың ишпиде өли жанын жасырып қутылды. Миле, енди ол қансыраған қасқырдай қайтадаи аұылға оралып, көшр астында ип қазған.

«Аұа, мен комсомолмап, бирақ мениң басым саған қымбатқа түседи, оны аламан деп өз басыңнан айрылып қалма»...

— Қасымның қәхәрли даұысы мылтықтың сестинен де қатты еснитлди.

Қасым өзиниң елс жаслығына, қәдди бойының, күшқуұатының тосылып жетиспеұине қарамастан турмыста жүдә питкни жигерли, өткир, қайтпас хәм етли жигит еди. Өткен жылы ол Хожанияз шыйықшының жайында ашылған баслангыш мектепке муғаллим болып, аұыл

балаларының қолына «Әлишше» услатты хәм «Уллы-бағ» жасларының арасынан сана-ссзимли, саўаты бар үш жигитти: — Қәлимбай ұлы Дәўлетти, Қожан ұлы Қалмуратты, Бодан ұлы Юсупти комсомол қатарына тартып, дәслепки комсомол ячейкасын дүздн...

Сол заматы Қасым «Ийшан» жаптың жасқасынан өтип, аўыл ишине кирди. Ал оны түспре алмағанына ғыжырданы қайнан, ызасы келген баспашылар аўылға кириўге батына алмай «Қосалаң» ның баўырайында турып, жарағынан үш, төрт оқ атты да, гөне сайдың жылғасы мен Төре қарақшының тоғайына қарай жол тартты.

— Хе, жигитлер парахатшылық па? — Қасым атынан ырғын түсіп, есигиниң алдына үймелесип турған жаслардан сорады.

Худайберген көкирсегиниң ҳалласын зорға басып:— Бизлер мылтықтың сестин еситип сезикленип, сеннен хабар алайық деп келген бойымыз, — деди ол қараңғыда отлы көзинен қуўаныштың ушқышларын шашты да.

Қасым бүгін ғана комсомол қатарына өткерип қайтқан аўылласына ырза болып:— Мен ушын қәўестерленип, ғамхорлық еткерипизге рахмет. Ҳақыйқаттанам жаңа Хожа-баланың қанхорлары «Ийшан» жаптың көшириңде менни жолымды тосып қолға түспремекши болды.

— «Уай газзаплар» — үш, төрт жигит бирден гижишип, қараңғының төрине мушын гезеди.

— Аўа, бизниң тыныш таңымыз, жарқын күнимиз, татыў турмысымыз, бахытлы келешегимиз геї бир жаман жаўызларға, бай-қулақларға жақпайды. Олар хәмийше өтмишти күсеп сенлердей жасларды есиниңде қул қылып, қолыңызды қаўсыртпақшы. Сол мақсетин гөзлеп мениңдей, сениңдей комсомолларды өлтпремекши, қорқытпақшы, — деди Қасым бөлинген сөзин даўам етти де.

— Жоқ, олардың бул ҳарамылық исп, жаўызлық нийети ҳеш қаннан иске аспайды өтмишти қайғалаўға болмайды. Биз жәмлесемиз, күш бириктиремиз, сөйттип хәр қандай душпаның жаўызлық хәрскетини паш қыламыз деп комсомол жаслар басшысының алдында ант еткендей қышқырысып, этирапты жаңғырғып жиберди.

«Сумлықлы жаўдың алдын ал» дегендей бизде қуры сөзге таянбай тезден құрал-жарақ табыстырып, ол жаўызлардың жолын тосайық. Болмаса қара түннің көлеңкесінде ғапылда қалармыз, — деди тынық ойлы Дәулет дөгерекке қулағын тикти де.

— Әстенирек сөйлең, ата — бабамыз, «жердинде қулағы бар» деп бийкарға айтпаған. Сақлық керек. Абзалы ишке кирип, ойласықты ошақ басында жасайық. Мәткерим бай менен Қозы байдың тыңшылары әлле қашан ақ мал қора менен ат конектиң айланасында тимискенип, қулағын түрип жүрген шығар,—деп Қасым өз үйинің есигин ашты.

Оның артынан комсомоллар менен еки үш жигитте ишкериледи.

Қасымның анасы Гулжан апа жалбырақлап аўыл жигитлерин көрпешениң үстине мирәт етти де, ортаға дастурхан жайып, шай таярлаўға шықты.

Қасым мойнынан асынған былғары сумкасын алып қатарға отырды да қызықсынған нәзерин Қалмурадқа тикти.

Тынық ойлы, зийрек жигит оның сөзсиз сораўына дәрриў түсинип:—Мен Айсәнем менен көп сөйлестим. Ҳақыйқаттанам ол ақыллы, салдамлы, саналы, ақпейил, заманлас қыз. Әлбетте, оның комсомол қатарына жан-тәни менен ағза болып өткиси келеди. Бірақ, барлық гәп, барлық тосқынлық Айсәнемнің әкеси Артық ағада. Ол диннен де, жыллар бойы жәбир еткен аўыл байларынан да қорқады. Әсиресе ол Шораханлы комсомол қыз Шәпийпаның трагедиялық тағдирин айтып басын кері шайқай береді: «Қызымды тегине қойың, комсомол деп сәл жерде Хожа баланың әжел оғына дуўшар қыларсыз» дейди.

Қасым бирден терең ойға батты. Жетилеңши шыраның гүнгирт жақтысында оның түр-түси гә түиерип, гә ашылып, тула бойы қурысып кетти. Кең маңлайы менен шымыр қолының шойындай мушлары ериксиз түйилип: — «Аўа, жарлы халыққа зулымлықтың, ескиликтің зәрдеси қандай батқан. Жоқ, биз Артық ағадай батырақлардың сана сезимин еле де болса көзин ашып, оларға Ленинлик сиясаттың күшлилигин, дурыслығын, мәңгилегин, жеңимпазлығын ис жүзинде дәлдиллеўимиз, үйретиўимиз, исендириўимиз керек. Ал егер, Айсәнемнің өзи комсомол қатарына өтиўге анық қумар, таяр болса, әлбетте, биз оның мақсетин,

әрманын иске асырамыз, деди ол кескин түрде қызғын нәзерін қарсы алдында отырған Дәулетке аударды да.

Қәдди бойы келискен дайау жигит секретарьдың сырлы қарасына дәрриу түсинип:—Тапсырман кеуилдегидей қылып бжерилди. Гулхан комсомол қатарына өтиуге көптен қуштар екен. Мине оның өз қолы менен жазған арзасы. Оида бәрни айтылған. Өзиңиз оқың?— деди ол мыйығынан мақтаныштың күлкисин шашты да.

Қасым шай қағаздың бетине жазылған арзаны қолына алып: «...Мен «Уллы-бағ» аұылында тууып өскен Алым батырақтың туңғыш қызыман. Жасым он алтыға қарады. Үш класс саұатым бар, китапларды жүритип оқыйман. Жаңа сиясатқа жақсы түсинемен хәм ана жерди, еркин мийпетти сүйемен. Комсомолдың қандай уйым екени туұралы хәм оның ағзаларының үстине қандай ұазыйпалар жүкленетуғыны хаққында Юсуп ағадап көп нәрселер сорап үйрендим. Мен жумыстан бос ұақтымда жеңгем менен қоңысымның келиинне «Әлиппе» ни толық үйретип, олардың «гөр» саұатын ашыұға жәрдемлестим. Өзим хәрқандай истеер жигитлер менен бирге аяқ қосып; «Нашар» деген атқа пасақ келтирмеймен. Сондай ақ Шораханлы комсомол қыз Шәпийпаның трагедиялық олимине масайраған жаұызлардың қаңлы қолынап құрбан болған қахарман апамның аты даңқын ардақлап хәм оның жарқын изинне шаң жуқтырмау нийетинде усы арзам арқалы комсомол қатарына өтиуге өз тилегимди билдирмен». Алым қызы Гулхан.

Комсомол жыйналысында Гулхан менен Айсәнемиң арзасын қарап, оларды әлбетте комсомол қатарына қабыл етемиз. Кейин бул арзаны пүткил аұыл қызларының арасында оқып: «Мине, аұылымыздың усындай жулдызы, батыр комсомолы бар» деп мақтаныш, өрнек етемиз, — деди ол.

Комсомоллар, жас жигитлер өз басшысының соңғы сөзини қуұатлап — Сен бизге райком комсомолдан әкелген хабарынды, жаңалығынды айтпадың жолдас секретарь, — деди олардың биреуи.

Қасым жаслардың қызықсынған үмитигөй көзлерине бир қатар қарап: — Жаңалықлар да көп, ұазыйпалар да үлкен. Солардың ең бир қуұанышлысы, бюрода бизиң комсомол ячейканың, «Уллы-бағ» аұылында бай, кулақларды, молла-ийшанларды әшкаралау хәм кон-

фискалау жұмысына актив қатқасқаны атап айтылды. Әсіресе районлық Партия комитетинің бюро ағзасы Адақасевтың: «Уллы-бағ» ауылының комсомоллары Мәткерім байдың алдын ала жасырып таслаған мал, мүлкін тауып әшкаралауда қырағы көзлік, мәртлік турақлылық корсетти» деген қошамет сөзи меиі жаңа мәртліклерге, жаңа шеклерге шақырғандай тәсир қалды. Сондай ақ енди бизиң үстимизге жүкленген ұазыйпалар тикарынан мынадай: Ең алды меиен ауыл жасларының тезирек сауатсызлығын сапластырыу. 2. Олардың арасынан әдиулилерин комсомол қатарына көплет тартыу. 3. Ауыллық Совет пенеп колхоз правлениясының барлық жұмысына жақыннан жәрдем етиуи. 4. Ески хәм зиянлы үрип-әдетке қарсы аяусыз гүрес жүргизиу. 5. Ликбезди ғамхорлыққа алып улыуа халықтың сауатын ашыуға актив қатнасыу. 6. Сондай-ақ еле алыс ауылларда, шет-шебирде қыянетлик ислеп жүрген уры-ғәззаптарды биротала сапластырыуға тиккелей қатнасыу, ол ушын комсомол-жаслар арасынан ықтыярлы түрде комсомол отрядын дүзиу, — деди ол.

— О-о, ұазыйпалар хақықаттанам әхмийетли екен, — деди биреу.

— Бирақ, олардың бәри де қолымыздан келетуғын, күшимиз жететуғын ұазыйпалар екен, — деди Құдай-берген.

Қасым өзиниң бөлинген сөзин дауам етип:—Улыу-ма, бул мәселелердиң бәрин ячейканың барлық ауыл жаслары менен болатуғын ашық жыйналысында кеңнен додалаймыз хәм тийисли қарар қабыл етемиз — деди ол.

Қалмурат өзинше қызықсынып:—Ол отрядқа кимлерди қабыл етесиз, олар не ислеуи керек? — деди.

Секретарь Қалмуратқа қарап: — комсомол жаслар отрядына қолына курал-жарақ услап, оннан атыуды билетуғын жигерли, жүрекли, турақлы, қайтпас жигит-қызлардың қәлегенин қабыл етиуге болады, — деди.

Жас комсомоллар бир-бирине қарасып:—бизлердиң биразымыз мылтықтан атыу тууе, оны қолымызға услап көрген смеспиз. Ал бирақ, ауыл арасын булдирип, тынышымызды алып жүрген Хожа бала менен гүреским, оны жер менен жексен қылғым келеди...

Қасым аўыллас жигиттің әдил сөзине, ерлік, азаматлық намысына комсомоллық антына жақсы түсиніп хәм исеніп:

— Туўры, ең алды менен азда болса оқ-жарақ табыў керек, кейин оннан гөзлеп атыўды, душнан мёнен қалай гүресіўди, оның әдислерин үйреніў керек, әлбетте, олсыз Хожа-баланы қолға түсіремен деп ойламаң. Ол жаўыз қасқырлардан да сақ хәм хәрқандай жағдайда оқ атыўдың әдисин үйреніп алған. Демек, бизлердин оннан да өткір, атқыш, хөнерли хәм сақ болыўымыз керек, — деди ол.

Жигитлер силтидей тынды. Хәр қим өз ойының туғыйығына батып қурал-жарақ табыўдың жолын ойлады. Тыныспаны Юсуп бузып:—мен үш жылдан берли Қутым мергеннің қасында жүріп, берзенкеден оқ атыўды жақсы үйрендім. Хәттекий ушардап да бир прет ғарға атып түсирдим. Егер сорасам бөлем бир мылтығын оғы менен ўақытша беріп турады, — деди ол мақтанышлы түрде.

Хәмме қызықсынған қызғанышлы көзлерин Юсупке тикти. Ал Қасым болса бул хабарға ишинен қуўанып: «Берсе дым жақсы, дәрриў ал. Улыўма сенлердин бәриңизде илажы болғаныша оқ-жарақ табыўға хәрекет етиң. Ертеңнен баслап жумыстан бос ўақлары «Монтық» тың қумына шығып мениң мылтығымнан оқ атыўдың әдисин үйренесиз. Бирақ бул сырды хеш кимге айтып жүрмең. Енди сенлер үйли-үйиңизге тарқаса берің. Уақыт та бираз болыпты, — деди ол төс қалтасындағы шынжырлы саатының қақпағын ашып, оның тилине қарды да.

Комсомол жаслар қумарлы көзлерин Қасымның жалтыраған гүмис саатына тигіп, орынларынан турды.

* *
*

Әйне белгиленген ўақта хәр төрептен қамыслықты, жийделикти паналап «Монтық» тың қумандағы гөне полигонга онлаған жигит жыйналды. Олардын төртеўиниң қолында хәр қыйлы мылтық бар. Бул жерге ертерек келип турған Қасым сөзлерине садық болған жасларды көріп:—Бәрекелла досларым, мен сенлерге комсомоллық хұжданым менен исенген едим. Исе-нимимди ақладыңлар, рахмет. Хәў, Сапарбай бесатар тапқан ба, қызық, оны қаяқтан алдың иним? — деди

ол Қошан жарлының он жети жасар баласына қарай.

— Уай, бул мылтықтың тәрийпи қызық.. 1919-жылдың қысында Жунайд ханның нөкерлери аўылға шабыўыл жасап, олардың үш, төртеуи бизиң үйди тинте баслаган хәм кейиннен зат қалдырмай тонай баслаган. Сонда нөкерлердиң биреуи өзиниң бес атарын тамға сүйеп, телекке кирип кеткен. Апам оның жарағын даладағы батыл болып қалған тас қуйының ишине кийизге орап жасырған. Абайсызда жарағынан айырылған нөкер апамды әйуапның өресине байлап қыйнаған урған. Апам: «Мен хеш қандай мылтық көргеним жоқ» деп шыын айтпаған. Қәхәри келген жаўызлар: «сеии сатып мылтық аламан» —деп бенделикке алып кеткен. Апам тоғыз айдан кейин жаўызлардың торынан қашып, аўылға жеткен. Ол ўақытта қуйы биротала көмилип қалған. Ашлықтың кесириней апам оны таўып алыўды ойламаған хәм оған мылтықтың кереги де болмаған. Мен кеше түнде үйге келип, жарақ жөшинде сөз қозгаганымда апам бул ўақыяның «көмигин» ашты. Сол заматы мен ески қуйыны қайтадан қазыўға киришип, бес атарды табаман дегенше талай терди төктим. Ал енди жыллар бойы жер астында жатып, гөнере баслаган бес атарды жалтыратып, жаўынгерлик қәддипе келтиремен дегенше еки қолым қабарып, кун де шықты...

Жигитлер басын шайқап:—Әне усы бес атар менен Хожа-баланы, бағынбаса тирилей атып жоқ қылыў керек, — деди биреуи.

— Егер ол тапсырманы өзиме буйырсаңыз, комсомоллық хужданым менен тайсалмай бежеремен. Сөйтип анамның арын алып, оның өтмиште көрген азабын қорлығын бир тарқатайын, — деп Сапарбай жеделлеңди.

Қасым намыслы, отлы жигиттиң шешиўши нәзерине қарап:—Ол жағын ўақтында көрермиз. Ал хәзир хәр қыйлы жағдайдан, хәр қыйлы алыслықтан нышанаға атыў машығын баслаймыз, — деди де ол патша әскериниң полигоны болған қарым хәм төлелердиң төбесине алдын ала таярлап әкелген түрли нышаналарын тикти. Кейин ол жыйналғанларға мылтықтан оқ атыўдың тәртибин қағыйдасын үйретип:—Қәне Сапарбай, бес атарыңды оқлап нышананы гөзлеўге ал,—деди де изинше, — Аті!—деп бақырды.

Бирден бес атардың сесті «Монтық» тың даласын жаңғыртып, тораңғыл тоғайының төрінде ләззет берді.

—Жақсы, қәне сениң мергенлигіңнің нәтижесін көрейік, Жүрің?

Хәмме жүз метрдей алылықта тигілген нышананы көрнүге умтылды.

— О-о! жарайды, «шошқа» ның қақ маңлаіынан тийинти,—деп Қалмурат достының қолын қысты.

Жауынгерлік таярлыққа жан-тәни менен берілген комсомол жаслар қара құптанға шекем машық жасап, мылтық атыұдың әдисін үйренді. Бунындай үйрениулер кейинги күнлерде дауам етип, кем-кемнен жаслардың қолы қатайып, көзі өткірлесип мергенлигі асты.

Гезектеги жума. Күн батып, геүгим түсті. Белгиленген уақытқа жигирмалаған жигит, қызлар ауыллық Советтің жайына жыйналды. «Уллы-бағ» ауыллық комсомол ячейкасының секретары Қасым қолындағы дизим бойынша әуели комсомол ағзаларының кейін улыұма жаслардың атын оқый баслады.

Дизим бойынша комсомоллардан Бегжан улы Қудайберген, ал уйымда жоқ жаслардан еки жигит, бир қыз жыйналысқа келмей қалған!—Қәне, жыйпалысты ашыу, я ашпау туұралы кимде қандай пикир, усыныслар бар? — деп Қасым көпшилікке қарады.

Қалмурат орнынан турып:—Улыұма жаслардан жыйналысқа қатнаспай атырғаны тийкарынан байбәтшелер. Олардың қатнасқанынан қатнаспағаны мақул. Бирақ бүгін комсомол қатарына өтетуғын Гулхан менен Қудайбергеннің не ушып жыйналысқа келмеуінде қандай да бир сыр бар...

— Дурыс айтасаң достым, үлкен хәм әқмийетли сыр бар!.. Есиктеп асығыссы кирип келген Худайберген менен Гулхан, шешеннің сөзип бөлип, секретарьдың қулағына бир нәрселер сыбырлады да, оны иргелес бөлмеге алып кирди.

Қасым бөлменің есигін қатты жауып:—Не гәп, не сыр өзи, парахатшылық па? — деди түр-түслери өзгерип кеткен еки жастың бетине қарады да.

Худайберген жүрегіннің қалласын зорға басып: — Хәзир Мәткерим байдың үйине түйе жетеклеген, қойешки айдаған қырдың шаруалары, базаршылар сымалқы әжеп тәуір адамлар жыйналысып атыр. Бәринің басында түлки тумак, козине шекем басып кийген.

Қараңғыда олардың хеш қайсысын таний алмадым. Мен қызықсынып хәм гуманланып дәрриу тасаландым. Қарасам, олардың үш-төртеуі қораның қасындағы гүдһиниң астынан әлле қандай нәрселерди шығарып ала баслады.

Дәрриу туйдым, — олар Хөжа баланың қарақшылары бөлюу керек. Мениңше, Мәткерим бай бизиң бүгинги болатуғын комсомол жыйналысымыз хаққында жауызларға астыртын хабар еткені қусайды. Оның үстине енди тасадан шығып кетейин деп атырсам, Гулхан байдың атайы дийханы, тууған дайысы Алламурат-батрак пенен сыбырласып тур. Оларға жақын барып не гәл өзи? — дедим.

Гулхан сөзге араласып: — Мен бүгин дайымның көйлек, ыштанын, белеуин жууған едим. Жаңа жыйналысқа киятырып, жол бойы дайымның сол кийимлерин таслап кетейин деп оған оралдым, Дайым жүдә тынышсызланып, арланып жылап отыр екен. «Хау, саған не болды дайы» деп сорасам:—Несин сорайсаң жиненим. Меи жигирма жылдаи бери Мәткеримге жарана алмай шашым ағарды. Ол сықмарға өзинен басқанниң бәри жаман, бәри душпан. Жаңарақта тамның төбесинен беде түсирейин деп ушекке шыққан едим. Мийманхананың түңлигинен сыбырласқан сес еситилди. Түңликке жақышырақ барып, құлағымды түрсем, Хөжайын қонақларға «комсомоллардың биреуинде қалдырмай қырың. Секретарьдың геллесин алып, қалған гөүдесин аяғынан қарамаңға асың, кеңсесин де от берип, өртеп жиберин. Анау комсомолға қуштар болған еки «қаншық» ты уласаңыз оларды өзинизге олжа етип «Қул» тоғайына әкетин. Қумарыңызды қапдырын, кейин денесин Әмиудин тубасына тасларсыз»... дейди.

Мениң бирден төбе шашым тик турды. Қудайбергенниң алдыша түсип, бул хабарды тезирек сизге жеткерейин деп қустай ушып келиуим, — деди Гулхан еки ийнипен дем алып турып.

Қараңғыда Қасымның тула бойы қалтырап, ғыжырданы қайлап кетти. Ол тислерин қысып:—Алдып ала бул хабарды жеткергеиниз жүдә жақсы болды. Не илаж, жыйналысты уақытша бөлемиз. Хәзир мылтығы бар жигитлерди тезден үйине жиберип, оқ жарағын алдырыу керек. Ал қызлар менен жарақсыз жигитлерди дәрриу үйли-үйине қайтарыуға туура келеди. Соған шекем мен кеңсениң дөгерегин бир қатар көзден өт-

керип, қорғаныўға қолайлы орынларды белгилеймен. Қәне бәрин де тарқасың? — деди ол алдыңғы жайға шығып, комсомол жасларға әҳмиетли хабарды айтты да.

Гүлхан менен Айсәнем есик аўзында бирден иркилип:—жоқ, бизлер душпаннан жасырыныў ушын комсомол қатарына өтпекши емеспиз. Ер жигитлер менен бир қатарда бизлер хәм қолымызға қурал, жарақ алып баспашылар менен гүресемиз, — деди екеүиде бир аяның егизиндей қоса сөйледі де.

— Жоқ, болмайды, тезден үйиңизге барың, сенлер еле мылтық ушлаўды да оннан атыўды да билмейсиз. Оның үстине бизде әнжамлы оқ, жарақта жоқ.

Гүлхан секретарьдың созин бөлип:—Туўры, бизиң оқ-жарағымыз, қураламыз жоқ. Бирақ бизлердиң душпанға қарсы ар-намысымыз, отлы жүрегимиз, жек көриўшилгимиз, қайнаған кегимиз бар. Сол ушын қолымызға жаба менен балта устасақта болады, — деди тыянақлы түрде.

Қасым еки қыздың алма бетинде гәўҳардай жанған, тулымшағын сулап, масаладай жанған отлы көзлерине қарап.—Бәрекелла, мен ырзаман, мейли, жарақлы жигитлердиң жанында болағойың. Олардың жарақатланғаны болса, жәрдем етерсиз, — деди де дәрриў есиктеи шықты.

Арадан оиша көп ўақыт өтпей-ақ Қасым барлық жайларды көзден өткерип, кеңсениң қасындағы үйине кирди де, иркилместен өзиниң оқ жарағыи алып шықты. Кейин жыйналыс болатуғын бөлмедеги паныс шыраны жағып, кишкене айнаның пердесин жапты. Соңынан бөлмениң есигин ашық қалдырып, ҳийле ушын ишине үш ешкини босатып жиберди.

Усы ўақта қуралланған комсомоллар менен аўыл жаслары жыйналысып қалды. Қасым олардың ўазыйпаларын жақсы түсиндирип, бәрин де алдын ала белгиленген орынларға еки-екиден қойып шықты. Кейинен:—баспашылар биротала қыйратылып тасланғанша, я қашып кетпегенше ҳеш ким сес шығармай буққыда болсын деп ескертти.

Ал Қасымның өзи болса сыртқы есиктиң тусындағы қәндектиң жасқасында жасырынып, Сапарбайды тамның төбесине шығарды. Сөйтип олар өшиккен жаўызлар менен ақырғы демине шекем гүресий ушын комсомоллық сөз берди.

Соның арасында аспандағы сығасып жүрген қара булытлар бірден тутасып, ауыл үстін тастай қараңғылық қаплады. Хәм бирең-сараң жылтылдап тұрған шыралар да сөне баслады. Ауыл аралығына терең тынышлық шөкті.

Ызғар жерди ийзелеген қызғын жүреклер қатты-қатты соқпақта. Оттай жанған оқлы көзлер кирпик қақпай дөгеректи тинтип атыр. Берзенканы услаган берик қоллар кем-кемнен қатайып, суқ бармақлар мылтықтың тетигине ериксиз барып қайтады.

Қәпелімде әжайып тынышлықты ауылдың әўпилдеген ийтлери бузды.

«Жауызлар!.. «Бул сөз ғыжырданы қайнап, кек жалыны тула бойып өртеп жатқан хәр бир комсомолдың жүрегин жарып шықты.

Ийтлердин шабалаңы кем-кемнен жақынлап, баспашылардын жекиринген сести еситилди.

— Сатым қара менен Қошым бала мениң менен ишке киресиз, басқаларың кеңсени айлана қоршап, биреўиниз тамның төбесине шығың. Илажы болғанша мылтық атпай қаңжар қолланың. Олардың «комсомолман» дегенин қойдай бауызлап, козлерин ояа берин. Қасымшың теллесин өзим алып, жүрегин суўыраман. Хожа бала кеңгесе жақынлаған жерде өзиниң батырсымақ баспашыларына усындай қатаң буйрық берди де есикке қарай умтылды... — Қасындағы Қошым бала менен Сатым қарада оған жармаса жуўырды. Басқа баспашылар кеңсениң дөгерегин қоршаўға кетти.

«Есигинди аш комсомол, болмаса атаман»?! — Хожа бала қараманнан соғылған қапыны тепти.

Иштеги ешкилер қорыққанынан дусирлесип өрдеп-ыққа шабысты.

«Мешпен қашып қутыла алмайсан, абзалы есигинди аш «мәрт комсомол».

«Асықпа, хәзир ашаман!» ...Қасым жауыздың көк желкесин гөзлеп мылтығын көширип жиберди. Оның тыныш түнди жаңғыртқан сестине қосыла: «Уўх-уў» — ...деген Хожа баланың қасқырдай улыған бәт дауысы жармаса шықты.

Сол заматы еки жақтан да атылған мылтықлардың сести жаңғырып кетти.

Әйне усы ўақта зәңгиден көтерилип, тамның пәрдий-ўалына аяқ баққан бир баспашы Сапарбайдың дәл жүрегине атқан жалынлы оғынан; «Уаайй қыршын

болдым ғой»... деп төмен қарай жығылды да, мәңгиге жер дастанды.

— Қошым ме-ни алып шық, де-нем-ди ком-со-мол-дың қый-наұ-ына қал-дыр-ма? — Хожа бала тамағынан қарылдап шеригипе жалынды.

Сэрдарының денесін паналап жатқан сумтуяқ баспашы Сатым қара қараңғыда түргелген болып, шөгірмесін екінші қолындағы мылтықтың ушына көтерді.

Қасым қараңғыда оны баспашығой деп байлап атты да шөгірмени ушырып түсирді. Бирақ, ол мэккар баспашыға озиниң жатқан орнын билдирип қойды. Бірден Сатым қара менен Қошым бала бес атарын үсти-үстине көширип, Қасымды гөзлеп атты.

«Ым...» деп ыңыранған ашшы дауыс ана жерди гүңдиретип, этирапқа тарады.

— Қутым, барып оның басын ал да қоржынға сал, мен Хожанын денесін арқалап жолға шығаман, — деди Сатым орнынан түргеле берип.

— Жоқ, сениң қарам ойың иске аспас—...Әлле қайдан тап болған Қалмурат қәндекке қарай баратырған Қутым балаиың жауырынан гөзлеп атты.

— Уах, уах — Сатым, ме-ни не қыл-дың? — деди де шалқасынан жығылды.

— Атын, баспашыны жаздырмаң?! — Қараңғыда қәхәрленген биреудиң қатаң сести жаңғырып шықты.

— Тоқта, қашып қутыла алмайсаң? Қудайбергенниң қәхәрли дауысы ысқырған оқлар менен бирге шығып, Сатым қараның зәрресін ушырды. Ол ийшиндеги сэрдарыиың жансыз денесін жерге таслады да, қара басын қайнар оқтан қутқарыу ушын қараңғы түнниң торине қарай тура қашты.

Қалмурат пенен Сапарбай оның артынан қуып кетти.

Гулхан менен Айсәнем атыспаның астынан қызыл қанға боялып жатқан Қасымның қасына келип:— Ағажан, жаның барма? — деди қулынындағы дауысы менен қос қоллан, оның басын көтерди де.

— Әс-те, сөйлең, жа-уыз-лар сести-ициз ди еси-тип әжел оқ-тан ушы-рар,-деди Қасым ыңыранған дауысы менен көзин ашты да.

— Тири, секретарь өлген жоқ!.. Еки қыз басындағы орамалын шешип Қасымның жарасын таңа баслады.

Соның арасында кенсениң айланасын қоршап жатқан комсомол жаслар қоршауға алынған баспашылар

менен аяўсыз атысып, олардың биреўин оқтан ушырды, биреўин аўыр жарадар етті, скеўин бағындырып қолға түсирди.

Бирақ Сапарбай қараңғыда тасаланып турған сумтуяқ жаўызды көрмей гапылда қалып онын астына түсти: — Қәне, жаның бар да айт, сен кимсен өзин? Жаўыз қанлы қанжарын Сапарбайдың гегирдегине қадады.

— Мен, ком-со-мол-ман!—Жалынлы жүректің төрнен ақырғы деми менен қыслығып шыққан сес, қыр әтирапты, пүткил аўыл устин жаңғыртып жиберди...

ЕР ЖИГИТ

Гүрриң

«Ҳешким, ҳешнәрсе умытылмайды...»

Уллы Ұатандарлық урыс тамамланып, елимизде тынышлықтың орнағанына шерек әсирден асламырақ ұақыт болды. Бирақ, заманластарымның денесіндегі оқтың тыртықлары менен қолтығына таянған балдағына қарасам, яки усы ұақытқа шекем қара кийимлерин тасламай, қостарының жолын тосып отырған азалы жесирлер менен, әкесиниң дийдарына тоялмай жетимликтен ер жеткен жигит-қызлардың әрманлы әңгимесин еситсем, еркисіз түрде етим жуулап, көз алдымда жеркенишли урыстың трагедиялық картинасы елеслейди.

«Жоқ, ол күнлер, ол ұақыялар, адамлар ҳеш умытылмайды...»

Мен өз ойымның толғауына батып отырғанымда есик қағылмай ашылды. Басымды көтерип қарасам, босағада бауырман достым хәм ауылласым Әмет Оразбаев тур. Бирден кеуилим дәрьядай тасып, достым менен апақ - шапақ болдым да қалдым.

Әметти Төрткүллилер менен Берунийлилер: «Әмет бояушы», «Әмет қарақалпақ», «Әмет семіз», «Әмет балгалы» деп түрли лақаптар менен айтады. Әмет балалық шағында шауқымлы Шымбайға сыймай әй-йемги «Әмирабад» ауылына көшип келген. Жергиликли бояушының қолында болып, ол тез-ақ бөз, алаша бояудың әдислерин үйренген хәм соңғылықта өзи де ҳақыйқат бояушы болып жетискен. Нәтийжеде халық оған Оразбай бояушы деп лақап таққан. Кейин бул лақап атадан балаға өтип, Әметке де тағылған.

Әмет ҥақыйқаттан-әм өзиниң сын-сынбаты келискен ири, жаўырыны алтақтадай, қоллары балға көтерип шыныққан шойыншыдай шымыры адам.

Ол өзиниң әллеқашан елиў жастан өтиўине қарамай, бели бүгилген емес. Мүшесине ылайық шоқ минези, ҳезилкешлиги, парасатлылығы Һәм мәрт жигитке миясар миймандослығы, турақлылығы жүдә унайды. Ал, аўылласлары болса өзлериниң той-мереке, лазымлы ислерин басқарып кәтқудалық етиўдиң бийлигин бәрҺама Әметке береди.

Әмет аманлық-есенликти, Һал-жағдайды бир қатар сорасып болғаннан кейин:

— Мынаў мениң жол ашарым, алыс сапарға баратырман, достым деп қалтасынан қорғасын қағазлы «Совет шампан» ын шығарды да, стол үстине қойды.

— Аўа, жолың болсын, жора қаяққа атландың? Меи «Совет шампан» ынан көзимди алып, әсте Әметтиң аўзына қарадым.

Әмет алмадай торлаған жумалақ жүзинен өзине тән тәбийий күлкисин шашып:— Узаққа достым, Югославияға баратырман, —деди.

— Югославияға? Жайша қыдырыспа ма?

Әмет мениң қызықсынған сораўыма қысқа жуўап излегендей сәл ғана тынып:

— Жоқ, достым, әпиўайы қыдырыспа емес, өзин билесең ғой, мен Уллы Уатандарлық урыс жылларында Балқан еллериниң барлық түпкиринде болып, «қыдырыспаы» жүз процент бежергенмен. Һәзир қәдирли қонақ иретинде, уллы салтанатқа-Югославияның азатлық тойына, миллий байрамына баратырман. Олар жақсылықты умытпайтуғын халық екен. Өз елин немецфашистлеринен азат етиўге қатнасқан Совет жаўынгерлерин рәсмий түрде шерек әсирлик миллий байрамына шақырыпты, —деди ол қысқа ғана муртын сыйнап.

Бирден мениң көз алдыма Әметтиң көкирегинде жарқыраған «Қызыл жулдыз» ордени менен денесин де мәңги естеликтей сақланып киятырған «әжел» оғының қалдығы көринди...

...1944-жыл. Қоңыр салқын гүз. Қара булыт қапалан аспаида жаўын үзиликсиз силпилеп тур. Әтирап та көк гүркирегендей аўыр топлардың атылған даўысы менен автомат оқларының шүйкилдеген сести еситилди.

Адамның қанына боялған Ана жерди немец басқышыларына азат етип, бауырлас, қаналас Балқан халықтарына тууысқанлық қолын созған совет жауынгерлериниң женимпаз бөлимлери жауынға, қараңғы түнлерге қарамай жер бауырлап, Белград қаласының қасындагы бийик таудың бауырайынан жауынгерлик позиция ийеледи.

Совет разведкасының алды ала жыйнаған мағлыұматына хәм бақлаушы самолетлардың фронт линиясына отип түсирген суўретине қарағанда, немец фашистлери Белград қаласының айналасындагы тау дизбеклерин бир тутас бузылмайтуғын бекиниске айландырған хәм оған «Балқан бастियोны» деп жасырын ат қойған: Танқаға, басқа да урыс техникасына қарсы терең қарымлар қазып, алдына темир жол релслерин тигине қазықтай қағып, оларды тикепекли темир сымлар менен шатпақлап хәр адым сайын астына, күшли минарлар қойып шыққан терс лардың арасында ДОТ хәм ДЗОТ лар қурып, айырым участкаларында танканы шуқырға көмип, дөгерегин бетонлап таслаган. Сондай-ақ фашистлер өзлериниң әскерлерин күшли хәуа бомбалауынан хәм жердеги қураллардың қәупинен сақлау мақсетинде бүркелген траншеялар қазып, оларды өз-ара бириктирген.

Совет армиясының командованиеси душпанның бел бекиниске жәмлеген пүткил урыс техникалары менен әскерлериниң улыұма санын хәм сапасын есапқа алып, «Белград операциясын» дүзди.

Бул операциясың тийкарғы планыма муўанық сержант Оразбаев хызмет еткен айрықша артиллерия полкына жергиликли ўақыт пенен азанғы саат алтыда душпан «бастियोны» ның «дәрўаза» сын оқ пенен ашыў ўазыйпасы тапсырылды.

Азанғы саат бес. Қыр этирап еле қараңғы. Жауын хәмийше силпилеп тур.

Жауынгер командир хәм наводчик сержант Оразбаев өз орудиясының расчетын уйқысынан оятты да:

— Жауынгер дослар, «Белград бастियोнының дәрўазасын ашыў» ушын биринши снарядты атыў, сөйтп Югославияның бас қаласына шешнўши саўаш баслаудың сигналын бернў, бизиң расчетка буйырылған. Бул бир жағынан бизге үлкен исеним,—деди ол сыбырлап сөйлеп. Ал, менде мынадай бир усыныс бар: Белград

қаласын азат етіу үшін атылатуғын бул снарядтың сыртына бизлер өз атларымызды да жазайық.

— Қалай? — деди расчелтың және бир ағзасы.

— Дурыс пикир. Мэйли, қасарысқан фашистлер совет халқының садық жауынгерлерінің аңтына тий-исли «сыбағасын» алсын, — деди аўқат әкеліу үшін котелокларды жыйнап, дала кухнясына кетейин деп атырған Асылбек.

— Және де ол снарядтың сыртына: «фашист оккупантларына өлим!» деп жазайық, — деди Аббас кавказ халықларына тән қызбалық пенеп.

Олар өз ойларын ортақласып атырғанда блиндажға батальон командири кирип келди.

— Тик турыңлар!.. деди сержант Оразбаев. — Жолдас майор, жауынгер орудияның расчелты буйрықты бежеріуге таяр!

Майор ҳәммени бир қатар жыллы нәзер менен шолып:

— Отырыңлар, жолдаслар, мен сауашқа түсиу алдынан сизлер менен және бир мәртебе дийдарласып, азгантай гүррнлесип кетейин деп келдим: — Қалай, бираз дем алдыңыз ба? Кейпиниз жақсы ма? Қалай, бүгин Белградты азат қыламыз ба? — деди ол бауырманлық пенеп.

Әлбетте, азат қыламыз, жолдас майор! «Урыстың құдайы» деп аталған жауынгер топларымызды сөйлегип, мына үйиули снарядларды душпанның үстине жолласақ, «Белград бастioniның дәрұазасы» өзлигинен ашылады. Қалған жағы жауынгер танкашылар менен гвардияшы жаяулардың жұмысы — деди Аббас орнынан ушып турып, мақтанышлы түрде.

Майор қатардағы солдатлардың кейпин сизди де, саатына қарап:

— Және оп бес минуттан сон мепиң командам бойынша оқ атасыз. Қәзир орудияның үстиндеги бүркеулерин алып, нышанаға таярлана бериң?! — деп ол блиндаждан шықты.

— Расчелт, жайлы-жайыңызға турып, орудияны атыу жағдайына таярлық көриң,—деп сержант Оразбаев команда берди. Солдатлар дәрриу орудияның бүркеуин алып, оның құдиретли стволын душпанның позициясына қарай туұрылады.

— Ҳаў, қатардағы солдат Жансугуров қайда? — Оразбаев орудияның айланасында оны көргемен соқ тынышсызланып жән-жағына қарады.

— Мен мындаман, жолдас сержант, саўаш алдынан елге үш-төрт аўыз хат жазып отырман. Ҳәзир, мине, болдым, — деп Асылбек блиндаждан асығып шықты.

Сол заматта Әметтиң көз алдына бирден туўған-туўысқанлары, әсиресе сүйикли келиншеги Анархан хәм қызы сағымдай елеслеп кетти. Ол көзин ашып-жум-мып, суўық демин алды да:

— Қызық, сен анаңа не деп жаздың, Асылбек? — деди.

Жансугуров өзлериниң алдында турған снарядқа қарап, — «Қәдирден ана, сениң берген ақ сүтинди мен саўаш майданында ақлайман» деп жаздым.

— Белградты азат етиў ушын огонь? — деп майор тап сол ўақытта қайтадан команда берди.

Бир неше топлардың залп пенен атылған сести бирден қыр әтирапты жаңғыртып жиберди. Ал, жылдырымдай зуўлап, фашистлердиң устинде жарылған снарядлардың бәлент гүмбирлиси Балқан таўларының алыс-түпкирлеринде ләрзем берди.

Оразбаев үзликсиз атылған писенлерди орудиядан шығарып жаңа снарядларды оқлаў менен бәнт еди. Оның қыялыныша душпанның бекиниси әлле қашан күл-талқан болып, бекинисте хәм жер төлелерин де тири жан қалмағандай сезилди.

Усы ўақытта танкалар тасадан шығып, фашистлердин позициясына қарай үсти-үсти оқ атып жүрди. Оларды паналап автоматшы жаяў әскерлер де алға умтылды.

Алдыңғы танкалар әдеўир аралықты басып өтп, төбеге өрмелей бергенде, үнгирлерде жатқан фашистлер бул экипажларды буршақтай жаўған қарсы оққа тутты.

Командования душпан бастионының еле берк екенин түсинип, сол заматта жәрдемге хўжим жасаўшы самолетлер шақыртты.

«Ушыўшы танк» деп аталған қудиретли «Ил» лер хәп заматта душпан позициясының үстине бетонды бузатуғын бомбалар таслады хәм топ пулеметынан «оқ жамғырын» қуйдырды. Соннан қорықтыма, бизиң жаққа қарай бир немец солдаты қашып өтті. Ол бий-

тәреп зонаның бергі жағына келген жерде Асылбек услап алып, сержанттың алдына әкелди.

— Сен ким боласаң хәм не ушын бизлер тәрепке өттиң? — деп сорады, Оразбаев узын бойлы, қақ шеке, сары сынлы, көз әйнек кийген немецтен.

— Мен Артур Клап, қатардағы солдатпан. Әкем коммунист. Өзим журналистпен. Германия коммунистлериниң идеясин жақлап мақала жағзаным ушын урыс басланғалы берли тюрьмада едим. Жақында фашистлер тюрьмадан босатып, фронтқа әкелди.

Оразбаев тосыннан оғада әхмийетли олжа тапқанына қатты қуғанды. Жақыйқатында Клаптың өзи менен алып келген мағлыұматы совет жаўынгерлериниң жанадан баслаған шешиўши саўашында үлкен нәтийже берди: Штурмалаўшы самолетлер фронт командованиесиниң буйрығын бежерип, душпанның бетонлаған бекниниси пүткиллей бузғаннан кейин, нәубет қайтадан артиллерияшыларға жетти. Олар ярым саат даўамында изли-изинен үзликсиз оқ атып, фашистлердиң ҳаўа хұжиминен аман қалған қорғанларын күл-талқан қылды...

Әмет хәзир сол саўаш болған Югославияға сапар етип баратыр еди. Мен оны узатып қалдым да, өзим Төрткүлге қарай жол алдым.

Нийетим — «Әмирабад» аўылы. Аўыл ишине араластым. Қасымиан сақый жердиң саўғасын тийеген тележкалар менен машиналар үзликсиз өтип атыр.

Мен колхоздың кеңсесине қалай тез жеткенимди билмей де қалдым.

Бирден машинаны тоқтатып, баслықтың дәрегин сорастырсам:—Қәлендер Қызыл қумды көширип атыр,— деди биреў.

«Қызық қызыл қумды қалай көширеді?» деген ой менен қасыма келген колхоз бухгалтери Абаға қарадым. Ол мениң ойымды дәрриў түр-түсимнен сезгендей:

— Билесиз бе, колхозымыз жыл-жылдан өсип, үлкен хожалыққа айланып баратыр. Хәзир бизге бурынғы ата-мәкан тарлық етеди. Сонлықтан быйыл аўылымыздың арасындағы еспе қумларды көширип, жаңа жерлер ашыўға киристик. Тап хәзир Байназаров соның басында. Бирақ, қай ўаққа шекем болатуғынын хәм кеңсеге қашан оралатуғынын айтқан жоқ, — деди.

Маған Абаның айтқан сөзлері тәсір етті, ой — фазийнемді биротала қозғап жіберді: «Бізге бұрынғы ата-мәкан тарлық ете баслады...» Ая, хақыйқаттан хәм бүгинги әуладларға бурыплары ата-бабаларымыздың ол шети менен бул шетине ат терлетип жүрген әййемги «Әмирабад» аұылы емес хәттеки, шексиз сахралар, тоғайлар менен бийик таулар да тарлық етип баратыр. Олар бүгин басқа планеталарға көз тигип, ой жууыртып, бийкар қумар болып жүрген жоқ...

Мен усы көтеринки қыял менен колхоздағы соңғы өзгерислерди көргим келип, тум-тусыма қарасам, хәм-мениң үйине электр сымлары тартылған, жайының төбесинде антенналар шошайып тур. Демек, өтмишгеги «Әмирбад» аұылының бүгинги әуладлары телевизорда Москваны, Ташкентти, Нөкисти көрип, Кремль курантының жаңғырығын тыңлайды...

Күн батып, геүгим түсти. Мен жаслығымда түйе баққан жерлерди еске түсирип, Қәлендердің үйине келдим. Ол хәзир келипти. Аздан кейин шай үстинде өз-ара әңгиме басланды.

— Өзиңизге мәлим, мен усы аұылдың азаматыман. Хәттеки әке-шешем де усы жерде тууылған. Сонлықтан да маған бул колхоздың барлық ойы менен қыры, шели менен салмасы, бағы менен бақшасы бес саўсағымдай белгили. Мен оны өзимнің тууған анамдай қәдирлеп, сүйип, кең қушағында хәз етип дем аламан, оның менен сырласаман. Адамлар менен әлле қашан тууысқандай тамырласып қалғаныз... Байназаровтың сөзлери мени дым қызықтырып жіберди Хәзир арғқа қарасақ, 1928-жылдың қысында жерсиз, жайсыз малсыз, онлаған батрақлардың бир жағадан бас шығарыуы менен бирлескен өз туңғышының атын «Қызыл дыйқан» деп атады.

«Әййемги Әмирабад» аұылының бүгинги жас әуладлары тас шыра менен шығырды, ағаш гүнде менен шарықты Нөкистегі үлке таныу музейинен көрип, «булар не өзи, қашан болған құраллар?» деп таңланысып қарайды.

Телефон шыңғыр етті. Қәлендер трубканы көтерип, биреу менен сөйлесе баслады. Бир ўақта ол трубканы қойып:—Қалада Әмет ағаның қәдири хә демей-ақ өтті, —деди де столдағы папиросқа қолын созды. Мен бул сөздің мәнисине түсинбей жалт қарадым.

Қәлендер папиросын алыстырып:—«Таярлау пунктиндеги бизнің пахта тапсырыушымыз завод қабыллаушысының түрлі сылтауына исенип, үш машина пахтаны себепсіз қайтарыпты. Хей салақ, лабораторияның анализін де алмаған аў. Бундай жағдайда Әмет, лаборант хәм қабыллаушыға қағыйдалар менен заң-заңды ортаға салып, қабыллаушының орынсыз сылтауын дәрриу бетине басады, қәйтсе де пахтаны өткеретуғын еди.

— Сен Әметтиң қай жағын жақлап отырсаң. Оның адырлығын ба, я епшиллигин бе?

— Ең алды менен оның искерлигин хәм айрықша турақлылығын жақсы көремен. Егер усы бүгін таярлау пунктинде Әмет ағаның өзи болып, колхоздың пахтасын тапсырғанда ма, қабыллаушы бизнің үш машинаны бірден қайтара алмас еди. Әмет ағаның несиң айтасаң... Универсал ғой ол.

— Түсинбедим?

— Бизнің Әмет хәқыйқат универсал адам. Ол колхоздың экспедиторы, пилле таярлаушысы, пахта тапсырыушысы, хәттеки, ол колхоздың бөтен жаққа аўысып кеткен хәқысын өндириуши юрист — консультанты да. Қулласы, көп тараулы хожалықтың ишинде оның араласпайтуғын жери жоқ. Былайыиша айтқанда ол колхоздың аўыр жүгин ийинлеп жүрген азаматлардың бири, — деди тыянақлы түрде Қәлендер мыйығынан күлип.

Бир-ски күннен кейин усы сапардан қайтып келгенімде, Әмет те бизнің үйде отыр екен. Сағынып қалыппан; қол алысып апақ-шапақ болып, алып қайтқан естелик альбомын ашып:

— Бунда Белград қаласын азат етиуге қатнасқан бир қанша совет жаўынгерлері менен шет еллик патриотлардың естелик орыиларда алынған сүўрети хәм олардың урыстан кейинги өмири баян етилген, — деди. Қарадым. Әметти қушақлап турған узын бойлы, қақ шеке, қыр мурынлы, жылтыр бас адамға көзим түсти. Сонда «Бирлескен Германия рабочий партиясының ағзасы Артур Клап» деген қатарды оқыдым.

— Бул баяғы саўаш ўақтында сен штабқа әкелген Клап емес пе?

— Тап өзи. Шынында да адам баласының тәғдийринде қызықлы ўақыялар, ушырасулар бола береді екен. Улыўма мен оны ұмытып та кеткен едим. Егер

өзи айтпаганда, танамыз та едим. Бир күни «137»— белгисиз төбени көриүгө шықтық. Жарқыраган мәрүерт баскышлар аркалы бийикке қарай көтерилип киятырмыз. Аяғымды ҳәрбир баскышқа қойған сайын, мениң жүрегим шәүкилдеп алып-ушады. Қыялыма урыс жыллары бул төбениң басында мәңги қалған жауынгер досларым ҳәзир алдымнан шығып, дийдарластуғындай сезиледи. Бир ўақлары қалласлап төбеге көтерилдик.

Ескерткиш басында өткен күнлеримди көз алдыма келтирип турғанымда, биреу мени тосыннан қушақлап алды. Артыма қарасам, қасымдағы жылтыр баслы бийтаныс адам көкирегин ашып:

— Танымадыңыз ба, мен баяғы Қлаппан ғой? — дейди көгис көзлеринен қуўаныштың ушқынларын шашып.

Бизлер қушақласып сүйистик. Кейин Қлап мениң жүзиме баладай тигилип:—Бизниң ушырасқанымыз жүдә жақсы болды, буның бақасы жоқ деди. Оннан кейин ол китап жазып атырғанын айтты.

Биз, Қлап екеўимизде таңланып қалдық. О, қудирет! Алдымызда балдақлы бир солдат тур. Аспанға көтерилген әжайып монументтиң үлгиси тап усы балдақлы солдаттың қудиретли тулғасынан алынғандай жүдә ғана уқсас-ау.

Қызықысынып оның қасына барып!

— Кеширерсиз, достым, мен сизди бир жерде көрген адамыма шырамытып турман. Сирә артиллерист емессиз бе? — дедим.

Балдақлы ветеран да мениң бетиме тигилип: «Болгарман, Билгиңиз келсе, мен усы төбеде болған баяғы қырғын сауашта аяғымнан айырылған едим. Бәлким, денем де, айырым мүшем де мына монументтиң астында қалған шығар. Жер бауырлап жығылған орнымды, қаныма боялған тасларды танып турман, достым. Қалайда, бул төбеде совет жауынгерлериниң тәни, руўқы-араласпаған топырақ, қаны боялмаған тас жоқ, — деди ол суўық демни алып.

Усы ўақытта тосыннан тап болған суўретши биз үшеўимизди усы монумент алдында түсирген еди...»

Әмет екеўимиз бир биримизге қарасып қалдық.

Мениң менен бир арнаның суўын ишип, бир аўылдың қушағында кәмалға келген достым, ертең аўылына кетеди. Мен оны және мийнет майданында көремен.

МУҶАББАТ

Гүрриң

Факультет комсомолларының жабық жыйналысында додаланып атырған әҳмийетли мәселениң қызғын тартысы, кешки саат сегізге шешем созылды.

— Асанов курслас достымыз Ахмедова менен байланысын мойнына алмай қаншелли тайсалақласа да, өжетлик етсе де, ол факттен бас тарта алмайды. Ақыры олардың бәрхәма ушырасып жүргенин хәммемизде талай рет көрдик. Мен Асановты комсомол қатарынан шығарылсын деп усыныс етемен! — Комитет секретары орта бойлы, қақ шеке, ала көзли, сулыұ жигит сөзин тамамлап орнына отырды.

Залдың иши суў серипкендей тынып қалды. Еле толық ашылмаған сырлы ўақыя хәммени ойландырады. Комсомолецлер ҳайран болып көз астынан бир-бирине қарап ымласа баслады.

— Мениң тынышымды алып, тула бойымды түршиктиретуғын ең аўыр мәселе:— бизиң заманласымыз Ахмедованың ҳәзирги қолайсыз жағдайы, ертеңги тағдири. Хәммеңиз көрип отырсыз. Ертең бир күн ол жас босанып қалыұ қәўпи бар. Ал енди усы саатқа шкем сол болажақ баланың әкеси бизге белгили емес. Ахмедованың билгени Асанов. Соның ушын менде мынадай пикир бар: Бизлер еле Асановтың ақырғы сөзин еситнедик. Мүмкин ол ҳәзир ойланып өз қәтесин мойыплагысы келип отырған шығар. Оған сөз берейик. Егер Асанов тағы да табан тиреп тайсалақлаўын даўам етсе, тийисли қарарға келиўимиз қыйын емес!—деди улын бойлы, қыр мурын, көк көзли студент орнынан турып.

Ортаға қысқа бойлы, бұйра шашлы, маңлайында теңгедей тыртығы бар Асанов шықты. Ол өзін жүдә еркин, мүләйым, хәр нәрсеге итибарсыз тutyп хайран болған түри менен қатар құрбы жолдасларына бирме-бир қарады. Хәмме жым-жырт болып оннан пәзерин аўдармай жаңа хабар, әхмийетли сөзлер күтті. Бирақ Асановтың өзи де аўыр гүрсинди бул иске, ўақыяға бийтәреп адамдай хеш асықпады, үндемеді.

— Хаў неге сөйлемейсең, ўақыт өтип баратыр, — деп алдыңғы қатарда отырған қызбалаў жигит шыдамай сорады.

— Егер сизлер мениң хәк сөзиме, кристалдай таза хұжданыма, жоқары адамгершилигиме түсинбесеңиз не айтайыш. Улыўма мениң Ахмедова менен жолдаслық, дослық байланысымнан бөтен хешқандай қатнасығым болған жоқ. Бирақ, мениң оны сүйетуғыным рас. Сизлер маған түсиниң, мен хәзир өсек сөздиң құрбаны, жалахордың нышанасы болып турман, — Асанов сонғы сөзлерин ашыўланып айтты.

— Уэй, жигит, сен еле биреўдиң гүлдей өмириң солдырып жүзине дағ салып турып өзиңди бийіўна адамға, нағыз садаға санайсаң-аў! Жоқ, жеткиликли, шыдаўдың да, көниўдиң де шеги болады. Биз сеннен көп нәрселер күткен едик. Бирақ, сен өжетлик етип өзиңниң қатар-құрбы досларыңның үмитин ақлай алмадың. Демек, сен ленишил жаслар союзының ағзасы деген хұрметли бийик атқа ылайық емессең. Соилықтан да мен Асанов комсомол қатарынан шығарылсын хәм оны жынаятлы жуўапкерликке тартыў ушын қылмыслы иси тергеў органларына тапсырылсын деп усыныс етемен, — деди қайтадан сөзге шыққан комитет секретары.

Бул усыныс хәркимге хәрқыйлы көришип, түрлише тәсир етти. Гейбир комсомолецлер, «туўры туўры» десе, екиншилери: «дурис емес». Еле шийсленискең ўақыя, Асановтың айыбы анықланған жоқ» деп шуўласты.

Асановтың ашық жүзи бирден бозарып, аң--таң болды да қалды. Ол қас-қабағын үйип, терең ойға кетти: «Хәқыйқаттан да усы отырған комсомолецлер мениң қандай адам екенимди билмейме екен? Егерде өзиңниң жора-жолдасларың, бирге жүрген тең досларың сенн жақсы билмесе, танымаса қандай қыйыш»...—Рүс-тем аўыр гүрсинди.

— Ал, онда дауысқа қояман: Кимде-ким Асановты комсомол қатарынан шығарылып, иси тергеу органына тапсырылсын деген жолдаслар қолыңызды көтериң? — деди комитет секретары.

— Тоқта, тоқта, ұақ мен не қылдым?.. — Маған ес-ақылымды жыйнап алып өзіме келиуге пұрсат берин? — Орнынап өрре турған Ахмедова қоллары менен еки шекесин услап көгерип кетти. Бирден оның жүреги қысылып маңлайынан муздай тер шықты.

Хеш нәрсеге түсинбей җайран болған студент-комсомолецлер тынып қалды.

— Мени кешириң, досларым. Асановтың хеш қандай айыбы жоқ. Барлық гүнә өзимде. Себеби, мен биреудин сөзине, алдауына ерип оған асылған едим, — деди қыз отырғанлардың хешқайсысына тикленип қарай алмай.

— Қызық... сонда сен кимнен жүкли болдың демек-шисең ғой, дурыс па? — Райхан ашыулы түрде жыламсырап секретарьға тигилди. Оның қанасына сыймай аларып баратырған өткир көзлери бултты жарып шыққан күнің қуяшындай жанды, тула бойы қалтырап, еки ерни көгерип кетти.

— Неге үндемейсең, бурынлары, сөзге шебер, сөйлемшек едің ғой. Болды, енди мен төзимимнен тарықтым. Сендей хұждансыз адамнан алданып шерменделиктин шегине жеттим. Егер билсең, мен усы ұақытта түпсиз жардың жағасында турмап. Бирақ, мен ойсызлық, жеңиллик, қорқақлық етип өзимди оған таслайман. Еле өзіме жетерлик күшим, хұжданым бар. Хажыйқатын айтсам, — Мениң намысыма тийин жүзимди солдырған, жүрегимди жаралаған, нәтнийеде усы аұхалға әкелген сениң өзиң жолдас Сабуров! Райхан суқ бармағын секретарьдың көзине шошайтып өзин бийлей алмай қорлығы келип жылап жиберди...

Залда бирден жалланыу пайда болып, хэмменн жүзииде таңланыу белгилери көринди. Президиумдағылар Ахмедованы сүйеп орынлыққа отырғызды. Оған жақсы сөзлер айтып кеулин тынышлауға хәрекет етти. Бул гезде әшқара болып қолайсыз жағдайға түскен жүзи қара секретарь:—«сасқан үйрек артынан да, алдынан да сүңгийди» дегендей: жолдас Ахмедова әбден сасқалақлап хәр кимге бир жабыса берме. Әсиресе, сениң маған, солшама комсомоллардың жетекчисине

асылганың күлкі емес пе, сениң бул сөзіңе ким исенеди дейсең? —деди орнынан ырғып турып.

— Күлкі дейсең бе, жоқ, керисинше бул ўақыя ҳәр кимниң де ызасын келтиретуғын жүдә аўыр, қыйын ҳәм қатаң түрде кеўил бөлетуғын, әҳмийетли мәселе. Бирақ, ҳәзир маған жолдас Ахмедованың себепсиз, өйсыз көз қарасы онша унамай тур. Ақыры, ол ең әўели Асанов Рүстемге асылып, бизге рәсмий түрде арыз етти. Оны комитеттиң бюросында тексерип қарадық. Енди жалпы жыйналысқа келгенде ол өзиниң әдепки сөзинен, жазба түрде берген арзасынан тайып, Сабуров Мақсетке жабысып атыр. Бул қалай, оның шыныма, я ҳәзили ме? Ертең бир күн ол тағы биреўге, бәлким, маған да жала жабыўы мүмкин.

— Аўа, аўа, рас-әй, отирик дөҳметтиң қурбаны болмағайман, — деп және биреў отырған жеринде қапталдан сөйлеп ортадағы жигиттиң сөзин бөлди.

Төрде отырғанлар қозғалысып қойды.

— Ахмедова ҳәзир ортаға шығып тартынбастан бизге шынын қайтадан айтсын, — деп әўелғи студент бөлинген сөзин даўамлады.

Ахмедова аўыр гүрсинип әсте гана орнынан турды. Өйткени қыйналғаннан оның жағдайы күтә аўырласқан еди. Маңлайына түскен шашын жыйнастырып желкесине қойды да:—«Өзи жығылған бала жыламайды» дегендей мен ҳеш қайсысынан да уялып, я қысынып турғаным жоқ. Мен ертең бир күн аиа болыўға таярланып атырман. Әлбетте, жанында өмирлик достың, некелескен күйеўиң болмай турып усындай аўыр қыйын аўхалға дуўшар болсаң кимге жеңил, кимге аңсат!? —Оның көзлеринен ериксиз түрде мөлтилдеп жас шықты. Еринлери қыбырлап, шекесиниң тамырлары солқ-солқ етти.

Ана!.. бул қандай қәдирдан, ҳүрметли, мақташынылы, бийик ат. Ол атты менсинбей, қорлаўға, кемситиўге кимниң ҳақы бар?.. Ҳәзир бул сораўлар, ар-намыслы, сана сезимли ҳәр бир жигит-қыздың толқыған ойында, Терең тәкирарлаўында болды.

Ахмедованың қараўыта баслаған көзиниң алдынан былтыр онсегиз жасқа шыққан күйине байланыслы берген салтанатлы зияпаты экрандағы сессиз картинадай изли-изинен елеслеп өте баслады... «Мине ол

қурбы-қурдасларының әкелген гүл букетлері менен сыйлықтарына бөленіп шексіз қуаныштың, ұллы бахыттың қушағында күліп тұр. Хәмме оның қолын қысып, құтлықлап шын жүректен шыққан дослық сөзлерін айтып атыр. Стол үстінде хәр түрлі жемістер менен арнаулы таярланған мазалы аулаттар, көтерілген тосттар, стаканлардың шыңғырлаған жағымлы сеслері кеуіллі музыкалар менен аяқ ойындар, шадлы қосықтар менен хәзил сөздерге елеге шекем қулағының пердесін жаңлатып тұрғандай. Зауықлы кеше түн ярымында тамам болды. Келген досларының бәрі де тарқасты. Зияпаттың машақаты менен аяқ ойынан хәрүп шаршаған Ахмедова жатыўға ыңғайласқан ўақта Сабуров айланып келді.

Сабуров ишке кириўден Ахмедованы қушақлап алып тушыққанша қумарланып сүйе баслады. Олсыз да шаршап тұрған қыздың көзіннің алды тынып, қызғынлы жүрегі қанасына сыймай толқынланып кетті. Ол тал шыбықтай тауланып туўлай баслады. Бирақ, тезден хал дәрманы қашып тула бойы қамырдай босалып кетті...

— Бойымдағы хәмленің әкеси Сабуров. Лекин, ол усы айдың басынан баслап бузылысты. Асанов пенен жолдаслық түрде ушырасып жүргенимди қызғанып, сен оның менен байланыс жасадың, қурсағыңды да соннан көтердің деген жала сөз, биймәни себеп таўып мени көрсе терис қарайтуғын әдет шығарды. Бул маған қатты тәсир етті, тынышымды қашырды. Әсиресе, айы-күнім жақынлаған сайын терең ойға батып, қысынғаннан мийим айланатуғын болды. Кеше оған жолығып «ЗАГС тен отейик, некалы болайық десем, мәннен гүдеринди үз, Асановыңа бара бер» — деди. Енди бүгін ол айыпты өз басынан аударыў ушын мениң атымнан бюроға арза жазып барлық жаланы Асановқа жаўып отыр. Мен әдепки ўақлары уялғаннан, қысынғаннан ақылым қашып, тилим лал болып қалды. Кейин өзиме келип ойланып қарасам, ол хәқыйқат сумлықты, хұждансыз иплас исти баслаған екен. Жоқ, мен бийгүнә адамға нахәқтан жабыса алмайман!—деп Ахмедова президиумда отырған Сабуровқа қәхәрли нәзерин тикти.

— Сен кеулиңе келген қыялый нәрселерди айтып мениң абырайымды төкпе, қәне дәлийлиң болса айт,

гүәң болса шақыр? — деп Сабуров қызға алып топыла баслады. Бирақ, ол өз орнынан қандай жылдамлықта көтерілген болса, тап сондай пәт пенен дәрхал қайтадан отырыуға мәжбүр болды. Себеби, ол Ахмедованың тигилип қараған ашыұлы нәзеринше, масаладай жанған нурлы көзиниң тәсийрли күшинше шыдай алмады. Хұжданлы қыздың сусы оның жети жүйесинен өтип жүрегине шаншылды.

Сүйикли достының нәмәртлигине қатты қорлығы келген Ахмедова орнынан өрре турып артына қарамастан есикке қарай жууырды...

Олсыз да аұыр, кеуилсиз жағдай жүдә кескинлесип шийелесип кетти. Қандай қыйы әсиресе, болажақ баланың өзгеше тәғдийрин, оның соңғы уақыттағы өмирин көз алдына елеслетсең ол күтә өкинишли. Өзиниң ойлаи қараң, ол адам. Бирақ, оның әкеси жоқ, ырасып айтқанда әкеси бар ғой, лекин ол пәс, иплас турақсыз, ата болыуға жарамайтуғып жамаи адам. Енди сол ушын жәмийеттиң, дуйым журттың алдында ол бала айыны ма? Жоқ, ҳеш айыплы емес. Райхан да сүйтеп ярының сөзине, ўәдесине, муҳаббатына-мейли ол ким болмасын инанған. Оның барлық айыбы мине усында, исеиушиликте. Ол жигиттиң ҳақыйқатында да адамгершилиги бар ма екен? — Жоқ, ол мәрт емес, нагыз уры, ғәззап. Уры болғанда да анау-мынау әрсениң урысы емес, керисинше адамзаттың ар-намысын, жоқары сезимин, жүрегиниң отын, ең қымбатлы байлығын урлаған уры...

Хайран болған комсомоллар өзлигинен тарқаса баслады. Аудиторияның ишинде тек Рүстемниң бир өзи қалды. Ол биразға шекем шерменделик уақыяның ақыбетине ызасы ашыуы келип жүрегин басалмай, қалтырап отырды. Оның коз алдынан Райханның ақ пейилли, сумлықсыз, исенимшил образы кетпеди. Қыялына қыздың ишки дүньясы оған биротала ақтарылып жанлы картинадай жүдә анық, ыссы көрипди. Бул ҳеш қашаида, ҳеш бир жағдайда өшпейтуғын, сууымайтуғын биринши муҳаббатың күшли сезими, жанлы елеси еди. Рүстемди өз жолдасының нақолай жағдайы, аұыр тәғдири жүдә ойландырып, оның таза хұжданың қандай да бир керекли жәрдемге шақырды. Ол усындай қызғын ойдың, ар-намыстың, адаспайтуғын муҳаббаттың тәсийрине шыдай алмай орнынан ырғып турды...

...Жүрсин ашыу менен өкпеге толып бурқып кия-тырған Ахмедова өз үйине зорға жетти. Ол ашық турган бөлмесине кире сала есигиниң илмегин илдирди де: теңселип барып кроватина зилдей денесин таслады. Ол сол заматта-ақ ҳаўлыгып қайтадан түргелди. Өз-өзинен қорқып қысыла баслады. Қыялыша кең бөлмениң ҳаўасы жетпей тарлық етип, жүрсин тоқтап баратырғандай сезилди. Бирден көзиниң алды қараўытып, жайдағы затлар арман-бермен қозғалып жүргендей болды. Биразға шекем дурыслап тыным алалмай көгерип турды. Буўынлары сырқырап бели менен сегиз көзи қақсай баслады. Қурсағындағы ҳәмле де усти-үстинге тепсінгендей болды?!..

Ахмедованың аўхалын билмекши, сырласпақшы болып изинеп келген Асанов есик аўзында салт тоқтады да шыңғырған сеске сезикленип қулақ салды «Ицә-ицә»... Рүстем күш пенен есикти ийтерип жиберди. Жалғыз шегеде турған илмек суўырылып шықты да, есик ашылып кетти. Асанов асығысly түрде жалтаңлап ишке кирди...

Асанов кроватьтың үстинде жас босанып жатқан Райханды көрип зәрре артына шегинди. Бирден не қыларын билмей сасқалақлап босағада тоқтады. Ол хеш қашан да буныңдай аўхалды, жас босанған ҳаялды көрген емес еди. Көгерип жатқан хәлсиз ана менен жалаңаш бөбектин бул ўақтағы тәддийри оны дәрхал ес ақылыша келтирип шешиўши ойға шақырды.

Асанов дәрриў өзин бийлеп, стол үстиндеги чайнектен бир кесе чай куйып алды. Сөйтип ол Ахмедованың басын сүйеп аз-аздан ишкеизе баслады. Жас ана сол заматта өзине келгендей, әсте ыңырсыды.

— Бийжуўап үстине киргенимди кеширисен, қалайсан, жақсымысан? — деди жигит даўысы қалтырап.

— Сиз бе? — Ахмедованың иарлап жанған көзлеринен еки тамшы жас шықты. Ол сынаптай шекесинен сорғалап мойиына ақты.

Асанов дәрхал бөлмеден шықты да жуўырыўы менен жақын жердеги кеңсеге барып кирди. Телефон арқалы «Тез жәрдем» ге хабар етти.

— Жүде қәуетерли, бул анадан көп қан кеккен. Оған усы жатысынан қозғалмай турып қан жибериў керек, болмаса ис шатақ,—деп врач бөбекти тазалап қундақлап болған сестраға қарады:

— Мениң сумкамда таяр қан жоқ. Ол ушын қалай болса да жас ананы тууыу үйине әмеллеп жеткеріу керек!—деди сестра.

— Егер соған шекем жүдә керек болса мениң қапымнан алып жиберің. Өйткени, мен еки жылдан берли турақлы донорман. Қаным да биринши группа-лы, хәр қандай адамға жарайды. Гүманлансаңыз қа-сымда книжкам да бар, мине, көрің? — Асанов асы-ғыслы түрде қалтасынан книжнасын шығарыи врачқа узатты.

Тынышы қашып қаулығыңқырап тұрған врач Рүс-темнің документине үңилип, — қақыйқат болады, бәрекелла, иним, азаматсан. Сестра тезден бул мийир-ман жигиттің қанынан алың? — деп буйырды.

Райханға 400 грамдай таза қан жиберилгеннен кей-ин ол дәрриу өзине келди. Сөйтип оны носилкаға жат-қарып тууыу үйине әкетти.

Райхан өзи менен болған аянышлы, ауыр ұақыя-ның барлығын ертеңине толық еситип көз алдына Рүстемнің қақыйқат адамгершиликли образын елес-летип:

— Мине, қақыйқай адам. Неге мен оны бурында жақсы ташымадым, жазған хатын таслап, шын сөзи-не жүрегинің үніне қулақ салмадым. Оны Мақсеттің орнына сүймедим, өмирликке таңламадым? О, бу-рыңгы биринши мухаббат, алданған жүрек, өмирлик өкииншке қалдырдың ғой!..

Райхан өзинің өкииншли ойына, көтернңки қыя-лына тереңнен батып, терезеге қарап жатқанда пала-тага санитарка кирип келдиде:—жолдас Ахмедова, қа-па болмаң сизге әжайып гүл топламы менен қупия хат, балаңызға комплект сыйлық келди. Мәрхамат, қа-был етің!—деп ол жас анаға затларды узатты.

Аппақ гүлге қараған Райханның көзи жарқ етө қалды. «Ол кимнен екен?» Бул сорау оның қызғын ой-ына қозғау салды. Райхан шыдамсызлық пенен ынтыға умтылып өмирдей жайнаған жарасықлы гүлди қолы-на алды да ериксиз түрде оны жаралы жүрегіне ба-сып сыртында жазыуы жоқ сырлы конвертти ашты.

«Асанов?!»—...Ахмедова хатты жазған жигиттің қолын дәрриу ақ танып асығыслы түрде оны оқый бас-

лады. Ол ҳәр бир сөзди, ҳәр қатарды ҳаўадай жутып оқыған сайын сепкилли жүзи жаз гүлиндей ашыла баслады...

«...Мейли, ол бөбек меннен болмаса да мен оны өз перзентим, өз гүлим деймен. Себеби мен ол нәрестенің анасын сүйемен!» Райханның еринлери жыбырлап, жүреги қатты-қатты ура баслады.

— Ах, азамат, Асанов! Сениң шын муҳаббатыңды қалай сезбедим екен?!...

М А З М У Н Ы

Апт (<i>повесть</i>)	5
Тынымсыз түндер (<i>повесть</i>)	48
Туўысқанлар (<i>повесть</i>)	88
Үмит қуяшы (<i>повесть</i>)	134
Бәриде „әлиппе“ деп басланды (<i>гүрриң</i>)	182
Мен комсомолман (<i>гүрриң</i>)	193
Ер жигит (<i>гүрриң</i>)	212
Мұхаббат (<i>гүрриң</i>)	221

на каракалпакском языке

Айтбай Бекимбетов

БРАТЪЯ

(повести и рассказы)

*Издательство „Каракалпакстан“
И у к у с—1 978*

Редакторы М. Қайыпов
Қарап шығарған К. Назбергенов
Художник К. Нәжимов
Худ. редактор Б. Ещанов
Техредактор Г. Т. Нурматова
Корректор А. Сапарниязов

И. Б. № 574

Териўге берилген ўақты 30/XII-1977-ж. Басыўға рухсат етилген ўақыты 8/XII-1978 жыл. Қағаз форматы $84 \times 108^{1/32}$. Көлеми 7,25, баспа табақ. 12,18 шертли баспа табақ 12,12 есап баспа табақ. Тиражы 7000. РК 32390. Баҳасы 1 м.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы,
К. Маркс көшеси, 9.

Самарқанд областьлық Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша басқармасынын М. В. Морозов атындағы типографияда басылды. Заказ № 2890.